९०६३ वी २९२८

म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय काव्य
सं. क्र. २९२८

REFBK-0013484
REFBK-0013484

७२८ संदर्भ
काव्य
८९०२४ काव्य
२९२८ ९७१९२।६३

ग्रंथ संग्रहालय
दि:

तांबे समग्र कविता

९३८८४

भास्कर रामचंद्र तांबे

यांची

समग्र कविता

प्रस्तावना

रा. श्री. जोग, एम्. ए.

REFBK-0013484

मूल्य रु. ६·००

व्हीनस प्रकाशन : पुणें

आवृत्ति पहिली : १९३५
आवृत्ति दुसरी : १९३९
आवृत्ति तिसरी : १९४५
आवृत्ति चौथी : १९५३
आवृत्ति पांचवी : १९६१
आवृत्ति सहावी : १९६३

* * *

सर्व हक्क प्रकाशकांचे स्वाधीन

* * *

प्रकाशक :
स. कृ. पाध्ये
व्हीनस प्रकाशन
‘ तपश्चर्या ’
३८१ क, शनिवार पेठ : पुणें २

* * *

मुद्रक :
रा. न. सरनाईक
सुलभ मुद्रणालय
२९१ शनवार पेठ : पुणें २

माझ्या परमपूज्य मातामही

श्री. मथूबाई डोंगरे

यांच्या

पुण्यस्मृतीस

समर्पण

—भा. रा. तांबे

निवेदन

कविवर्य तांबे यांच्या समग्र कवितेची ही चौथी आवृत्ति प्रकाशित करण्यास आम्हांस आनंद होत आहे.

ह्या आवृत्तींत डॉ. माधवराव पटवर्धन यांनी भास्कररावांना विचारून ज्या कविता व जे पाठ निश्चित केले तेच ठेवले आहेत. दुसऱ्या आवृत्ती-नंतरच्या नवीन कविता या आवृत्तींत संग्रहित केल्या आहेत. कवितांचा अनुक्रम अगदी शेवटच्या कांही कवितांखेरीज बदललेला नाही. कवितांचें लेखन उच्चारित पद्धतीने केलेलें नसून रूढ व सर्वमान्य पद्धतीने केलें आहे. विरामचिन्हें बहुतांशीं पटवर्धनांचे आवृत्तीप्रमाणे ठेवलीं आहेत. कवितांचा अनुक्रम मथळे देऊन छापला आहे. कवितांचे नांवाखाली पटवर्धनांनी मुकर केलेलीं वृत्तें, जाति अगर राग ठेवले आहेत. कवितांवर शेवटी थोड्या टीपा दिल्या आहेत. कवितांच्या प्रथम-चरणांची सूचीहि जोडली आहे. तांबे यांच्या कवितांत इतर कवींच्या उद्गारांसारखीं अनेक स्थळें सापडतात. परंतु त्यांत उचलेगिरीचा पुसटहि संशय नसल्याचा निर्वाळा खुद्द डॉ. पटवर्धनांनी दिला असल्यामुळे असलीं साम्य-स्थळें देण्याचा खटाटोप टीपांतून केलेला नाही. परिचयांत तांबे यांचें चरित्र, काव्यनिर्मिति व काव्यगुणविशेष सांगितले आहेत.

ह्या आवृत्तीस प्रा. रा. श्री. जोग यांनी प्रस्तावना लिहिली असून कविवर्य तांबे यांच्या अभ्यासकांस उपयोगी पडाव्या म्हणून कै. डॉ. माधवराव पटवर्धन व प्रा. वा. गो. मायदेव यांनी लिहिलेल्या पूर्वीच्या आवृत्तीच्या प्रस्तावना परिशिष्टांत दिल्या आहेत.

ता. २५-४-१९५३ प्रकाशक

कै. राजकवि भास्करराव तांबे

यांची कुंडली

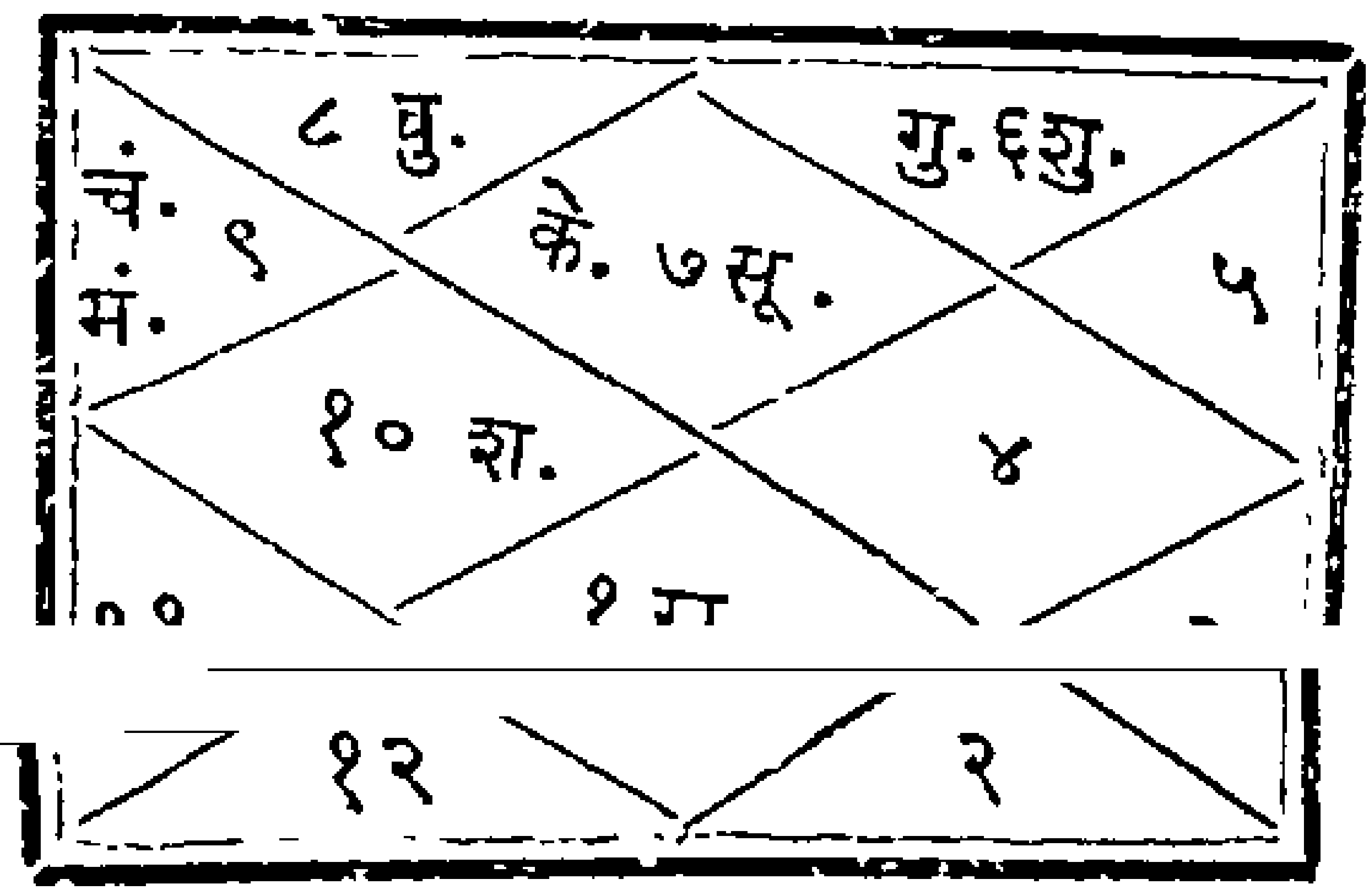

कार्तिक शुद्ध ६, सोमवार, शके १७९५, सं. १९३० सूर्योदयादिष्ट घटि ३-४४

जन्मस्थान **मुगावली** : लग्न ६-२९

ह्या पुस्तकांतील कविता, भाषान्तर वा रूपान्तर करणें-करविणें, आकाशवाणी, ध्वनिमुद्रण, चलच्चित्र, विश्वविद्यालयीन, तसेंच शालेय क्रमिक व इतर वेंचांचा संग्रह इत्यादींकरिता उपयोग करण्याचे सर्व हक्क ग्रंथमालक श्री. म. भा. तांबे, ग्वाल्हेर, यांचेकडे आहेत. सदर हक्कांची पायमल्ली कोणीं केल्यास त्यावर कायदेशीर इलाज केला जाईल.

—प्रकाशक

"कै. भास्करराव तांबे"

जन्म : २७ नोव्हेंबर १८७४ मृत्यु : ७ डिसेंबर १९४१

मधुघटामधील मधु

आधुनिक कवींत तांब्यांइतका भाग्यवान कवि दुसरा कोणीहि झाला नाही. लहानपणीं सहजगत्या रचिलेल्या काव्यपंक्तींवरून त्यांच्या अंगीं असलेला कविप्रतिभेचा स्फुलिंग ओळखून, तो फुलवून, त्याचें संवर्धन करणारा गुरु त्यांना लाभला. गुरूने शिष्याच्या कवित्वासंबंधाने दाखविलेली आस्था स्वतः शिष्याने मात्र स्वतःच्या काव्यरचनेबाबत बाळगिली नाही. तांब्यांनी स्वतःच सांगितल्याप्रमाणे कविता लिहून झाल्यावर तिचें काय होतें याविषयी ते बेफिकीर असत. त्या कवितांचें मोठ्या साक्षेपाने संकलन करून त्या प्रकाशित करणारा एक भक्त, व तोहि स्वतः कवि असणारा, त्यांना मिळाला. कवि म्हणून तांब्यांच्या भाग्याला येथून सुरुवात झाली, आणि अखेरपर्यंत तें वृद्धिंगतच होत गेलें. त्यांच्या कवितेचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला, आणि तांबे महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध व लोकप्रिय झाले. या यशाने त्यांच्या काव्यरचनेस अधिकच तेज चढलें व कवियशहि वाढत गेलें. यानंतरच्या काव्यरचनेस संपादक म्हणून त्यांना दुसरा एक कवि लाभला, व तांब्यांचा काव्यौघ अप्रतिहत चालू राहिला. कविप्रतिभेचा पुरापुरा उन्मेष होण्याच्या आधीच दत्तकवि गेले, उन्मेष होऊनहि तिला स्थिर पक्वता येण्याच्या आधीच गोविंदाग्रज व बालकवि दिवंगत झाले; अशी पक्वता येऊनहि तिचीं फळें पूर्णपणें हातीं लागण्यापूर्वीच केशवसुत आणि माधव ज्यूलियन् यांस काळाने ओढून नेलें. कांही कालपर्यंत काळ तांब्यांच्या समोर येऊन उभा टाकला होता, पण तो परत गेला व तांब्यांच्या प्रतिभेच्या विलासाला त्याने पूर्णपणें वाव दिला. कवीची षष्ठ्यब्दि साजरी होण्याचे प्रसंग महाराष्ट्रांत तरी विरलच होत, पण तांब्यांच्या बाबतींत ती साजरी झाली व आपला गौरव त्यांना आपल्या डोळ्यांनी पाहावयास मिळाला. त्यानंतर त्यांचा समग्र काव्यसंग्रह परिश्रमपूर्वक संपादण्यास तिसरा एक कवि पुढे सरसावला. ही गोष्ट त्यांच्या आजवरच्या भाग्याचा कळस समजावयास हवी. एकदा मध्यभारतीय कविसंमेलनाचे व पुढे कोल्हापूर येथील संमेलनाच्या

८१९२-४ काव्य
२१-८-५८ १ मा. ५८३

मधुघटामधील मधु

आधुनिक कवींत तांब्यांइतका भाग्यवान कवि दुसरा कोणीहि झाला नाही. लहानपणीं सहजगत्या रचिलेल्या काव्यपंक्तींवरून त्यांच्या अंगीं असलेला कविप्रतिभेचा स्फुलिंग ओळखून, तो फुलवून, त्याचें संवर्धन करणारा गुरु त्यांना लाभला. गुरूने शिष्याच्या कवित्वासंबंधाने दाखविलेली आस्था स्वतः शिष्याने मात्र स्वतःच्या काव्यरचनेबाबत बाळगिली नाही. तांब्यांनी स्वतःच सांगितल्याप्रमाणे कविता लिहून झाल्यावर तिचें काय होतें याविषयी ते बेफिकीर असत. त्या कवितांचें मोठ्या साक्षेपाने संकलन करून त्या प्रकाशित करणारा एक भक्त, व तोहि स्वतः कवि असणारा, त्यांना मिळाला. कवि म्हणून तांब्यांच्या भाग्याला येथून सुरुवात झाली, आणि अखेरपर्यंत तें वृद्धिंगतच होत गेलें. त्यांच्या कवितेचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला, आणि तांबे महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध व लोकप्रिय झाले. या यशाने त्यांच्या काव्यरचनेस अधिकच तेज चढलें व कवियशहि वाढत गेलें. यानंतरच्या काव्यरचनेस संपादक म्हणून त्यांना दुसरा एक कवि लाभला, व तांब्यांचा काव्यौघ अप्रतिहत चालू राहिला. कविप्रतिभेचा पुरापुरा उन्मेष होण्याच्या आधीच दत्तकवि गेले, उन्मेष होऊनहि तिला स्थिर पक्वता येण्याच्या आधीच गोविंदाग्रज व बालकवि दिवंगत झाले; अशी पक्वता येऊनहि तिचीं फळें पूर्णपणें हातीं लागण्यापूर्वींच केशवसुत आणि माधव ज्यूलियन् यांस काळाने ओढून नेलें. कांही कालपर्यंत काळ तांब्यांच्या समोर येऊन उभा ठाकला होता, पण तो परत गेला व तांब्यांच्या प्रतिभेच्या विलासाला त्याने पूर्णपणें वाव दिला. कवीची षष्ठ्यब्दि साजरी होण्याचे प्रसंग महाराष्ट्रांत तरी विरलच होत, पण तांब्यांच्या बाबतींत ती साजरी झाली व आपला गौरव त्यांना आपल्या डोळ्यांनी पाहावयास मिळाला. त्यानंतर त्यांचा समग्र काव्यसंग्रह परिश्रमपूर्वक संपादण्यास तिसरा एक कवि पुढे सरसावला. ही गोष्ट त्यांच्या आजवरच्या भाग्याचा कळस समजावयास हवी. एकदा मध्यभारतीय कविसंमेलनाचें व पुढे कोल्हापूर येथील संमेलनाच्या

मराठी ... ९३४८० ... क्र. क्र.

काव्यविभागाचें अध्यक्षपद मिळून तांब्यांच्या कवियशावर शिक्का-मोर्तब झालें ही गोष्टहि अनेक कवींना अनुभवावयास न मिळणारी आहे. इतर अनेक कवींच्याबाबत अनुकूल–प्रतिकूल असे स्पष्ट पक्ष पडतात, पण तांब्यांच्याबद्दल मात्र एकवाक्यता आढळते. समकालीन अनेक कवींच्या-प्रमाणे जीवनांत व विशेषत: प्रेमाच्या बाबतींत निराशा पदरीं न येतां समाधानाचाच अनुभव तांब्यांना आला ही गोष्ट अल्प भाग्याची म्हणतां येईल काय ? या साऱ्या भाग्यापुढे जीवनाच्या अखेरीस लोकमान्यतेबरोबर राजमान्यताहि आणि तीबरोबर राजकविपद मिळालें हें यश खरोखर ठेंगणेंच वाटावें. तेव्हा जीवनाध्वरांत पूर्णाहुति देण्याची वेळ येतांच आपण ' कृती ' असल्याची भावना तांब्यांना व्हावी यांत नवल नाही ! आधुनिक कवींत तांब्यांइतका भाग्यवान कवि दुसरा कोणी झाला नाही याला अधिक पुरावा तो कोणता पाहिजे ?

तांब्यांच्या यशांत केवळ भाग्याचा भाग होता असें समजणें मात्र चुकीचें होईल. त्यांची काव्यनिष्ठा आणि त्यांच्या काव्यांतील गुणसंपदा यांचा भरीव आधार त्याला होता म्हणून तें यश त्यांना मिळूं शकलें. तांब्यांच्या दैवाने त्यांच्याकरिता नियोजिलेला उपजीविकेचा व्यवसाय व त्यांच्या भोवतालचें वातावरण हीं काव्यनिर्मितीस विशेष पोषक होतीं असें म्हणतां येणार नाही. प्रारंभींचा शिक्षकाचा व्यवसाय वाङ्मयाच्या अभ्यासास अनुकूल असला तरी पुढील जीवनांत त्यांना ज्या भूमिका स्वीकाराव्या लागल्या त्या मात्र काव्यरचनेस प्रतिकूलच म्हणाव्या लागतील. संस्थानी वकील, दिवाण, न्यायाधीश, सुपरिंटेंडंट व रजिस्ट्रार ऑफ एक्झॅमिनेशन्स् हीं पदें कामाच्या गर्दीमुळेच नव्हे तर, स्वरूपामुळेहि काव्यवृत्तीस विरोधीच होतीं असें दिसतें; व राजपुरुष व राजकारण या गोष्टी तर नुसत्या विरोधीच नव्हे तर तिला घातकहि ठरण्याचा संभवच अधिक. मूळची काव्यनिष्ठा यामुळे लुप्त झाल्याचें उदाहरण तांब्यांच्या समकालीनांतच व मध्यभारतांतहि आढळण्यासारखें आहे. तांब्यांचें वैशिष्ट्य हें की, आपल्या निर्मित कवितेच्या भवितव्याबद्दल जरी ते बेफिकीर असले, तरी तिची निर्मिति त्यांनी सोडून दिली असें झालें नाही. ' काव्याकरिता काव्यरचना ' किंवा ' स्वतःच्या समाधानार्थ काव्यलेखन ' या गोष्टींवर कोणाचा विश्वास असो वा नसो,

तांब्यांच्या बाबत या गोष्टी खऱ्या होत्या असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. कवि या नात्याने लक्षांत घेण्यासारखें यश त्यांना त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाल्यानंतर म्हणजे १९०० नंतरच लाभलें. तोंपर्यंत पन्नाशी दिसूं लागली होती व त्यांच्या कवितेचा रसिकवर्ग हा मर्यादितच होता. पण त्यांच्या कवितेचा नवा नवा उन्मेष यापुढे बराच कालपर्यंत होत राहिला. 'मधुघट रिकामे पडले आहेत' असें स्वत: तांबे यांनी म्हटल्यानंतरहि काव्य-मधूचे ४०-४५ द्रोण त्यांनी रसिकांच्या हातांत दिले, यावरून तांब्यांच्या काव्यप्रतिभेचा झरा जिवंत होता व अखेरपर्यंत तो तसा राहिला हीच गोष्ट स्पष्ट होते. तांबे हे प्रकृत्या कवि होते व कवि राहिले यांत शंका नाही.

तांबे आणि केशवसुत यांचे संप्रदाय एक आहेत की भिन्न आहेत अशा स्वरूपाचा वाद मुंबई येथे १९५० सालीं झालेल्या साहित्यसंमेलनामध्ये उपस्थित करण्यांत आला होता. या दोनहि संप्रदायांमध्ये कित्येक बाबतींत साधर्म्य आहे. पहिली महत्त्वाची बाब म्हणजे भावगीत-रचना ही आहे. तांबे यांची बहुतेक सारी रचना, त्यांचीं नाट्यगीतें धरूनहि, भावगीत-स्वरूपाची आहे. दीर्घ काव्यरचनेचे जे प्रयत्न त्यांनी आपल्या काव्यजीवनाच्या प्रारंभीं केले ते काव्यदृष्ट्या विशेष वरच्या दर्जाचे उतरले आहेत असें म्हणतां येणार नाही. आधुनिक कवितेचें दुसरें एक महत्त्वाचें अंग म्हणजे तीमधील रोमान्सवाद होय. तांब्यांची कविता रोमँटिक कवितेमध्ये बसते याविषयी मतभेद होण्याचें कारण दिसत नाही. आधुनिक कवितेचें वाहन प्राधान्याने जातिरचना आहे ही गोष्टहि तांब्यांच्या कवितेवरून अधिकच ठसण्यासारखी आहे. भावगीतानुकूल आणि रोमँटिक वृत्ति, व रचनेकरिता जातिरचनेचा अधिकांश उपयोग केल्यानें आलेलें बाह्यरूपसाम्य; या कारणांनी तांबे हे आधुनिक कविपंचकांत न बसले तरी, नवीन काव्याच्या संप्रदायांत बसतात, व चंद्रशेखर आणि त्यांची कविता यांच्याप्रमाणे वेगळे उठून पडत नाहीत. तथापि थोड्या अधिक विचारान्तीं तांब्यांचें वेगळेपण लक्षांत येऊं लागतें. तांब्यांनी आधुनिक कवींच्या तीनहि पिढ्या पाहिल्या, पण तीमधील कोणत्याहि एका पिढीचें प्रतिनिधिपण त्यांना देता येत नाही. पहिल्या पिढींतील केशवसुत व त्यांचे समकालीन कवि दत्त, माधवानुज, विनायक आणि टिळक यांच्यांत आणि तांबे यांच्यांत विशेष निकटत्व दिसत नाही. टिळकांच्याप्रमाणे तांबे सश्रद्ध असले तरी

बोधवादी नव्हते. विनायकांच्याप्रमाणे गेय रचना करणारे असले, तरी कथा-कवि नव्हते. दत्तांच्याप्रमाणे केवळ आत्मलक्षी नव्हते. केशवसुतांचीं व त्यांचीं काव्यविषयक मतेंहि भिन्न असल्याचें प्रसिद्धच आहे. आधुनिक कवींच्या दुसऱ्या पिढींतील गोविंदाग्रज, बी, बालकवि, रेंदाळकर इत्यादींचें तांब्यांशीं निकटत्व दाखविण्याचा विचारहि कोणाच्या मनांत येणार नाही. या दोनहि पिढ्यांतील कवींचा तांब्यांच्या बरोबर विशेष परिचय असल्याचें नमूद नाही. आधुनिक कवींच्या तिसऱ्या पिढींतील, म्हणजे रविकिरण मंडळ आणि समकालीन कवींतील, कांहींचा त्यांच्याशीं दृढ परिचय होता हें खरें, तथापि या कवींच्या कवितेचा तांब्यांच्या कवितेवर परिणाम होण्याइतके तांबे नवे राहिले नव्हते; उलट तांब्यांच्याच कवितेचा या कवींवर परिणाम झाला हें उघड आहे. सारांश, मध्यभारतांतील या कवीने काव्याच्या नवीन प्रथेचा स्वीकार केला खरा, परंतु तो बहुतांशीं स्वतंत्रपणें केला होता. कोणाच्या संप्रदायांत शिरून त्याच्या छायेखाली काव्यरचना करीत तांबे राहिले नसल्याने, १९२० सालीं जेव्हा श्री. मायदेव यांनी त्यांचा काव्यसंग्रह प्रकाशित केला, तेव्हा महाराष्ट्रांतील रसिकांना त्यांची कविता वेगळी वाटली व ते तिजकडे आकृष्ट झाले. तांब्यांच्या कवितेचें वेगळेपण कशांत आहे हें कळण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या कवितेचें स्वरूप कसें बनत गेलें हें जरा सूक्ष्मपणें पाहणें आवश्यक आहे.

कोणत्याहि कवीच्या प्रतिभेचा जिव्हाळा कितीहि जिवंत आणि जोरदार असला, तरी तिचा पहिला आविष्कार तो कवि काव्यरचनेस प्रारंभ करतो त्या वेळीं जे आदर्श त्याच्या डोळ्यांपुढे असतात त्यांच्या अनुकरणानेच होतो. गेल्या शतकाच्या शेवटच्या पादामध्ये ज्या मराठी कवींनी काव्य-लेखनास प्रारंभ केला, त्यांच्यापुढे अभ्यासाच्या क्रमांत ‘ नवनीता ’मधील मोरोपंतादि जुने कवि तर असतच; पण त्या वेळीं काव्यरचना करणारे लेंभे, आगाशे, आठल्ये, कानिटकर, वा. बा. खरे इत्यादि कवीहि अभ्यासक्रमांत नसले तरी वाचनांत असत. अभ्यासक्रमांत इंग्रजी कवि, व त्यांतहि भावगीतकवि शेली, बायरन्, वर्ड्स्वर्थ, टेनिसन् ह्यांची कविताहि त्यांना वाचावी लागे. पाल्ग्रेव्हच्या ‘ हैमकोशा ’चा आधुनिक मराठी काव्य-निर्मितीस जेवढा हातभार लागला, तेवढा ‘ नवनीता ’चा लागलेला नाही

ही गोष्ट कोणालाहि मान्य करावी लागेल. याशिवाय संस्कृत काव्याचेंहि वाचन होई. बहुतेक कवींची प्रारंभींची पुंजी एवढींच असे. कालान्तराने इतर संस्कृत किंवा इंग्रजी काव्याच्या वाचनाची भर पडे व त्याचाहि कांही परिणाम होई; पण तो विचारग्रहणापुरताच असे. त्या त्या कवीची काव्याची मूस पहिल्या कांही वर्षांत तयार होई व पुढे त्याच मुशींतून त्याची कविता बाहेर पडत राही.

तांब्यांच्या कवितेकडे धावती नजर टाकणारालाहि त्यांच्या कवितेची 'मूस' ही 'पद'रचनेच्या स्वरूपाची होती हें सहज ध्यानांत येतें. या पदांच्या रचनेंत प्रारंभीं एक ध्रुपद येई, आणि त्यानंतर चार, पांच, सहा किंवा केव्हा केव्हा अधिकहि कडवीं येत. कवितेची मुख्य कल्पना ही बहुधा ध्रुपदामध्ये ग्रथित होई, व त्या कल्पनेचें विशदीकरण वा विस्तार उपमा–दृष्टान्तांच्या साहाय्याने पुढील कडव्यांमध्ये करण्यांत येई. तांब्यांच्या काव्यजीवनाच्या उत्तरार्धांत तर त्यांच्या कवितेचें बाह्यरूप वा आकार वरील स्वरूपाचा ठरून गेल्यासारखा झाला होता. कविता -आत्मलक्षी असो की परलक्षी असो, शुद्ध भावगीत असो वा नाट्यगीत असो, प्रासंगिक असो किंवा शाश्वत भावनेचें दर्शन करणारी असो, ती बहुधा याच स्वरूपांत आविर्भूत होई. ही रचना बहुतेक रागदारीमध्ये म्हणतां येईल इतकी गेय असे. अनेक वेळा तिला कवितेपेक्षा 'गीता'चें स्वरूप मिळालेलें असे. तांब्यांच्या कवितेची मूस ही अशी उतरण्यास जीं कांही कारणें झालीं त्यांचें स्थूल स्वरूप पुढे देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कवीचें पौगंडावस्थेचें वय अत्यंत संस्कारक्षम असतें, व काव्यरचनेकडे त्याची पहिली प्रवृत्तीहि याच वयांत होते. तांब्यांच्या ज्या पंक्तींनी त्यांच्या गुरुला त्यांच्या प्रतिभेंतील स्फुलिंगाचें दर्शन झालें, त्या कविता मोरोपंतांच्या 'केकावली'चें अनुकरण असाव्या असें वाटतें. ताब्यांनी पुढे 'वियोगिनी' या नांवाचें एक सुमारें ६०० श्लोकांचें ऐतिहासिक खंडकाव्य लिहिलें, तें कदाचित् खरे शास्त्र्यांच्या 'यशवंतराय' महाकाव्याच्या वाचनामुळे असेल. तथापि तांब्यांच्या मनावर समकालीन नाटकांतील पदांचा परिणाम बराच झालेला असावा. १८९५ च्या सुमारास त्यांची आणि नाटककार देवल यांची

मृच्छकटिकाविषयी चर्चा झाल्याचें तांब्यांचे चरित्रकार सांगतात. याआधी किर्लोस्करांच्या शाकुंतल–सौभद्रांनी व देवलांच्या मृच्छकटिक व शापसंभ्रम या नाटकांनी महाराष्ट्रीय रसिकांचें मन मोहून टाकलें होतें व त्यांतील पदें सर्वांच्या तोंडीं जाऊन बसलीं होतीं. नाटकांतील पदांच्या चालींवर काव्य-रचना करण्यास कवींनीहि प्रारंभ केला होता. केशवसुतांनी ‘ वीरा भ्रमरा ’ ही शाकुंतलांतील व कवि विनायकांनी मृच्छकटिक, सौभद्र इत्यादि नाटकांतील अनेक चालींचा उपयोग केलेला दिसून येतो. तांब्यांसारख्या संगीत-लुब्ध कवीनेहि त्या चालींचा उपयोग केल्यास तें अगदी स्वाभाविक होतें. त्यांची पहिली गीतस्वरूपाची उपलब्ध कविता ‘ डोळे हे जुल्मि गडे ’ ही मृच्छकटिकांतील ‘ दासी ऐसें मानुनिया ’ या चालीवरील आहे; ‘ भूपती खरे ते ’ ही त्यांची दुसरी आवडती चालहि त्याच नाटकांतील आहे. ‘ मुनिकन्या ’ जातींतील त्यांच्या कवितांची मूळ चाल किर्लोस्करांच्या शाकुंतलांतील आहे. नाटकांतील या चालींबरोबर उद्धव, अक्रूर, चंद्रकान्त, अंजनीगीत या रूढ, प्रसिद्ध गाण्यांच्या चालीहि इतर कवींप्रमाणे तांबे यांनाहि आकृष्ट करित्या झाल्या. याशिवाय ‘ मुद्रिका ’ व ‘ अभिमन्यु ’ या इतर कवींनी फारशा न योजिलेल्या स्त्रीगीतांच्या चालींचाहि स्वीकार व उद्धार तांबे यांनी केलेला दिसतो. केशवसुतांनी नाटकांतील चालींपेक्षा वेगळ्या ‘ पादाकुलक ’ आणि ‘ बालानन्द ’ या चरणांतील विविध रचना-प्रकार निर्माण करून काव्यरचना केली. तांब्यांनी इतरत्र उपलब्ध झालेल्या पण अधिक गेय प्रकारांचाच उपयोग केला. काव्यांतील गेयतेबद्दलचें स्वाभाविक आकर्षण हेंच याचें कारण असावें.

पदें किंवा गीतें यांच्याबद्दलची ही आवड दृढ होण्यास आणखी एक-दोन कारणें झालीं असावीं. तांब्यांच्या काव्यवाचनांत संस्कृत कवि जयदेव याच्या ‘ गीतगोविंदा ’चाहि अंतर्भाव झालेला दिसतो. ‘ गीतगोविंदा ’मध्ये मुख्य भाग अष्टपद्यांचा आहे हें सर्वांस परिचित आहेच या अष्टपद्यांमधून ध्रुपद आणि इतर आठ कडवीं अशी सामान्यतः रचना असते. ही सर्व रचना कोणत्या तरी रागांत व तालांत म्हणावयाची अशा स्वरूपाची आहे, व त्या त्या रागाचा आणि तालाचा निर्देश त्या त्या अष्टपदीच्या प्रारंभीं करण्यांत आलेला आहे. तांब्यांनी आपली कविता अशीच रागदारीमध्ये

म्हणण्याच्या कल्पनेने लिहिली असावी असें अनुमान त्यांच्या ‘ समग्र कवितें ’-मध्येच नव्हे, तर श्री. मायदेव यांनी १९२० सालीं प्रकशित केलेल्या पहिल्या भागांतील कवितांवरूनहि होतें. ‘ समग्र कवितें ’त चाली न देतां राग व जातिनाम दिलेलें आहे, तर पहिल्या भागांत १०–१२ कवितांत नुसते रागच दिले आहेत ही गोष्ट वरील अनुमानास पोषकच आहे. पण नुसत्या राग देण्यावरूनच हें अनुमान करावयाचें असें नाही. तांबे यांनी कांही कविता जयदेवाच्याप्रमाणेच अनुप्रास-प्रचुर आणि शृंगारप्रधान अशा लिहिल्या आहेत व त्या आठ आठ कडव्यांच्या आहेत ही गोष्ट अधिक अर्थपूर्ण आहे. त्यांची ‘ ललने चल, चलुं लवलाही ’ ही कविता (समग्र कविता, क्र० ५०) ही या दृष्टीने अवश्य पाहण्यासारखी आहे. त्याचें पुढील ध्रुपद हें जयदेव कवीच्या रचनेची आठवण करून दिल्याविना राहणार नाहीः—

ललितलताकुंजीं स्मरमंजरि, चल चलुं लवलाही,
ललने, चल चलुं लवलाही !
रुचिराधर-धृत-मधुर-नवामृत-लोलुप बहु होई ॥ ध्रु॥

या कवितेंत पुढे आठ कडवीं आलीं आहेत. त्यांतील पुढील ओळी त्या कवितेमधील अनुप्रास-प्रचुरता सहज व्यक्त करतात. (१) मनोभिरामीं या आरामीं, (२) अर्धोन्मीलित कुवलय-कलिका, अलसाकुंचित लोचन-तिलका, (३) निशिगंधांचा सुगंध सुंदरि । मुखगंधें तव मंद खरोखरि इ०. सबंध कविता उत्तान शृंगारात्मक आहेत. या कवितेप्रमाणेच ‘ समग्र कवितें ’मधील क्र. २० ची ‘ कां रे जाशी मज त्यजुनी ! ’ क्र. ४० ची ‘ कळ्याकळ्यांत विहार ’, व ‘ आठवती ते दिन अजुनी ’ या कविताहि पाहण्यासारख्या आहेत. इ. स. १९०२-३ च्या सुमारास या कविता लिहिल्या गेल्या आहेत हेंहि लक्षांत घेण्यासारखें आहे. तांबे यांचा काव्यरूप-निश्चितीचा हा काल होता. पुढे १९२० सालानंतरहि अष्टपदीशीं रचना-दृष्ट्या व विषयदृष्ट्या सादृश्य असणाऱ्या कविता तांब्यांनी लिहिल्या आहेत. ‘ आज तो कुठे जिवाचा चोर ! ’ (क्र. ११५), वैरिण झाली नदी ’ (क्र. ११७), ‘ निष्ठुर किति पुरुषांची जात ! ’ (क्र. १२७), ‘ कवणे मुलखा जाशी ! ’ (क्र. १३०), ‘ रतलें परपुरुषाशीं ’ (क्र. १३१),

'तूं कवण जगांतिल ललना ?' (क्र. १४४) या कविता अशा म्हणतां येतील. क्र. १५८, १६०, १६१, १६२ यांत भक्ति हा विषय आहे खरा, पण अष्टपदी-रचना आहे. इतका तपशील देण्याचें कारण जयदेवाच्या रचनेची तांब्यांच्या मनावर असलेली पकड स्पष्ट व्हावी हेंच आहे. जयदेवाच्या गीतगोविन्दामधील पहिली अष्टपदी ११ कडव्यांची, दुसरी ९ कडव्यांची, व दहावी ५ कडव्यांची आहे. यांत कडव्यांच्याबाबत घेतलें गेलेलें स्वातंत्र्य तांबे यांनीहि घेतलें असल्याचें दिसतें. 'फसवणूक' (क्र. १८१, ७ कडवीं) 'उडाला हंस' (क्र. १४७, ९ कडवीं) हीं उदाहरणें अशीं आहेत.

यांतूनच तांबे यांची ७, ६, ५, ४ अशा कडव्यांच्या कवितांची निर्मिति झालेली दिसते. 'कोठे मुली जासि', 'तें कोण या ठायिं', 'ग्रीष्म', 'पहा हो कसा हा कारागीर', 'दरडीवरील बाला', 'विरहांतील चित्तरंजन', 'दृष्ट हिला लागली', 'पाक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला', इत्यादि त्यांच्या कविता '**सप्तपदी**' असल्या तर 'वायो खुणव तीस', 'पूर्णाहुति', 'आज फिरुनि कां दारिं', 'कां उभी तूं तरी', 'अवमानिता', 'रुणुझुणु ये', 'घट तिचा रिकामा', 'फेरीवाला', 'जन म्हणति सावळी', 'मरणांत खरोखर जग जगतें', 'पोषाख नवनवा', 'बघुनि तया मज होय कसेंसें', इत्यादि कविता '**षट्पदी**' आहेत. पण 'सप्तपदी' किंवा 'षट्पदी' यांपेक्षा तांब्यांनी 'पंचपदी'च अधिक लिहिल्या असें दिसतें. 'अनंतस्तोत्र', 'चल जळो ज्ञानविज्ञान', 'जीवनसंगीत', 'घट भरे प्रवाहीं', 'नववधू प्रिया मी', 'घन तमीं शुक्र', 'सोन्याची घेउनि करिं झारी', 'रे अजात अज्ञात सखेजन', 'या वेळीं माझ्या रमणा', 'गे शपथ तुझी', 'घातली एकदा अता उडी', 'आलों थांबव शिंग', 'जन पळभर म्हणतिल', 'तुझे लोचन', 'उखळांत दिलें शिर', इत्यादि अनेक कविता '**पंचपदी**'च आहेत. किंबहुना जयदेवाची अष्टपदी म्हटली, तर तांब्यांची '**पंचपदी**' असें म्हणावयासहि हरकत नाही. पंचपदीपेक्षा संख्येने कमी, पण षट्पदी, सप्तपदी इतक्या 'चतुष्पदी'हि तांब्यांच्या कवितेंत आहेत.

तांब्यांच्या कवितेचा बाह्याकार बऱ्याच अंशीं जयदेवाच्या कवितेवरून

ठरला. जयदेवाची ही कविता नुसती काव्यस्वरूपाची असण्यापेक्षा गीत-स्वरूपाची होती हें उघड आहे. तांब्यांच्या पुष्कळशा कवितेचें स्वरूप तसें आहे. त्यांचा टेनिसन्‌चा अभ्यासहि त्यांच्या कवितेचें गीतस्वरूप ठरण्यास कांहीं प्रमाणांत तरी कारण झाला असावा. टेनिसन् हा आपला आवडता कवि असल्याचें तांबे यांनीच आपल्या ' पाडवा ' या कवितेच्या शेवटीं सूचित केलें आहे. त्याच्या " ब्रूक " या कवितेचें त्यांनी रूपान्तर केलें होतें. त्याप्रमाणे ' प्रिन्सेस् ' काव्यांतील ' Come down, O Maid ' या गीताचें ' प्रीतीचा वास ' या कवितेंत केलें होतें. टेनिसन्‌ची स्वतःची ' गीत ' (Song) विषयक आवड तांबे यांना समानधर्मीयाची जाणीव करून देणारी झाली असावी. टेनिसन्‌चें ' इन् मेमोरियम् ' मुखोद्‌गत असणाऱ्या या टेनिसन्‌भक्ताच्या कवितेंत आपल्या आदर्शांमधील गीतानुरक्ति उतरावी हें अगदी साहजिकच होतें.

तांबे यांच्या बऱ्याच कवितेचें रूप नाट्यगीताचें आहे ही गोष्टहि येथे विचारांत घेतली पाहिजे. नवीन संप्रदायांतील बहुतेक कवींचें काव्य हें आत्मनिष्ठ व आत्मलक्षी असतां तांबे यांची कविता अनेक वेळा इतरांच्या अंतःकरणांत प्रवेश करून त्यांच्या भावना प्रकट करिती झाली हेंहि आधुनिक कवींच्या पहिल्या दोन पिढ्यांच्यापेक्षा तांब्यांचें वेगळेपण व्यक्तविणारें आहे. या नाट्यगीतांना इंग्रजीमध्ये ' ड्रॅमॅटिक् लिरिक्स् ' अशी संज्ञा आहे; आणि या विशिष्ट संज्ञेखाली अशी रचना करणारा पहिला प्रमुख कवि ब्राउनिंग् हा होता. तांबे यांनी ब्राउनिंग्‌च्या कवितेचा चांगला अभ्यास केला होता. तेव्हा भावगीत तर खरेंच, पण आपल्या भावनेचा आविष्कार करण्यापेक्षा पर–भावनेचें आविष्करण करणारें असें नाट्यगीत, हा रचनाप्रकार तांबे यांनीहि आपल्या काव्यांत आणावा ही गोष्ट त्यांच्या ब्राउनिंग्‌च्या अभ्यासाचें फल म्हणतां येईल. तांब्यांच्या विधवा-विषयक कविता विधवेच्या मनांतील सूक्ष्म भावनांचें दर्शन करणारीं नाट्यगीतेंच होत. त्याप्रमाणेच ' अवमानिता ', ' माहेरची आठवण ', ' वाटेच्या वाटसरा ', ' ग्रीष्म ', ' वायो ! खुणव तीस ', ' पन्नास वर्षांनंतर ', ' चौघडा झडतो ' इत्यादि प्रसिद्ध कविता नाट्यगीतेंच आहेत. नाट्याचा एक विशेष जो संवाद तोहि ' जमादार ', ' दिव्यांगनेची ओढ ', ' आज फिरुनि कां दारिं ',

'माळिण', 'अहो धन्वंतरी !', 'राजकन्या व तिची दासी', इत्यादि कवितांतून आला आहे. ब्राउनिंग्च्या ड्रॅमॅटिक् लिरिक्मधून एकीकडे गद्यांत नाट्यछटा व दुसरीकडे पद्यांत नाट्यगीत अशा दोन वाङ्मयप्रकारांची भर मराठी वाङ्मयांत पडली आहे तांब्यांच्या कवितेची गीतात्मक व त्यांतहि नाट्यगीतात्मक मूस ही या प्रक्रियेने तयार झाली आहे. ही मूस १९०२ ते १९०८ या कालखंडांत पक्की होऊन त्यापुढील कालांतील त्यांची कविता बाह्यरूपाच्या दृष्टीने प्राधान्याने जवळजवळ याच एका प्रकारची उतरली आहे असें दिसून येतें. रचनावैविध्याच्या दृष्टीने त्या प्रमाणांत तींत उणेपणा आला हें अर्थात् सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. आधुनिक काव्यांतील तांबे-पद्धतीचें बाह्यरूप हें असें आहे.

आपल्या काव्यलेखनाला तांबे यांनी १८९० च्या सुमारास प्रारंभ केला; पण त्याला गति येण्याला चार–पांच वर्षे जावीं लागलीं असावीं. प्रारंभींच्या या कवितेंत 'संस्कृतप्रचुर रचना, पदलालित्य, बहिर्मुखता, थोडा–फार उत्तान शृंगार, कल्पनीयाचा अभाव' इत्यादि गोष्टी असाव्यात असें त्यांचे चरित्रकार सांगतात व तें खरें असावें. 'त्यांत बाह्य सौंदर्याचीच प्रतिष्ठा' अधिक असावी, म्हणजे तरुण वयांत ज्या रसाची आवड असा-वयाची, त्यांत प्रधान असणाऱ्या सौंदर्याचें वर्णन अधिक असण्याचा संभव होता. असेंहि सांगण्यांत येतें की, "कांही जुन्या लावण्यांतील भावनावेग व अनुरूप शब्दयोजना यांच्या संयोगाने त्यांत आलेला उठावदारपणा पाहून भास्कररावांना स्वतःची रचना हिणकस वाटूं लागली, व ते आपल्या 'निर्जीव' कवितांची होळी करण्यास सिद्ध झाले." उत्तान शृंगार हा ज्या कवितांचा एक विशेष, त्याहि कविता जुन्या शाहीरांच्या मानाने हिणकस वाटाव्या यावरून त्यांच्या स्वरूपाची कल्पना काय येईल ती येवो, पण एवढी गोष्ट खरी की, तांबे यांनी या कालांतील आपली रचना नष्ट करून टाकली, व १८९० ते १९०० या १० वर्षांच्या कालखंडांतील फारच थोडी कविता आज उपलब्ध आहे. त्यामुळे त्यांच्या काव्यलतिकेचा पहिला बहर १९०२–३ या सालातील होय असें म्हणावें लागतें. या दोन वर्षांतील सुमारें चाळीस कविता आज उपलब्ध आहेत. पण १९०३ नंतर हा बहर ओसरला व पुढील ५–६ वर्षे वर्षाकाठीं दोन–चार–सहा

यापेक्षा अधिक काव्यनिष्पत्ति होऊं शकली नाही. तांबे हे आपल्या काव्य-निर्मितीविषयीं बेफिकीर असल्याने कांही कविता गहाळ झाल्या असें म्हटलें तरीहि हीं वर्षे काव्यनिर्मितिदृष्ट्या अवर्षणाचींच समजावयास हवींत. १९०३ ते १९०८ या कालांत तांबे यांनी वाचन मात्र खूप केलें. इंग्रजी व संस्कृत मूळ वाङ्मयकृति व टीकावाङ्मय आणि साहित्यशास्त्र या सर्वांचाच व्यासंग तांबे या वेळीं करीत होते. कदाचित् इतरांच्या वाङ्मयाच्या वाचनांत स्वत: स्वतंत्र निर्मिति करण्याकडे दुर्लक्ष झालें असेल. पण थोडथोडी का होईना, १९१० पर्यंत काव्यरचना होत तरी होती. १९१० ते १९१८ यामधील कालांतील एकहि कविता उपलब्ध असू नये ही गोष्ट मात्र लक्षांत घेण्या-जोगी आहे. तिची कारणमीमांसा आजवर कोणीं केलेली दिसत नाही. १९१८ मध्ये लिहिलेल्या २-३ कविता आहेत. याच सुमारास मायदेवांनी त्यांचा संग्रह प्रकाशित करण्याचें मनावर घेतलें व १९२० अखेर तो प्रसिद्धहि झाला. योगायोग असा की याच वर्षी तांबे यांच्या सर्वांत अधिक कविता लिहिल्या गेल्या. त्यांपैकी कांही थोड्याच या पहिल्या संग्रहांत आलेल्या असल्या, तरी आपल्या कवितेस एक रसिक मिळाला असून संग्रहरूपाने तो आपली कविता इतर रसिकांपुढे ठेवणार आहे या कल्पनेने प्रोत्साहन मिळून त्यांच्याकडून बरीच काव्यरचना झाली असणें अगदी शक्य आहे. अकस्मात् आलेला हा प्रतिभेचा बहर पुढील दोन वर्षे टिकला व या तीन वर्षांच्या कालांत तांब्यांनी सुमारें ७५ कविता लिहिल्या. मरणविषयक त्यांच्या ९-१० कविता याच कालांतील आहेत. यानंतर हा बहर ओसरला तो १९३५ पर्यंत असें म्हणावें लागतें. मध्यंतरींच्या कालांत पांच-सात कविता दर वर्षी लिहिल्या जात असल्या, तरी एखाद्या वर्षी मुळीच लेखन झालें नाही, किंवा १९३० ते १९३२ या तीन वर्षांतहि लेखन झालें नाही, असेंहि झालें. स्वत: तांबे यांनाहि ‘ मधुघट रिकामे ’ पडत असल्यासारखें वाटूं लागलें होतें. पण पुन: काय झालें कोणास ठाऊक, १९३५ सालीं अखेरचा मोठा बहर येऊन या वर्षी त्यांच्याकडून ३० कविता लिहिल्या गेल्या. पुन: १९३७ ते ४० या वर्षांत कांहीहि लिहिलें गेलें नाही. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याचा काव्यरचनेवरहि

परिणाम झाला असावा. शेवटच्या वर्षी म्हणजे १९४१ साली ज्या चार कविता लिहिल्या आहेत, त्यांतील अखेरच्या कविता परमेश्वरास उद्देशून होत्या. त्यांतून पर-पुरुषाचा वेध लागलेला स्पष्ट दिसतो. तांब्यांच्या कविता-रचनेचा कालेतिहास असा आहे.

आपल्या स्वाभाविक प्रवृत्तीमुळे, आणि इतरांच्या काव्याचे जे संस्कार झाले त्यांच्याहि परिणामाने, तांबे यांनी आपल्या कवितेची जी मूस तयार केली, तीमध्ये त्यांनी जो रस ओतला, तो प्राधान्याने प्रणयाचाच होता. तांब्यांच्या बहुसंख्य कविता प्रेमाची कोणती ना कोणती तरी छटा रंगवि-णाऱ्या आहेत. आधुनिक काव्यावर घेण्यांत येणारा प्रणयप्राधान्याचा आक्षेप तांबे यांच्या कवितेवरहि येतो. पण त्यामुळे त्यांची मनोवृत्ति रोगट झालेली होती असें मात्र कोणी म्हणू शकत नाही, कोणीं म्हटलेंहि नाही. याचें कारण तांबे हे स्वतः प्रेमाच्या बाबतींत आत्मतृप्त असल्याने ('एक सखीच्या हृदयिं पूर्णता मज लाभे संसारीं' असें ते म्हणतात) आपल्या वैयक्तिक नैराश्याचीं किंवा तन्मूलक वैफल्याचीं गाणीं लिहिण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर कधीहि आला नाही हें होय. आपल्या प्रारंभींच्या विवाहपूर्व कवितांत त्यांनी काय लिहिलें हें आज सांगतां येत नसलें तरी, त्यांत नैराश्य नसून सफल सुखी प्रेमाचीं चित्रें असण्याचाच संभव त्यांच्या त्यांपैकी आज उपलब्ध असलेल्या 'डोळे हे जुलिम गडे' या कवितेवरून वाटतो; व जी कविता उत्तानपणामुळे तांबे यांनी नष्ट केली, ती नैराश्य वर्णन करणारी असणें सामान्यतः अशक्यच म्हणावयास हवें. विवाहोत्तर पत्नीवरील प्रेमाच्या ज्या अनेक कविता त्यांनी लिहिल्या त्यावरून त्यांचें प्रेमविषयक समाधान उत्कटत्वाने व्यक्त होत आहे. 'कान्ते! त्वन्मूर्ति येतां अनुपम शयनागार लागे खुलाया,' किंवा 'सहज तुझी हालचाल मन्त्रें जणुं मोहिते' असेच उद्‌गार तांबे यांनी आपल्या पत्नीविषयी काढावे, व 'हें माझं भाग्य वघुन जळफळतिल देव ते' अशी धन्यता त्यांना वाटावी असें प्रेमजीवन वैयक्तिक जीवनांत लाभल्यावर वैयक्तिक नैराश्याचें प्रकटन काव्यांत होण्याचें कारणहि नव्हतें, व वैकल्य किंवा पीडितत्व हे आक्षेपहि येण्यासारखे नव्हते. असें असूनहि प्रणय हाच त्यांच्या काव्याचा प्रधान विषय होता ही गोष्ट तितकीच खरी आहे. आपल्या प्रेमाच्या बाबतींत संपूर्ण समाधान लाभल्याने केवळ

आपल्याच प्रेमांत ते गुरफटून राहिले असें मात्र झालें नाही. कदाचित् त्याचमुळे इतरत्र जेथे जेथे काव्यास योग्य अशी प्रेमाची छटा त्यांना दिसली तेथे तेथे नेमकें बोट ठेवून त्याचें चित्र त्यांनी काढलें आहे. स्वतःच्या प्रेम-तृप्तीच्या धुंदींत इतरांच्या प्रेमनिराशेबद्दल सहानुभूतीचा अभाव त्यांनी कधी प्रकट केलेला नाही. सफल प्रेमाइतकेंच विफल प्रेमाच्या दर्शनाने त्यांचें मन आकृष्ट होई, व मग, ' पन्नास वर्षांनंतर ' किंवा ' वाटेच्या वाटसरा ' यां-सारख्या हृदयास हात घालणाऱ्या कविता निर्माण होत. प्रेमभावनेचें सूक्ष्म असें दर्शनहि तांबे यांना लक्षवेधक वाटे, मग ती उंच गडावर असो कीं खाली दरींत असो. अगदी अखेरच्या वर्षीं लिहिलेल्या कवितांतहि ' कोठे मुली जासि ' म्हणून त्यांनी एका प्रणयिनीस हटकलेलें दिसतें. वयाची साठी उलटून गेल्यावरहि तरुणांच्या मनांतील प्रेमाच्या हालचालींबद्दल त्यांना कुतूहल वाटे, हें १९३५ सालीं १५–२० प्रेमविषयक कविता त्यांनी लिहिल्या यावरून दिसून येतें. स्वतःच्या किंवा इतरांच्या प्रणयभावनेबद्दल त्यांना कधी ओशाळगत किंवा अनुचितत्व वाटलें नाही. म्हणून पहिल्या-पासून अखेरपर्यंत त्यांनी आपल्या कवितेचा तोच प्रधान विषय ठेवला. प्रेमकवितांची संख्या, प्रेमविषयास प्राधान्य व प्रेमाच्या विविध छटांचें दर्शन या सर्व दृष्टींनी खरोखरच तांबे यांनाच ' प्रेमाचे शाहीर ' म्हणावयास हवें.

तांबे यांच्या कवितांतील प्रेमदर्शनांतील विविधता खरोखर लक्षणीय आहे. प्रेमाच्या बाबतींत ते जितके अंतर्मुख, तितकेच, किंबहुना अधिकच, बहिर्मुख असल्याने ही विविधता आली आहे. कवि आपल्या स्वतःच्या प्रेमांतच गुंतून राहिला म्हणजे त्याच्या प्रेमकल्पनांत साहजिकच एकसुरीपणा येतो. आपल्या प्रेमामध्ये अपयश आलें असल्यास दुसऱ्यांच्या प्रेमदर्शनांतील मौज त्याला आकृष्ट करूं शकत नाही, व मग व्यक्तीव्यक्तींच्या भिन्नभिन्न प्रेमकथांतील वैचित्र्य त्याच्या ध्यानांत येत नाही. तांबे यांना इतरांच्या प्रेमाकडे पाहतां आलें व म्हणून त्यांच्या प्रेमकवितांत विविधता आली. विधवेच्या प्रेमाविषयींच्या त्यांच्या कविता पाहिल्या तरी हें सहज दिसून येतें. अगदी पहिल्या कवितेंत मृत पतीच्या सहवासाच्या कल्पना तिच्या मनांत कशा वागत असतात हें दाखविलें आहे (विधवेचें स्वप्न). यानंतरच्या कवितेंत पहिला पति थोडासा विस्मृत होऊन दुसऱ्या व्यक्ती-

विषयीच्या भावना मनांत मनाविरुद्धहि कशा येतात, व ती निःशब्द आत्मयज्ञ कसा करते तें अगदी नाजुकपणें चित्रित केलें आहे (निःशब्द आत्मयज्ञ). त्यापुढील चित्रांत दुसऱ्या व्यक्तीस पाहून 'कसेंसें होत असल्याची कबूली,' स्वतःजवळच का होईना, देणारी, पण हें योग्य नव्हे असें वाटणारी व्यक्ति चित्रित केली आहे (बघुनि तया मज होय कसेंसें). स्वतःशींच दिलेली ही कबूली पुढील कवितेंत दुसऱ्या पुरुष-व्यक्तीलाहि व्यक्त करून, पण 'दासी होइन, बहीण होइन, अधिक पत्निपणिं काय' असें विचारून विवाह मात्र न करणारी विधवा पुढील कवितेंत दिसते (हिंदु विधवेचें मन). आणखी एका कवितेंत, 'मी पतिविरहित, शंकित नयनें, बघति लोक मज; मीं न मनुज का? काय न मज मन? नच्च विकार का?' अशी कांहींशी सामाजिक स्थितीविरुद्ध तक्रारहि ती करिते (चरणाखालिल हाय मीच रज). पण अखेर समाजाची भीड बाजूला टेवून विवाहास उद्युक्त झालेली व 'ते कान्त यापुढे, मीहि तयांची कान्ता' असा निर्धार व्यक्त करण्याइतकी तिची प्रगति झाल्याचें दिसतें. सारांश, प्रेमाचें क्षेत्र विधवेपुरतें मर्यादित केलें तरी, त्यांत पांच–सहा वेगवेगळ्या व सूक्ष्म भेद दर्शविणाऱ्या ५–६ अवस्था तांबे पाहूं शकतात व रंगवूं शकतात. त्यामुळे त्या प्रेमचित्रांत वैचित्र्य येतें.

तांबे यांची प्रेमविषयक सहानुभूति अर्थात् विधवेपुरती मर्यादित नाही. त्यांनी इतर अनेक स्त्रियांचीं व विविध वयोवस्थांतील प्रेमांचीं चित्रें काढलीं आहेत. अगदी बाल्यापासून ते वार्धक्यापर्यंतहि हीं प्रेमचित्रें किंवा प्रणयाचें सूक्ष्म दर्शन झालेलें तांब्यांच्या कवितेंत दिसून येतें. अगदी लहान असलेल्या, किंबहुना अर्भकावस्थेंत असलेल्या मुलीला उद्देशून 'कुणि असेल ग, असेल बोबडकांदा' अशी तिच्या भावी वयावरून थट्टा करण्याची संधि कवि सोडीत नाही. यापुढील ८–१० वर्षांच्या मुलीचीहि अशीच गंमत केलेली 'तर मग गट्टी कोणाशीं' या कवितेंत दिसेल. पुढे समजूत आल्यानंतरच्या अवस्थेंतील, मुग्ध अशा तरुणींचीं प्रेम-चित्रें तर पुष्कळच आहेत. राज-कन्येच्या दासीने केलेली तिची चेष्टा, प्रेमज्वराने पीडित अशा तरुणीला 'दृष्ट लागली' असें म्हणणाऱ्या बायकांची खोटी समजूत, 'दयिताचें चिंतन करण्यांत घट भरून वाहूं' लागल्याचें लक्षांत न येणारी दयिता, किंवा तो घट रिकामा राहिला असतां कोणाची तरी शीळ ऐकूं आल्याने अदृश्य होणारी

तरुणी, चहूकडे ढगांच्या माळा दिसत असतां दरडीवर कोणाची तरी वाट पाहणारी बाला, संध्याकाळीं सर्व घरोघर परतलेले असतां एकटीच शेताच्या बांधावर उभी असलेली हरिणनयना, अपरात्रीं पाहरा चुकवून वाड्या-बाहेर जाऊं पाहणारी कंवराणी, इत्यादि प्रेमी स्त्रियांचीं चित्रें तांबे मोठ्या तन्मयतेने काढतात. अचिरविवाहित स्त्रीचें आपल्या पतीचें कौतुक करण्याच्या मनःस्थितीचें चित्र ' बिजली जशि चमके त्यारी ' किंवा ' ग्रीष्म ' या कवितेमध्ये आलेलें आहे. पति आपल्याकडे डोळे रोखून पाहत असतां हातांतील काम नीट न होण्याचा प्रसंग ' डोळे हे जुल्मि गडे ' या सुप्रसिद्ध कवितेंत तांबे यांनी संयमाने व फार थोडक्यांत रंगविला आहे. या चित्रांबरोबर प्रौढ अशा विवाहित स्त्रियांचें पूर्ववयांतील अयशस्वी प्रेम किती दुःखदायक होतें याचीं चित्रेंहि ' वाटेच्या वाटसरा ! ' आणि ' आज फिरुनि कां दारिं ' या कवितांतून काढलेलें दिसेल. सामजिक सुधारणेचें निशाण हातीं घेतलेल्या इतर कवींनी स्त्रीप्रेमाचीं इतकीं हृदयस्पर्शी व विविध चित्रें काढलेलीं दिसत नाहीत. तांबे यांची स्त्रीजातीविषयींची भावना त्यांनी ' भयचकित नमावें तुज रमणी ' या कवितेंत प्रकट केलीच आहे. स्त्रीजाती-विषयींच्या आदराच्या पोटींच त्यांची स्त्रीच्या प्रेमाबद्दलची सहानुभूति निर्माण झालेली असावी. आणि या प्रेमाचें प्रकटन कितीहि मोकळें व स्पष्ट असलें, तरी त्यांत अश्लीलता डोकावत नाही याचें कारणहि स्त्रीविषयक आदर, अनुकंपा व सहानुभूति या त्यांच्या भावना होत्या हें आहे.

स्त्रियांच्या मानाने त्यांची पुरुषप्रेमविषयक सहानुभूति कमी असावी असें वाटतें. तथापि तींहि चित्रें तांब्यांच्या कवितेंत सापडतात. ' वायो, खुणव तीस ' या कवितेमधील निराश, निरपेक्ष प्रेम, किंवा ' तें कोण या ठायिं ' या कवितेमधील ' अबोध ' प्रेमस्मृति, ' हें पिसें सोड ' असें कितीहि सांगितलें तरी तरुणास लागलेली दिव्यांगनेची ओढ, प्रेमनिराशेने भगवें घेतलेला पण तरीहि दयितेपासून दूर राहूं न शकणारा जोगी, किंवा ' पन्नास वर्षांनंतर ' आपल्या प्रेयसीचीच जणूं प्रतिकृति अशी नात पाहून हृदय खळबळून आलेल्या विधुराचे उद्गार हीं सर्वत्र पुरुषप्रेमाचीं खोल व म्हणून हृदयस्पर्शी अशीं चित्रें आहेत. ' म्हाताऱ्या नवरदेवा 'ची थोडी गंमत जरी तांबे यांनी केलेली असली, तरी कोणाच्याहि योग्य प्रेमभावनेची

अनुदार अशी थट्टा त्यांनी केली नाही. प्रेमांतील नैराश्याने निर्माण झालेल्या कडवटपणामुळे लेखक वा कवि प्रेमाची थट्टा करण्यास प्रवृत्त झालेले दिसतात. पण तांब्यांचा तद्विषयक अनुभव अनुकूल असाच असल्याने ते ' प्रेम हें विष आहे, दाहक आग आहे, हठयोग आहे, किंवा त्याकरिता मरावें लागतें ' अशा प्रकारचे विचार सहसा प्रकट करीत नाहीत.

तांब्यांच्या कांही कविता वरवर प्रेमविषयक वाटतात. परंतु त्यांचा खरा विषय परमेश्वर-भक्ति हा आहे. त्यांची सुप्रसिद्ध कविता ' नववधू प्रिया मी बावरतें ' ही अशी कविता मानण्यांत येते. जीवात्मा हा वधू व परमात्मा हा वर, त्याचेकडे जावयाचें म्हणजे खरोखरच वरींच जायचें, पण त्याला या पृथ्वीवरील जीवनाचाच अधिक लळा लागला असल्याने तिकडे जाणें कठीण वाटतें. तो प्राणसखा आहे हें कळत असूनहि त्याच्या-जवळ जायला मन भितें असा त्या रूपकाचा अन्वय लावतां येतो. सरळ अर्थ असा व्यंजनेने सांगितल्याने व त्यांतहि नववधूचें रूपक मूळांत चमत्कृतिपूर्ण असल्याने ही कविता चांगली उतरली आहे यांत शंका नाही. नववधूच्या रूपकापलीकडे जाऊन ' पर-चुंबनमधु पिऊन पुसति वधु का शिळपट नवऱ्याशीं ' किंवा ' रतलें पर-पुरुषाशीं ' अशा शब्दांत तांबे लिहूं लागतात, तेव्हा मात्र भावनेच्या प्रामाणिकपणापेक्षा अर्थचमत्कृतीकडे कवि अधिक पहात आहे असें वाटतें. पर-पुरुषाची कल्पना जगन्नाथ पंडिताने पूर्वी योजिली होती हेंहि अर्थात् लक्षांत येतें. ' रे चेटक्या ' ही कविताहि या पद्धतीची आहे. परंतु इतकी चमत्कृति न आणतां तांबे जेव्हा साध्या रूपकावर भागवितात, त्या वेळीं त्यांची भावना अधिक प्रामाणिक वाटते. ' स्वारी कशी येईल ', ' पोषाख नवनवा मला दिला ', ' घातली एकदा अता उडी ', ' या वेळीं माझ्या ये रमणा ', ' या प्रकाशशिखरीं ' इत्यादि कवितांत आलेली भावना खरी वाटते. तांबे हे प्रथमपासूनच श्रद्धाळु व आस्तिक होते. कांही कविता रूपकाशिवायच परमेश्वरास उद्देशून त्यांनी लिहिल्या आहेत. ' प्रभु तुज कवणेपरि ध्याऊं ', ' अनंत-स्तोत्र, ' ' निशिदिन तुज हरि, ध्याइन का मी ', ' चरण कधी का पाहिन आई ', ' वंदन व्हावें हरि मम जीवित ' व अखेरच्या ' पुनः पुनः यावें ', ' तुझे चरण पाहिले ', या

कविता अशा आहेत. तांब्यांच्या प्रेमकवितांच्या खालोखाल संख्येने त्यांच्या ईश्वर-विषयक कविताच येतात. ईश्वरविषयक प्रेम, श्रद्धा व आस्तिक्यबुद्धि यामुळे तांबे यांची मनोघटना इतर आधुनिक कवींच्यापेक्षा, टिळकांचा अपवाद सोडल्यास, भिन्न झालेली होती. कोणत्याहि अवस्थेंत या गोष्टीमुळे एक आधार, एक शक्ति मिळाल्यासारखें होई. केशवसुतांच्या अज्ञेयवादान त्यांच्या सांप्रदायिकांत परमेश्वराच्या अस्तित्वाविषयी नसली, तरी त्यांच्या दयालुत्वाविषयी साशंकताच निर्माण झालेली होती. म्हणून गोविंदाग्रजांच्या पिढींतील कवींत नैराश्याची वृत्ति जोर धरून असे. तांब्यांच्या श्रद्धेने १९२१ सालीं मृत्यूचें भय उत्पन्न झालें असतां त्यांना धीर दिला. एवढेंच नव्हे तर पुढे वीस वर्षांनी मृत्यु खरोखरच आला, त्या वेळीं ' भाग्य उजळलें ! तुझे चरण पाहिले ', अशी समाधानाची वृत्ति त्यांना लाभली होती. कदाचित् यांतूनच ' भोग कुणा सुटले ' ही वृत्ति निर्माण होऊन सामाजिक रूढीविरुद्ध बंड करून उठण्याची बुद्धि तांब्यांना झाली नाहीं आपल्या ' रुद्रास आवाहन ' या कवितेंत क्रान्तीस बोलावीत असल्याचा भास झाला, तरी रूढीविरुद्ध बंड आणि सामाजिक क्रान्ति या कल्पना तांब्यांच्या डोळ्यांपुढे फारशा नसाव्या असें वाटतें. विधवांचें दु:ख त्यांनी आपल्या कवितांतून चित्रित केलें असलें, तरी समाजाविरुद्ध तळमळून चिडून ते बोलत नाहीत. सामाजिक व्यवस्थेंत कांही विशेष बिघडलें आहे याची तीव्र जाणीव त्यांना असावी असें दिसत नाही. समतेचा उद्घोष इतर अधुनिक कवींप्रमाणेच त्यांनी केला नाही. फार झाल्यास परमेश्वराच्या रुद्ररूपास आवाहन केलें म्हणजे झालें. काव्यदृष्ट्या ते आधुनिक कालांत असले, तरी सामाजिक दृष्ट्या ते पूर्वीच्या वातावरणांतच असावेत. त्यांच्या कांही कवितांवरूनहि हें व्यक्त होतें. राजकन्या व तिची दासी, कंवराणी व परवलीचा शब्द विचारणारा जमादार, दारावरून फेऱ्या मारणारा फेरीवाला, पान्थांचे उल्लेख, संन्यास घेणारे तरुण, माळीण, वैद्य व प्रणय-पीडित स्त्री, रात्रीं–पहाटे अभिसरणाला निघालेल्या स्त्रिया, या व इतर अनेक खुणांवरून तांबे हे अद्यापि आपल्या भोवतालच्या संस्थानी वातावरणास जुळणाऱ्या कालांतच मनाने राहत असावेत असें वाटतें. काव्याची आधुनिक

परंपरा ही सामाजिक क्रान्तीची परंपरा मानल्यास तांबे तीमध्ये बसतील की नाही याबद्दल शंका आहे.

आणखी एका बाबतींत ते आधुनिकांच्या परंपरेंत नीट बसणार नाहीत. ती म्हणजे निसर्गप्रेमाची. केशवसुत-परंपरेमध्ये निसर्गाला बरेंच महत्त्वाचें स्थान असे. केशवसुत, टिळक, बालकवि या सर्वांनी निसर्गाची थोरवी गायिली. व्यावहारिक मानवी जीवनांत जें दिसत नाही तें निसर्गात पाहण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. तांब्यांना निसर्गापेक्षा मानवाविषयींच्च अधिक आस्था व कुतूहल होतें. याचा अर्थ निसर्गविषयक कविता त्यांनी मुळींच लिहिल्या नाहीत, किंवा निसर्ग-वर्णनें त्यांच्या कवितेंत आलीं नाहीत असें नव्हे. आपल्या काव्यजीवनाच्या प्रारंभींच टेनिसन्च्या ' ब्रूक ' या कवितेचें रूपान्तर त्यांनी केलें. पण त्यांत भाषान्तरप्रयत्नापेक्षा अधिक अर्थ पाहणें शक्य नाही. ' गुराख्याचें गाणें ' या कवितेंतील निसर्गवर्णन सांकेतिक असल्याचें त्यांचे भक्तहि मान्य करितात. ' सन्ध्या-तारक ' ही कविताहि त्याच पद्धतीची आहे. बुल्बुलास उद्देशून लिहिलेली कविता खरोखर प्रेमगीतच आहे. ' सखये, या स्थानीं ' या कवितेबद्दलहि सांकेतिकतेचा आक्षेप येईलच. ' रासमंडळ ', ' आनंदी आनंद ' इत्यादि कविता निसर्गपर असून केशवसुत संप्रदायांतील इतर कवितांत सहज बसण्यासारख्या आहेत. ' तृणाचें पातें ' व ' पहा हो कसा हा कारागीर ' या कवितांतून निसर्ग-सौंदर्य-दर्शनाचें तांबे यांचें सामर्थ्य स्पष्ट दिसतें, पण त्यांत अखेर त्या सौंदर्याचा निर्माता परमेश्वर याबद्दलचें प्रेमच व्यक्त होतें. तांबे यांची निसर्गाकडे पाहण्याची वृत्ति मात्र केशवसुत संप्रदायापेक्षा वेगळी होती. ' तिमिरीं आम्ही नित्य रखडणें । विवंचनांतचि जिणें कंठणें ' अशी आपली स्थिति असल्याने, किंवा ' अपूर्ण अपुलें ईप्सित जेथे पूर्ण दिसे झालें ' अशा वृत्तीने, तांबे निसर्गाकडे वळत नाहीत. दुःखाच्या वेळीं निसर्गापेक्षा परमेश्वराकडेच ते वळतात. म्हणून निसर्गाचा बडिवार त्यांनी फारसा चालविला नाही. त्यांतील सौंदर्य ते पाहतात, तें बहुधा ते सौंदर्यवादी कवि होते म्हणून. निसर्ग हा मानवी जीवनाची पृष्ठभूमि या दृष्टीनेच त्याचें वर्णन करणाऱ्या ' ग्रीष्म ', ' ये पहाटच्या तारा गगनीं ', ' रुणुझुणु ये ' इत्यादि कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. केशवसुतांप्रमाणे निसर्गाबद्दलची सभय शरणागतीची वृत्ति त्यांची

नव्हती, किंवा मानवाकडे दुर्लक्ष करून केवळ ' निसर्गाचा अभ्यास ' कर अशा प्रकारची बालकवींची वृत्तीहि नव्हती. निसर्ग आणि मानव यांच्यामधील तारतम्य तांबे यांनी सोडलें नाही.

तांबे यांचें गूढगुंजन खरोखर फारसें गूढ नसतें. सरळ प्रत्यक्ष निवेदनापेक्षा पर्यायाने, रूपकाने, म्हणजेच रूपकावर आधारलेल्या अतिशयोक्तीने, निवेदन केल्यास काव्यदृष्ट्या अधिक वेधकता येते. या सर्वमान्य तत्त्वावर अधिष्ठित असें त्यांचें गूढगुंजन होतें. याकरिता स्वीकारलेलीं प्रतीकें रसिक वाचकांस परिचित अशीं निवडण्याची काळजी ते घेत, किंवा सहजगत्याच त्यांच्याकडून निवडलीं जात. या परोक्ष भाषेंत केलेल्या निवेदनांत रवीन्द्रांच्या काव्यवाचनाच्या परिणामाचा हातभार असणें शक्य आहे. रवीन्द्रांच्या ' गार्डनर ' या संग्रहांतील अनेक कल्पनांशीं तांबे यांच्या कवितेमधील कित्येक कल्पनांचें साम्य दाखविण्यांत आलें आहे. पण यांत वाङ्मयचौर्याचा भाग नसून वाङ्मयपरिणामाचाच आहे यांत शंका नाही. ' गार्डनर 'मधील कल्पना कवीने इतक्या आत्मसात् केल्या होत्या की कवीस न कळतच त्या त्याच्या काव्यांत उतरत. याचें गमक असें की त्या कल्पनांचा मूळांतील संदर्भ व तांबे यांनी योजिलेला संदर्भ हा बहुधा एक नसतो. रवीन्द्रांच्या काव्याचा अनुवाद करण्याचा हेतु तर कोठेच दिसत नाही. रूपकात्मक भाषा योजण्याची पद्धतीहि केवळ रवीन्द्रांनीच स्वीकारली होती असें नाही. नववधू व पर-पुरुष यांसारखीं रूपकें तर जुन्या संस्कृत कवितेंत येऊन गेलेलीं होतीं. या रूपकपद्धतीचा उपयोग तांबे यांनी केवळ आपात-शृंगारिक, पण परमेश्वरपर कवितेकरिता केला असेंहि नाही. स्वतःच्या काव्यविषयक घटनांसंबंधी (मधुघट), मित्राच्या मृत मुलाविषयी (उडाला हंस), प्रियकराकडे पळून गेलेल्या प्रेयसीविषयी (उडाला पाक्षि पिंजऱ्यांतुनी) किंवा स्वतःच्या आजारीपणामुळे उत्पन्न झालेल्या मृत्यूच्या कल्पनेवरून तांब्यांनी याच पद्धतीची काव्यरचना केली आहे. तांबे यांचीं हीं रूपकें सहजगम्य असल्याने व अशा कवितांतहि मध्येच कोठे तरी मूळ उपमेयभूत गोष्टीचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष ओझरता निर्देश होत असल्यामुळे हें सर्व क्लिष्ट न होतां उलट काव्यमयच होतें. तांबे या कवितांतून खोल तत्त्वज्ञान शिकविण्याचा प्रयत्न सहसा करीत नाहीत. ' मरणांत खरोखर जग जगतें ' यासारख्या अपवादभूत कवितेंत

तसा प्रयत्न केल्यास तें शब्दांचें एक गौडबंगालच होतें. विरोधाभासमूलक किंवा त्या स्वरूपाचें गूढगुंजन ते लिहीत नाहीत. त्यांच्या कवितेंत ' पिंगा ' किंवा ' फुटकी तपेली ' आढळणार नाही.

तांबे हे खोल तत्त्वज्ञान सांगण्याच्या भानगडींत पडत नाहीत असें वर म्हटलें, त्याचाच एक भाग म्हणजे त्यांनी कोणत्याहि प्रकारचा संदेश सांगितलेला नाही. अर्वाचीन कवि म्हटला, की तो सामाजिक सुधारणेचा कट्टा पुरस्कर्ता, दुष्ट रूढींचा आत्यंतिक द्वेष्टा, सामाजिक विषमतेचा व अन्यायाचा कट्टा शत्रु, व राष्ट्रीय असल्यास वीररसपरिप्लुत भाषा लिहिणारा दुर्दम्य अभिमानी उपदेशक असावयाचा. तांबे यांना आधुनिक कवीविषयक या कल्पना फोल ठरविल्या आहेत. ते या गोष्टींस विरोधी होते असें नाही; पण या गोष्टी काव्याचा प्रत्यक्ष विषय आहेत व काव्यलेखन हें उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवून व्हावयास हवें हें त्यांना मान्य नव्हतें. ते स्वतःस कलावादी म्हणवत; व त्यांचें काव्यविषयक वर्तन या त्यांच्या मतास धरून होई. त्यांच्या काव्यांत समाजाला अभिशाप, रूढीविरुद्ध चडफड, किंवा धर्म वा राजकीय सद्यःस्थिति यांवर लिहिलेलें प्रवचन आढळणार नाही. सामाजिक वा राजकीय अन्यायाविरुद्ध लिहिलेली एखादुसरीच व तीहि पूर्ववयांत लिहिलेली कविता आहे, नाही असें नाही; पण ती त्यांची खरी प्रातिनिधिक नव्हे. ' रणशिंग ' अथवा ' तुतारी ' वाजविण्याची कल्पना त्यांच्या मनांत येत नाही. राष्ट्रभक्तीचा संबळ वाजवून गोंधळ घालण्याची आवश्यकता त्यांना वाटली नाही. असें असूनहि ' रुद्रास आवाहन 'सारखी सामर्थ्य-शाली कविता ते लिहूं शकत. खरें म्हटलें म्हणजे आधुनिक कवींपैकी अनेक कवींना आपल्या जबाबदारीचें ओझें झालें होतें, तसें तांबे यांचें झालें नव्हतें. आपण कवि आहोंत, प्रेषित नव्हे याची ओळख त्यांना पक्की होती. केशवसुतांच्या ' तुतारी ' किंवा तत्सदृश इतर कविता यांच्यावर तांबे यांचा रोष होता तो याच कारणानें. तांबे यांच्या कवितेमधून विशिष्ट संदेश हुडकणाराची निराशा झाल्यावांचून राहणार नाही.

तांबे यांच्या कवितेंत प्रासंगिक कवितेचा जवळजवळ अभाव आहे याचें कारणहि प्रासंगिकापेक्षा शाश्वताबद्दलचें प्रेम हेंच म्हणावें लागेल. आपल्या

जीवनांतील किंवा आपल्या मित्रांच्या जीवनांतील प्रसंगाविषयीं जेव्हा त्यांनी लिहिलें, तेव्हाहि त्यास सर्वजनसुगम अशा रूपकाचा पेहराव देऊनच त्यांनी लिहिलें. ग्वाल्हेरची राजकुमारी व ग्वाल्हेर-नरेश यांच्या विवाह-प्रसंगीं लिहिलेल्या कविता या अपवादभूत आहेत, व त्याहि प्रामाणिक भावनेंतून निघाल्या आहेत असें वाटतें. राजकवि झाल्यावर त्यांनी फारसें काव्य लिहिलेंच नाही व त्याआधी राजप्रसादाकरिता म्हणूनहि कविता लिहिल्या नाहीत. आपल्या प्रतिभेचा उपयोग व्यावहारिक दृष्ट्या त्यांनी केला नाही ही गोष्ट आपल्या कवितेविषयी बेफिकीर असणाऱ्या कवीच्या स्वभावाशीं सुसंगत होती

केशवसुत व तांबे यांच्यामधील एक दुवा म्हणजे त्यांनी केलेली सुनीत-रचना ही होय. केशवसुतांनी सुनीत-रचना रूढ केल्यानंतरच तांबे यांनी सुनीतें लिहिलीं असल्याने एवढ्यापुरता तरी केशवसुतांचा पथ तांबे यांनी आक्रमिला असें म्हणतां येतें. तांब्यांचीं एकंदर बारा सुनीतें आहेत. त्यांपैकी पहिलीं नऊ प्रेमविषयक व उरलेलीं तीन इतर विषयांवरील आहेत. हीं कवीने बहुतेक वयाच्या पूर्वार्धातच लिहिलीं. सुनीतांमधील यमकरचनेचा विशिष्ट निर्बंध ते साक्षेपाने पाळतात; व सुनीत-रचनेच्या इतर स्थूल बाबीहि त्यांनी संभाळल्या असल्याने तीं टाकटिकीचीं झालीं आहेत. असें असूनहि त्यांचें एकहि सुनीत रसिकांच्या मुखांत जाऊन बसलेलें नाही. त्यांच्या ‘ गेली ज्योति विझोनिया ’ या सुनीताची प्रशंसा केशवसुतांनीसुद्धा केली; पण तांब्यांच्या चांगल्या चांगल्या कविता निवडण्याचा प्रसंग आला तर या सुनीतापेक्षा इतर कोणत्याहि सुनीताची निवड होत नाही. व याचीहि सुनीतांचें प्रातिनिधिक म्हणूनच होते. सुनीत-रचना खरोखर तांब्यांच्या खळखळणाऱ्या भावनापरिवाही प्रतिभेस अनुकूल नव्हती. तिला अधिक सुकर आणि गेय अशी गीतरचनाच अनुकूल होती हें तांबे यांनी लौकरच ओळखलें व १९२० नंतरच्या कालांत त्यांनी एकहि सुनीत लिहिलें नाही. तांब्यांच्या सुनीतांनी मराठी सुनीतरचनेस कदाचित् अधिक मान्यता मिळाली असेल, पण त्यांच्या इतर कवितांच्या मानाने त्यांत कृत्रिमता अधिक व भावना संकोचलेली अशी वाटते. तांब्यांनी सुनीतांचा नाद पुढे सोडला हें या दृष्टीने योग्यच ठरलें.

तांबे यांना जवळजवळ समकालीन असे दुसरे एक राजकवि, कवि चंद्रशेखर हे आपल्या रचनाविषयक कारागिरीकरिता प्रसिद्ध होते. ही कारागिरी तांबे यांनी संपादिली असती तर किती चांगलें झालें असतें ! पण तांब्यांची बेफिकिरी कवितानिर्मितीनंतर जशी तशी ती निर्माण करितांनाहि असे, असें म्हणाव लागतें. गीतस्वरूपाच्या कवितेंत यमकरचनेला साहजिकच महत्त्व येतें. पण स्थूल यमक-साधनेपलीकडे त्याकडे त्यांनी कारागिरीच्या दृष्टीने पाहिलेलें दिसत नाही. चोर-जोर यांबरोबर ' ढोर ' बसलेलें त्यांना चाले, किंवा भेसळ–अमंगल–केवळ अशीं यमकेंहि चालत. यमकांचें लोढणें त्यांनी अगदी झुगारून दिलें नाही, पण त्याचा बडिवारहि केला नाही हें काव्यार्थाच्या दृष्टीने इष्ट झालें असलें, तरी रचनेच्या कारागिरीच्या दृष्टीने विशेष स्पृहणीय नाही. तांब्यांची भाषा प्रवाही व शब्दयोजना अर्थवाही असली, तरी लालित्यपूर्ण असतेच असें नाही. त्यांनी योजलेलीं वृत्तें व जाति गेय असतील, परंतु जयदेव कवीच्या अनुकरणाने लिहिलेल्या कविता वगळल्यास माधुर्यपूर्ण अशी शब्दयोजना ते करितात असें दिसत नाही. ' घालोनि चटयांस । हे अल्पसंतुष्ट । स्वच्छंद तंबाखु । खातात पीतात; ' अशी रचना त्यांना चाले. शब्दमाधुर्याप्रमाणे अर्थमाधुर्याकडेहि ते कित्येक वेळा दुर्लक्ष करीत. ' बसा हात चोळुनि ', ' डोळे फाडा, तोण्डें वासा ', ' खेटर न मिळे ', ' हराम तरि मज जाण ' असे वाक्प्रयोग करण्यांत त्यांना संकोच वाटत नसे. वसंताला ते **कोतवाल** म्हणतात. बेपर्वा प्रियकरास **सांड** म्हणतात. कांही गद्य वाक्यें व कल्पना इतर चांगल्या कल्पना व शब्द यांबरोबर ते पेरून देतात. ' कारकून जावो हपिसाला ' यासारखें वाक्य त्यांच्या विषयदृष्ट्या गंभीर कवितेंत आलेलें पाहून हसूंच येतें. क्वचित् निष्ठुर, मधू, रुप, सुर (सूर), उडाण (उड्डाण) इत्यादि रूपदोषहि आढळतात. यापेक्षाहि कांही कवितांत दिसून येणारा संयमाभाव हा लालित्यास अधिक घातक वाटतो. ' ते कान्त ' या कवितेंत ' कुणि म्हणो ' या शब्दप्रयोगाची आवृत्ति फार वेळा झाली आहे. ' स्त्री हृदय-रहस्यां 'त, 'कां इथेच' या शब्दांसंबंधीं कांही प्रमाणांत तेंच झालें आहे. लहानलहान कवितांतून एकाच कल्पनेचा विस्तार फार झाल्यासारखा वाटतो. ' गाडी बदलली ' ही या प्रकारचें उत्तम उदाहरण आहे. जगांतील वसति ही आगगाडींत बसलेल्या

प्रवाशांच्या सहवासासारखी आहे एवढें म्हटल्याने खरोखर कार्य झालें असतें, पण तांब्यांचें समाधान तेवढ्याने होत नाही. कुशल प्रश्न झाले, परस्पर ओळख झाली, पीकपाण्याच्या व असहकारितेच्या गप्पा निघाल्या, डबे निघाले, फराळ झाले, चंची निघाली, विडे लागले; इतक्यांत जंक्शन आलें, गाड्या बदलण्याची घाई झाली इत्यादि तपशील त्यांत भरून मूळ कल्पनेंत असणारें काव्य तांबे यांनी बरेंच कमी केलें. ‘ जन पळभर म्हणतिल हाय हाय ’ या कवितेंतसुद्धा मी नसतांनाहि सारें पूर्ववत् सुरळित चालेल ही कल्पना फुलवितांना सूर्य, चंद्र, तारे, वारे, मेघ, शेतें, नद्या, सगेसोयरे इत्यादिकांचा उल्लेख करून ‘ डोळे पुसतिल, कामा लागतिल, उठतिल बसतिल, हसुनि खिदळतिल ’ इत्यादि क्रिया देऊन त्या कवितेंतील पांचां-पैकी तीन कडवीं अडविलीं आहेत. यांमध्ये निदान एक कडवें कमी होण्या-सारखें होतें. कोणत्याहि गोष्टीचें वर्णन करतांना तपशिलाचा भरणा करण्याचें तांब्यांना जणू व्यसनच होतं. त्यामुळे तेवढ्या प्रमाणांत नवीन अर्थ कमी सामावे. बहुधा विचार ध्रुवपदांतच सांगितला जाई; त्याचा विस्तार करण्याचें कार्य तेवढें पुढील कवितेंत शिल्लक उरे. रचनेच्या बाबतींत सर्व दृष्टींनी निर्दोष अशी कविता तांब्यांच्या संग्रहांत फार थोडी सापडेल. पण तिचे दोष बाह्यांगरचनेचे आहेत, मूळ कल्पनेचे नाहीत. चंद्रशेखर हे रचनेच्या बाबतींत काटेकोर व म्हणून क्लासिसिस्ट म्हटले, तर तांबे हे रोमँटिक असल्याने रचनेचा बडिवार न मानणारे असे झाले. एकाजवळ कसें सांगावें याचें कसब, तर दुसऱ्याजवळ सांगावयाच्या गोष्टी भरपूर. या दोघांचे हे गुण एकत्र येते तर निर्दोषसुंदर असें काव्य जन्माला येतें. महाराष्ट्रीय रसिकतेने कारागिरीपेक्षा कलेला, म्हणजे काव्याला मान अधिक दिला यांत मात्र शंका नाही.

तांबे यांनी मराठी कवितेकरिता काय केलें ? जाणीपूर्वक कांही नाही. केशवसुतांप्रमाणे ‘ नवीं काव्यें ’ लिहिण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला नव्हता, किंवा इतर कित्येक आधुनिक कवींप्रमाणे ‘ कवि आणि त्याचें काव्य ’ याविषयीची चर्चा आपल्या कवितांमधून केली नाही. काव्यांत किंवा काव्याने क्रान्ति करण्याचा अभिनिवेश त्यांनी कधी बाळगिला नव्हता, किंवा कवीच्या किंवा काव्याच्या वतींन कांही अवास्तव अधिकारहि सांगितले

नाहीत. वस्तुतः शुद्ध सत्काव्य निर्मिणें हीच कोणत्याहि काव्याची खरी सेवा आहे, आणि तांबे यांनी ती मोठ्या प्रमाणावर केली आहे. कवित्वाच्या जाणीवेने काव्यनिर्मितीस कांही कृत्रिम वळण लागतें हें खरें असल्यास, तांबे यांनी ही जाणीव बाळगिली नाही हें चांगलेंच झालें असें म्हणावयास हवें. पण कोणी कांही जाणीवपूर्वक केलें नसलें, तरी त्यांच्याकडून कांहीच झालें नाही असें मात्र नव्हे. मागे उल्लेखिल्याप्रमाणे मराठी काव्यांत नाट्य-गीतांची भर तांबे यांनी घातली व हा विशिष्ट काव्यप्रकार समृद्ध केला याविषयींचें श्रेय तांबे यांना देण्यास कोणी कुरकूर करील असें नाही. उत्कट भावनेचा गेय असा आविष्कार करण्याची तांबे यांची प्रथा 'तांबे-पद्धति' या नांवाने आज मान्यच आहे. मराठी छंदोरचना त्यांनी लिहिलेल्या नववधू, शुभवदना, दिव्याङ्गना, मदनरंग, मुक्तामाला इत्यादि जाति-प्रकारांनी अधिक समृद्ध झाली आहे. पण आज तांबे यांच्या कवितेचें खरें यश सौंदर्यैकदृष्टि ठेवून आस्तिक्यबुद्धीच्या बैठकीवरून, समाधानी वृत्तीने केवळ आपल्या नव्हे तर इतरांच्याहि सुखदुःखांत समरस होऊन आनंदाचा आस्वाद घेण्याच्या भूमिकेमध्ये आहे. विफलता, विषमता, विघटना यांमुळे निर्माण झालेलें मनाचें अस्वास्थ्य प्रकट करणाऱ्या आजच्या काव्याच्या जमान्यांत निर्मळ काव्यवादाचें प्रतीक म्हणून तांबे यांचें काव्य उपयोगी पडलें, तरी त्यांच्या कवितेने मोठे कार्य केलें असें म्हणतां येईल. पण उपयोगी, कार्य, हे विचार काव्याबाबत गौण वा अप्रस्तुतच म्हणावयास हवेत. काव्य हें काव्य असलें म्हणजे झालें, व तांब्यांची कविता काव्य आहे यांतच सारें आलें. तिचें अस्तित्वकारण किंवा उपयोगित्व यांकडे पाहण्याचें कारण काय? 'Beauty is its own excuse for being' असें इमर्सन्‌ने म्हटलें आहेच.

ता. २३ मार्च १९५३ — रा. श्री. जोग

अनुक्रम

नांव	पृष्ठ
१ कुस्करूं नका हीं सुमनें !	१
२ झरा	२
३ डोळे हे जुलमि गडे	६
४ जगाहून भिन्न	७
५ तुजवीण	८
६ विधवेचें स्वप्न	९
७ मार्गप्रतीक्षा	१०
८ चिवचिव चिमणी	१३
९ पुंगीवाला	१४
१० यापरी असे जीवन	३६
११ ठावा न सुखाचा वारा	३८
१२ गुराख्याचें गाणें	३८
१३ कांतेस	४०
१४ ती रम्या रजनी	४१
१५ संध्यातारक	४३
१६ घटोत्कच-माया	४५
१७ आशा, शब्द आणि दर्शन	४७
१८ सत्प्रीतिमार्ग	४८
१९ वदन मदनरंगसदन	४९
२० कां रे जाशी मज त्यजुनी !	५०
२१ तीनी सांजा सखे, मिळाल्या	५१
२२ बुल्बुलास	५२
२३ हृदय सांग चोरिलें कशास सुंदरी ?	५३
२४ तूं जिवलगे विद्यावती जाणती	५४
२५ तारुण्यांतील एक प्रसंग	५५
२६ चिरंजीव कोण ?	५८
२७ बिजली जशि चमके स्वारी !	६१
२८ प्रेममाहात्म्य	६२
२९ हिमाच्छन्न सरिता	६३
३० मुशाफिर आम्ही	६४
३१ सान्त्वन	६६
३२ ये पहाटच्या वर तारा	७२
३३ प्रीतीचा वास	७३
३४ सखये, या स्थानीं —	७४
३५ दुष्काळानंतरचा सुकाळ	७६
३६ चौघडा झडतो	७८
३७ हा आणि तो	७९
३८ कुपित अंगनेप्रत	८१
३९ संदिग्ध ताना	८२
४० कळ्याकळ्यांत विहार	८३
४१ क्रुद्ध सुंदरीस	८३
४२ शैशवदिन जरि गेले निघुनी	८५
४३ अजुनि लागलेंचि दार—	८६
४४ पाडवा	८७
४५ वियोगिनी	८९
४६ सृष्टिशिक्षण	९२
४७ प्रणयवंचिताचे उद्गार	९३
४८ आठवती ते दिन अजुनी	९४
४९ कालाच्या चढुनी श्रमें—	९५
५० ललने, चल चलुं लवलाही !	९६
५१ गेली ज्योति विझोनिया	९८

नांव	पृष्ठ
५२ शुक्राची चांदणी	९९
५३ राजकन्या आणि तिची दासी	९९
५४ आनंदी आनंद !	१०१
५५ क्षिप्रा—चमळासंगम	१०३
५६ हें कोण गे आई ?	१०४
५७ रासमंडळ गोपीचंदन—	१०५
५८ आईकडे न्या !	१०७
५९ तर मग गट्टी कोणाशीं ?	१०८
६० शिशुवंचन	१०९
६१ गतकाल	११३
६२ अंधारांतून डोकावणारीं मुखें	११४
६३ काळेभोर विशाल केस	११५
६४ पन्नास वर्षांनंतर	११६
६५ निःशब्द आत्मयज्ञ	११७
६६ मातृभूमीप्रत	११९
६७ आलें तुझ्या रे दारीं नृपा	१२०
६८ रे चेटक्या !	१२१
६९ प्रभु,तुज कवणेपरि ध्याऊं?	१२२
७० रे मानसहंसा !	१२४
७१ अनंत—स्तोत्र	१२६
७२ सामाजिक पाश	१२७
७३ कोठे शान्ति, तुझा निवास?	१२८
७४ शान्तिनिवास	१२९
७५ चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या !	१३३
७६ जीवनसंयोग	१३५
७७ प्रणयप्रभा	१३६
७८ कुणि कोडें माझें उकलिल का ?	१३७
७९ जीवनसंगीत	१३८
८० मग विसर हवा तर हा क्षण गे !	१३९
८१ लोकमान्यांस	१४०
८२ घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी	१४२
८३ बघुनि तया मज होय कसेंसें !	१४३
८४ गौप्यगोपन	१४५
८५ भयचकित नमावें तुज रमणी !	१४६
८६ प्रेमरत्नास	१४७
८७ तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें	१४८
८८ नववधू प्रिया, मी	१४९
८९ पावलोपावलीं साउलि ही !	१५०
९० क्षण सुवर्णकण झाले रमणा !	१५१
९१ घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी !	१५२
९२ सोन्याची घेउनि करिं झारी	१५३
९३ आव्हानशृंग	१५४
९४ मंदिरीं मना, तव गान भरे	१५५
९५ या प्रकाशशिखरीं	१५६
९६ रे अजात अज्ञात सखे जन !	१५७
९७ गोंधळाचें वर	१५८

नांव	पृष्ठ
९८ या वेळीं माझ्या ये रमणा !	१५९
९९ गे शपथ तुझी !	१६०
१०० नटेश्वराची आरती	१६१
१०१ घातली एकदा अता उडी !	१६२
१०२ रुद्रास आवाहन	१६३
१०३ उद्याची गति	१६४
१०४ पोशाख नवनवा मला दिला	१६६
१०५ महा-प्रस्थान	१६७
१०६ घाबरूं नको, वावरूं नको !	१६८
१०७ आलों, थांबव शिंग !	१६९
१०८ जन पळभर म्हणतिल, 'हाय हाय !'	१७०
१०९ निरोप घेतांना	१७२
११० मरणांत खरोखर जग जगतें !	१७३
१११ उदार चंद्रा !	१७५
११२ गाडी बदलली !	१७६
११३ किति महामूर्ख तूं शहाजहां !	१७७
११४ जीवितसाफल्य	१७८
११५ आज तो कुठे जिवाचा चोर ?	१७९
११६ स्वारी कशी येईल ?	१७९
११७ वैरिण झाली नदी !	१८१
११८ निजल्या तान्ह्यावरी	१८१
११९ कळा ज्या लागल्या जीवा	१८२
१२० जन म्हणति सावळी !	१८३
१२१ फेरीवाला	१८४
१२२ पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडला !	१८५
१२३ दृष्ट हिला लागली !	१८७
१२४ विरहांतील चित्तरंजन	१८८
१२५ तुझे लोचन	१९०
१२६ घट भरा शिगोशिग	१९१
१२७ निष्ठुर किति पुरुषांची जात !	१९२
१२८ घट तिचा रिकामा--	१९२
१२९ पुनवेची शारद रात	१९४
१३० कवणे मुलखा जाशी ?	१९५
१३१ रतलें परपुरुषाशीं	१९५
१३२ हिंदु विधवेचें मन	१९६
१३३ दे पूर्ण हृदय सुंदरी	१९८
१३४ उखळांत दिलें शिर ! काय अता !	१९९
१३५ दरडीवरील बाला	२००
१३६ अंगाईगीत	२०१
१३७ मिळे गे नयना नयन जरी	२०२
१३८ समजुनि बांध शिदोरी	२०३
१३९ अशांचें कोण करिल तरि काय ?	२०३
१४० कोण रोधील ?	२०४
१४१ प्रतिज्ञा	२०५

नांव	पृष्ठ
१४२ वसंत फेरीवाला	२०६
१४३ जेव्हा लोचन हे	२०६
१४४ तू कवण जगांतिल ललना ?	२०७
१४५ रुणुझुणु ये !	२०८
१४६ समज मानिनी !	२०९
१४७ उडाला हंस !	२०९
१४८ नदितिरीं उभी ती	२१०
१४९ ते कान्त यापुढे !	२१३
१५० पहा हो कसा हा कारागीर !	२१५
१५१ वाटलें नाथ हो !	२१६
१५२ सहज तुझी हालचाल	२१७
१५३ केवळ सुखराशी !	२१८
१५४ तृणाचें पातें	२१८
१५५ राजद्रोह की देशद्रोह ?	२१९
१५६ स्त्रीहृदयरहस्य	२२१
१५७ सरस्वती-स्तोत्र	२२५
१५८ निशिदिनिं तुज हरि, ध्याइन का मी ?	२२८
१५९ चरणिं तुझ्या मज देईं रे वास हरी !	२२८
१६० चरण कधी का पाहिन आई ?	२२९
१६१ वंदन व्हावें हरि, मम जीवित	२३०
१६२ हरि, अर्पावें काय तुला मीं ?	२३०
१६३ कलेचें हृद्गत	२३१
१६४ म्हाताऱ्या नवरदेवाची तक्रार	२३२
१६५ जय वाल्मीकी !	२३३
१६६ साम्राज्यवादी	२३४
१६७ कोणिकडे जादुगारिणि ?	२३५
१६८ अर्जी ऐका हो सरकार !	२३५
१६९ कशि लाज सोडिशी सारी ?	२३६
१७० भोग कुणा सुटले ?	२३६
१७१ सखि आली !	२३७
१७२ झाशीवाली	२३८
१७३ रिकामे मधुघट	२३९
१७४ हांक	२४०
१७५ स्त्रीला नमस्कार हा !	२४१
१७६ भैरव	२४२
१७७ एक आकांक्षा	२४३
१७८ वधूवरयोः शुभं भवतु !	२४४
१७९ अवमानिता	२४५
१८० कां उभी तूं तरी ?	२४६
१८१ फसवणूक	२४६
१८२ अहो धन्वंतरी	२४७
१८३ माळीण	२४८
१८४ गति कशी व्हावी ?	२४८
१८५ स्फुट ओव्या	२४९
१८६ जोगी	२५०
१८७ माहेरची आठवण	२५१
१८८ माझ्या अंगणांत	२५२

नांव	पृष्ठ
१८९ लाजूं नको ताई !	२५३
१९० वाटेच्या वाटसरा !	२५४
१९१ आज फिरुनि कां दारिं ?	२५५
१९२ ये पहाटच्या तारा गगनीं	२५७
१९३ प्रिया हेंच सर्वस्व !	२५८
१९४ कुणि असेल ग !	२५९
१९५ दिव्यांगनेची ओढ	२६०
१९६ पूर्णाहुति	२६१
१९७ दुर्गा	२६२
१९८ चरणाखालिल हाय मीच रज !	२६३
१९९ कवनकमळें	२६४
२०० मेनकावतरण	२६४
२०१ जय रतिपतिवर !	२६५
२०२ शरणागत	२६६
२०३ चुकला बाण	२६६
२०४ मावळत्या सूर्याप्रत	२६७
२०५ घर राहिलें दूर !	२६८
२०६ पाणपोईवाली	२६८
२०७ वारुणीस्तोत्र	२६९
२०८ जमादार	२७०
२०९ ग्रीष्म	२७१
२१० विरहांतील जीवन	२७२
२११ आज पारणें कां फिटलें ?	२७२
२१२ चौकीदार	२७३
२१३ तें कोण या ठायिं ?	२७४
२१४ वायो, खुणव तीस	२७५
२१५ संगीत कलेप्रत	२७६
२१६ तरुणांस संदेश !	२७७
२१७ शुभं भूयात्	२७८
२१८ कोठे मुली जासि ?	२७९
२१९ पुनः पुनः यावें	२८०
२२० तुझे चरण पाहिले	२८१
२२१ ॐ तत्सत्	२८२
२२२ राधा झूलत माधवसंग	२८३
२२३ अब तुम जयजयकार करो	२८३
२२४ बिनती सुनो आज	२८४
२२५ शारदास्तोत्र	२८५

काव्यारंभांची सूचि २८७

टीपा २९१

परिशिष्ट ३०५

तांबे

यांची

समग्र कविता

१. कुस्करूं नका हीं सुमनें !

[जाति भवानी]

कुस्करूं नका हीं सुमनें ! ध्रु०

जरि वास नसे तिळ यांस तरी तुम्हांस अर्पिलीं सु-मनें.
मधु जरी नसे तिळभरी अंतरीं तरी करीं हीं धरणें.
यां वर्ण नसे सौवर्ण; जों न हीं शीर्ण तोंवरी धरणें.
घ्या करीं, क्षणाभीतरी वाळतिल तरी तयांना जपणें.

हीं वन्य फुलें मधुशून्य, मानितिल धन्य तुम्हां करिं सजणें.
घरिं मुलें तशीं हीं फुलें, हूड वत्सलें लोचनें बघणें.
अंगुली कठिन लागली तरी संपलीं ! हळुच यां शिवणें.
हृद्वनीं फुलें कोठुनी जशीं उपवनीं उमलतीं नयनें ?

मालती, बकुल, जुइ जाति हीं जरी हातिं, हींहि असुं देणें.
अंजली धरुनि अर्पिलीं, भक्तिने दिलीं म्हणुनि तरि घेणें !

रतलाम–उज्जैन, आगगाडींत, १९०० (?)

सजणें = शोभणें.

२. झरा

[वृत्त द्रुतविलंबित]

घन पिता मम जो नटवी धरा,
मम असे जननी गिरि-कन्दरा;
जननिचे शरिरीं बहु नाचतों,
खदखदा हसतों अणि खेळतों. १

जलनिधी मम थोर पितामह;
सतत त्या सरिता-भगिनींसह
त्वरित भेटुं म्हणोनिच धावतों,
तरि वनस्पतिला तटिं पोसतों. २

गगनचुंबित हे तरु लागती,
मम सुतावलि तीरिं मदीय ती;
पुजुनिया निज कोमल पल्लवें
मजवरी तरुराजि शिरें लवे. ३

हरित घालुनि वस्त्र तटीं, स्वतां
प्रणयरूपवती युवती लता
हरितपल्लवशालुस लेउनी
नटुनिया दंवमौक्तिक-भूषणीं— ४

विविध वर्णि अलंकृत होउनी
तरुपतीस अती कवटाळुनी
सुतनु त्या हसती सुमनें किती !
मम तटीं रमती पतिशीं अती. ५

प्रणय त्यांवरिही मम निश्चित;
मम जलान्तरिं होउनि बिंबित
जरि विलोल तरी हृदयीं पहा
वसति त्या मम संततही अहा ! ६

कनकगोल रवी उदयाचलीं
सहज नाशित येइ तमावली;
तरुंतुनी कर घालुनि तो वळी
बहु सुवर्णसुमें उधळी जळीं. ७

पवन वंशनिकुंजिं शिरोनिया
श्रुतिमनोहर गान करोनिया
उठवितो द्विजवृक्षलतादिकां,
म्हणतसे, " प्रभुगान करा न कां ? " ८

खळखळाट तई मम ऐकुनी
जळहि निर्मल हें मम पाहुनी
पिक करी मधुर प्रभुगायन;
करि मयूरहि तन्मय नर्तन. ९

सरसरा तरती बदकें जिथे
अचळ हो जळ दर्पणतुल्य तें;
उसळती जळिं चंचळ मासळ्या,
टपति त्या बक धीवर पंक्ति या. १०

तरुंतुनी नृपतीसम वाहुनी
चमकतोंहि कुठे कुरणांतुनी,
कृषक लावित या तटिं शेत तो,
मधुनि मी विभवें स्थिर वाहतों. ११

जिथजिथे वसतों, मज पाहतां
प्रमुदिता दिसते वनदेवता;
सुमफलांसह सज्ज सदैव ती
सुखविण्यास समा सकलां सती. १२

थकुनि भागुनि पान्थ कधी जरी
दुरुनि येइ तृषातुर या तिरीं
निववि ताहन मी अपुल्या जळें,
निववितातहि भूक तरू फळें. १३

रविकरें गिरि-कानन तापती
परि भयें कर या जळिं कांपती !
रवि कसा मग तापद हो तया
पथिक जो कुणि ये मम आश्रया ? १४

मम तटीं पसरे घन सावली,
कधि न वास करी कलि या स्थलीं;
झुळुझुळू स्वर मंजुळ गाउनी
निजवितों पथिकां मन मोहुनी. १५

मग कसा तरि होय न तुष्ट तो ?
स्वसदनीं सुत-पत्निस सांगतो,
' कितिक रम्य असे तरि निर्झर !
अमित धन्य जगांत खरोखर ! ' १६

कधिकधी रमणी रमणांसह
क्रमिति या तटिं काल सुखावह

नयनिं तें निज जीवित अर्पुनी
प्रणयकूजनिं मग्न इथे वनीं, १७

कर करांत अशंकचि घालुनी
बसति वंशनिकुंज सुखी मनीं.
पवन दे सुख शीतल वाहुनी,
सुखवितो पिक मंजुळ गाउनी. १८

विरहिणी विरहानलतापिता
कृशतनू बसते तटिं दुःखिता,
म्हणतसे, “ सुख देशि जनां खरा,
मजशि दुःखद कां मग निर्झरा ? १९

तव तटीं रमती तरुंशीं लता
कधि रमेन तशी पतिशीं अता ?
नव सुमें फुलती तव या तिरीं,
मदनसायक तीव्र उरीं तरी ! ” २०

उटज बांधुनिया तटिं तापसी
सुतप आचरिती सुखि मानसीं,
सतत चिंतन ते करिती इथे,
कितिक सेविति ते सुखशान्तितें ! २१

जळ मृगेंद्र तसे मृगही पिती,
द्विज तसे अतिशूद्र पिती किती !
लघु व थोर असा मुळिं भाव तो
मम मनांत कधीहि न राहतो. २२

किति युगें असती तरि लोटलीं,
नृपकुलें किति मीं तरि पाहिलीं,
विकृति जाहलि या जगतीं किती !
पलटली मनुजा, तव ही स्थिती. २३

दिवस वा रजनी, सुखदुःखही,
जननमृत्यु घडो जगिं कांहिही;
तरिहि वाहतसें स्फटिकासम,
खिदळणें जगिं चालतसे मम. २४

देवास, १८८९–१८९० (?)

३. डोळे हे जुलमि गडे !

[जाति दासी]

डोळे हे जुलमि गडे रोखुनि मज पाहुं नका !
जादुगिरी त्यांत पुरी येथ उभे राहुं नका.
घालुं कशी कशिदा मी ? होती किति सांगु चुका !
बोचे सुइ फिरफिरुनी वेळ सख्या, जाय फुका.

खळबळ किति होय मनीं !
हसतिल मज सर्वजणी;

येतिल त्या संधि बघुनि आग उगा लावुं नका !
डोळे हे जुलमि गडे रोखुनि मज पाहुं नका !

देवास, १८९१ (?)

४. जगाहून भिन्न

[जाति मदनमंजरी]

ज्योत्स्नेने नभ व्यापिलें, विश्व माखिलें पयें जणुं चोख
हृदयांत भरे काळोख.

नभिं नक्षत्रें चमकती, रत्नमणि किती विखुरले दिसती,
कोळसे तरंगति चित्तीं.

वर्षतो सुधा शीतला, निवावि भूतला चंद्र या समयीं,
काळकूट भडके हृदयीं.

शीत हा पवन संचरे, सुवासें भरे व्योम हें सारें,
निःश्वास ऊन मी वितरें.

सलिलांत फुले कमलिनी, मृदुल जी जनीं, मनीं परि भरती
ते तरंगकंटक रुतती.

प्रियसखी-वियोगामुळे हृदय हो खुळें जगाहुनि भिन्न
तें चूर सुखीं, हें खिन्न !

देवास, १८९१ (?)

मराठी ... संग्रहालय, ठाणे. स्वक्रम.
अनुक्रम ... दि: ...
... नों. दि. ...

५. तुजवीण

[जाति भूपति]

वेणूंत नादसम नित्य सखे, हृदयांत
प्राणशी विहरशी, उगम सुखाचा आंत.
आधी तो जाय फुटोनी जेधवा
लोपतो नाद तेथोनी तेधवा
शवसमान त्यावांचोनी तेधवा
दे त्रास वांस नेत्रांस, काय मग त्यांत ?
तुजवीण मी तसा भग्न बांस जगतांत. १

रस जसा भरे जीवसा मधुर कवनांत
त्यापरी विहरशी सखे, सदा हृदयांत !
रस जातां कवनांतून सुंदरी,
जाल शब्द त्यावांचून सुंदरी,
सुख काय तया वाचून सुंदरी ?
जाउं दे जाळ तें लया—शवच अनिलांत !
तुजवीण मी तसा व्यर्थ जाल जगतांत. २

ज्यापरी मधुप सुंदरी, मधुर कमलांत
त्यापरी गुंतलें हृदय तुझ्या प्रणयांत.
मधुलोलुप होई लीन त्या स्थळीं
उन्मत्तचि छलबलहीन त्या स्थळीं
स्थळ काळ तया राही न त्या स्थळीं.
जगताचा स्वामी पूर्ण तया कमलांत,
धुंद मी प्रणयिं तव, काय बाह्य जगतांत ? ३

देवास, १८९१ (?)

छलबलहीन = निष्कपट आणि निर्बल. बांस—वंश, वेळू.

६. विधवेचें स्वप्न

[उपजाति]

“ सखे अगे, ऊठ ! रवी उदेला
झोपेंत तूं हासशि गे कशाला ?
गे ऊठ, गे ऊठ ! बहूत होई
गंगेस जाण्यास उशीर बाई.” १

“ गेली कुठे ती सरिता, कुठे ती
उद्यानशोभा, नवचंद्रकान्ती ?
गेले कुठे प्राणचि सौख्यदाते
नेल्याविना हाय अगाइ ! मातें ? २

कीं काय तें स्वप्नचि सर्व होतें ?
हो स्वप्नची; मी निजतें पुन्हा तें
पडो, मला तें सुख देइ फार,
वाटे मला जागृति ही असार ! ३

स्वप्नीं तरी हो सहवास कान्ता,
सदा घडो हीच विनंति आता;
कोठोनिया हो सुख जागृतीं तें
लाभेल दुर्भाग्यवतीस मातें ? ४

भेटा मला, मी निजतें पुन्हा या
कां गे सखे, जागवितेस वाया ?
ही नीजतें मी न पुन्हा उठेन
स्वप्नींच त्या सौख्यभरें असेन.” ५

" गडे, भ्रमिष्टासम आज कां गे
तूं बोलशी यापरि नीट सांगें,
झोपेंत कां गे वद हासलीस,
झालें असें काय तुझ्या मनास ? " ६

" स्वप्नांत उद्यान, नदी विशाला,
ज्योत्स्ना सुरम्या, बघतां प्रियाला
तेथे तृषार्तीं नयनीं पिऊनी
आनंद होतां हसलें. तयांनी—" ७

" रडूं नको सांग सखे पुढे तें "
" बोलाविलें खूण करोनि हातें !
ही नीजतें मी न पुन्हा उठेन,
स्वप्नींच त्या सौख्यभरें असेन." ८

देवास, १८९३ (?)

७. मार्गप्रतीक्षा

[जाति कामदा]

कृष्ण वस्त्र हें भयद घेउनी
अखिल विश्वही त्यांत झाकुनी,
रमणिसंगमा हृदयिं उत्सुक
जाइ अष्टमीकुमुदनायक. १

रजनि पाततां सदनिं धावती,
मजविना तई पळ न राहती,
तरिहि यावया आज यांजला
उशिर कां बरें फार लागला ? २

कपट साधुनी राजशासनीं
फसविलें कुणीं वैर साधुनी ?
यांवरी धरी शस्त्र का अरी ?
काय जाउं मी पाहण्या तरी ? ३

भुरळ घालुनी यांजला कुणी
छळि समंध का नेउनी वनीं ?
मंत्र घालुनी घोर यांवरी
पशु-पतत्रि का यां कुणी करी ? ४

काळसर्प यां—परि नको नको !
अगइ ! कल्पना भयद या नको !
मम विदीर्ण हें होइ काळिज,
हुडहुडी भरे भीतिने मज. ५

कडिवरी कडी चढविली किती,
बुडविला जळामाजि गणपती;
राहुनी उभी दारिं पाहतें
वाट मी जरी भीति वाटते. ६

पाळण्यामधे बाळ सोनुलें
एकटें असे आंत झोपलें;
त्यास पाहुं का आंत जाउनी ?
वाट पाहुं का येथ राहुनी ? ७

दूर ऐकुनी कांहि चाहुल
वाजतें गमे काय पाउल ?
म्हणुनि पाहिलें नीट मी जरी
दिसति ना, करूं काय मी तरी ? ८

बाह्य वस्तु या शांत भासती,
चित्त अंतरीं क्षोभलें किती ?
अखिल विश्व हें झोप घे जरी
चैन या नसे अंतरीं तरी. ९

धनिक सुंदरी रम्य मंदिरीं
मंचकावरी मुदित अंतरीं,
कृषकयोषिता काम सारुनी,
निजति तान्हुलें जवळ घेउनी. १०

तरुशिरावरी अखिल पक्षिणी
स्वस्थ घोरती फार भागुनी;
धन्य धन्य या पुण्यवंत की !
तळमळेंच मी एक पातकी. ११

विझवुनी दिवाही नभोंगणीं
सुप्ति सेविली सर्व सुरगणीं,
तरि दिसेल तो मार्ग केवि यां
गहन या तमीं सदनिं यावया ? १२

फिरफिरूनिया भयद कल्पना
टाळितें तरी जाळिती मना;
काव काव कां करुनि कावळे
भिववितो मला आज ना कळे. १३

समयिं रात्रिच्या शकुनिशब्द ते
अशुभ मानिती म्हणुनि मी भितें.
आइ अंबिके, असति ते जिथे
पाळ त्यां तिथे हेंच विनवितें. १४

तुजवरी अता भार टाकितें,
तुजविना अम्हां कोण राखितें ?
तूंच धावशी विनतपालना,
तुजविना रिघूं शरण मी कुणा ? १५

आण त्यां घरीं तूं सुरक्षित,
पाळ आइ, तूं आपुलें व्रत;
त्यांस आणण्या तुज असे बळ,
वाहिं मी तुला चोळिनारळ. १६

देवास, १८९३ (?)

८. चिवचिव चिमणी

चिवचिव चिमणी छतांऽत छतांऽत.
अरसा लोंबे भिंतीला भिंतीला.
चिमणी पाहे सवतीला सवतीला.
भरभर आली रागांत रागांत.

पहिली:— " चिउताइ चिउताइ, काय् बघतां ? काय् बघतां ? "

दुसरी:— " टच् टच् चिउताइ, काय् करितां ? काय् करितां ? "

दूर ऐकुनी कांहि चाहुल
वाजतें गमे काय पाउल ?
म्हणुनि पाहिलें नीट मी जरी
दिसति ना, करूं काय मी तरी ? ८

बाह्य वस्तु या शांत भासती,
चित्त अंतरीं क्षोभलें किती ?
अखिल विश्व हें झोप घे जरी
चैन या नसे अंतरीं तरी. ९

धनिक सुंदरी रम्य मंदिरीं
मंचकावरी मुदित अंतरीं,
कृषकयोषिता काम सारुनी,
निजति तान्हुलें जवळ घेउनी. १०

तरुशिरावरी अखिल पक्षिणी
स्वस्थ घोरती फार भागुनी;
धन्य धन्य या पुण्यवंत की !
तळमळेंच मी एक पातकी. ११

विझवुनी दिवाही नभोंगणीं
सुप्ति सेविली सर्व सुरगणीं,
तरि दिसेल तो मार्ग केवि यां
गहन या तमीं सदनिं यावया ? १२

फिरफिरूनिया भयद कल्पना
टाळितें तरी जाळिती मना;
काव काव कां करुनि कावळे
भिवविती मला आज ना कळे. १३

समयिं रात्रिच्या शकुनिशब्द ते
अशुभ मानिती म्हणुनि मी भितें.
आइ अंबिके, असति ते जिथे
पाळ त्यां तिथे हेंच विनवितें. १४

तुजवरी अता भार टाकितें,
तुजविना अम्हां कोण राखितें ?
तूंच धावशी विनतपालना,
तुजविना रिघूं शरण मी कुणा ? १५

आण त्यां घरीं तूं सुरक्षित,
पाळ आइ, तूं आपुलें व्रत;
त्यांस आणण्या तुज असे बळ,
वाहिं मी तुला चोळिनारळ. १६

देवास, १८९३ (?)

८. चिवचिव चिमणी

चिवचिव चिमणी छतांऽत छतांऽत.
अरसा लोंवे भिंतीला भिंतीला.
चिमणी पाहे सवतीला सवतीला.
भरभर आली रागांत रागांत.

पहिली:— " चिउताइ चिउताइ, काय् बघतां ? काय् बघतां ? "

दुसरी:— " टच् टच् चिउताइ, काय् करितां ? काय् करितां ? "

तिसरी:— “ ती तर तुमची पडछाया पडछाया—”
चवथी :— “ उगीच शिणतां कां वाया कां वाया ? ”
पहिली:— “ फुटेल काच्. ”
दुसरी :— “ दुखेल चोच्. ”
तिसरी:— “ पडेल खोऽच चोचीला चोचीला. ”
चवथी :— “ काऽय होईल सवतीला सवतीला ? ”
सर्वजणी:— “ टाळ्या वाजवुं या चट्चट् या चट्चट्.
पावलें फिरवूं या पट्पट्. या पट्पट्.
भुर्ऽचिमणी उडाऽली उडाऽली. ”
छतांत जाउनि दडाऽली दडाऽली. ”

देवास, १८९३]

९. पुंगीवाला

(१)

[वृत्त द्रुतविलंबित]

नगर सुंदर एक महेश्वर,
जवळ उत्तर बाजुस डोंगर,
नदि अफाट भयंकर नर्मदा
खळखळाट तिथे करि सर्वदा. १

स्थळ सुरम्य नसे दुसरें असें
नगर भारतभूषण तें असें;
कथिन गोष्ट तुम्हांप्रति तेथली
घडुनि जीं शतकें नउ जाहलीं. २

(२)

[वृत्त उपजाति]

सुखी असोनी जन तेथ एकदा
आली तयांच्या नशिबास आपदा,
तया पुरीं उंदिर फार माजले
त्यांच्या अनर्थें जन सर्व पीडले. ३

भिती मनीं श्वान बघोनि त्यांना,
लीलेंच ते मारिति मांजरांना,
फराफरा ओढिति तान्हुल्यांना,
धावोनिया चावति बालकांना ! ४

मोठ्यांसही खाउं न घास देती,
ओढोनि हातांतुनि अन्न नेती;
कडाकडा फोडिति जाड माठ,
दुधादह्याची मग काय वाट ? ५

केले बिछाने पगड्यांमधून,
शाली नव्या टाकिति कुर्तडून;
चिंध्या बनोनी किति कापडांच्या
राशी पडाव्या किति रोज त्यांच्या ! ६

आल्या जरी चार घरास बाया
न सोय ती शब्द मुखें वदाया;
साधोनिया मंडळ मोवताली
दाटी करोनी मग एक काळीं ७

करोनि चीं चीं अति तीव्र घोर
गोंगाट देती उडवोनि थोर,
किती करावा दुसरा हमामा !
वर्णावया शक्ति न खास आम्हां. ८

(३)

[वृत्त भुजंगप्रयात]

बहू जाहले त्रस्त ते लोक सारे
मिळोनी तदा सर्व एक्या विचारें
निघे घोळका चावडीलागि त्यांचा,
गराडा पडे भोवताली जनांचा. ९

म्हणे एक की, मठ्ठ हे कोतवाल
करा रे कुणी यांस ऐसा सवाल :
" कशाला तुम्हांला जरीदार फेटे,
नटायाथटायास शेलेदुपेटे ? १०

पशांनी तुम्हां ओतितों की पगार
न कांहीच याचा तुम्हांला विचार ?
अहो चालला आमचा येथ जीव,
न याची तुम्हां बूज, की ये न कीव ? ११

हवें लांबवोनी बसायास पाय
सुचावा कसा उंदरांचा उपाय ?
मिजाशी पुरे ही; स्वकर्मास जागा,
चला उंदरांच्या उपायास लागा ! १२

हमामा = धिंगाणा. बूज = जाणीव.

पडू द्या जरा त्रास त्या मस्तकास
वळू नातरी आपली मोट खास ! ”
असे शब्द येतांच कानीं जलाल
भयें जाहले पांढरे कोतवाल ! १३

(४)

[जाति लवंगलता]

बघा जरासे मुखाकडे त्या अता कोतवालांच्या
कसें दिसे भयचकित वासलें ! बसली त्यांची वाचा ! १४

आधिच मुख तें जसें ठेविलें माठावरि टरबूज,
वर्तुळ झालें शरीर, चढली जणों चहुंकडे सूज. १५

काय नयन निस्तेज, शिंपली जुनी मलिन ती जेवी.
बघुनि मात्र रसभरित ताट ज्या झळक नवी उजळावी. १६

भयें फाडिले तेच बघावे आता त्यांचे डोळे.
कसे दिसति वटबटित बटाटे की मेदाचे गोळे. १७

बराच जातां वेळ हळुहळू वाचा फुटे तयांस
म्हणति, “ नको ते शेले तुमचे, पुरवे मज वनवास ! १८

काय करावें ? उपाय न सुचे, करितों किती विचार
भणाणलें हो शिर हें माझें ताणुनिया निःसार. १९

काय वेंचते ‘ उपाय काढा ’ ऐसें मुखें वदाया ?
सुलभ बोलणें परी न सोपें स्वकरें कृती कराया ! २०

मेद = चरबी.

पिंज्‌रा तरि "—वदणार पुढें तों पट्‌पट्‌ वाजे दारीं—
बघा दचंकले कोतवालजी, घाबरली ही स्वारी ! २१

काय वाजलें पाउल ? की हे आले उंदिरमामा ?
उंच करोनी मान पाहती सारुनि साऱ्या कामा ! २२

(५)

[जाति दिंडी]

बघति टकमक हे सकल नयन काय ?
मूक व्हाया काय या मुखां होय ?
कुठुनि येई ही मूर्ति अति विचित्र ?
कोण रेखाटूं शके इचें चित्र ? २३

रंगिबेरंगी झगा पायघोळ
लाल पिवळा अति सैल, पडे झोळ;
अंगकाठी किति रोड, उंच काळी,
उरीं केसांची दाट झुले जाळी. २४

तीक्ष्ण लोचन अंगार पेटतात;
मिशा दाढी उभयतां भेटतात,
अधिच त्याचें भाल तें भव्य मोठें,
वरी भस्माचे ओढले फराटे. २५

शेंदुराचा वरि तिलक रसरशीत,
नयनिं तिसऱ्या जणुं अग्नि धगधगीत,
दोन्हि कानीं रुद्राक्ष डोलतात,
रुळे स्फटिकाची माळ ही गळ्यांत. २६

खणन् खणके लोखंडि कंकणाची
जोड डाव्या हातांत सैल साची;
मुखीं उजळे मृदु हास्य, मावळेही;
मूर्ति कोठिल कोणा न आकळे ही. २७

तया पुरुषा, वेषास चित्र त्याच्या
बघुनि बोले कुणि पौर अशी वाचा;—
काय कोणी हे पितर अवतरोनी
इथे स्वर्गाहुनि येति का वरोनी? २८

(६)

[वृत्त उपजाति]

किंचित् पुढे तो सरसावुनीया
बोले जनांला नर हासुनीया,
" प्रभाव माझा न तुम्हांस ठावा,
माझ्या मुखें मींच कसा कथावा? २९

जे जे जगीं जन्मति जीव-जात,
त्यांचें असे जीवन ह्या करांत;
जे रांगती, चालति, धावती जे,
जे पोहती कीं उडती नभीं जे, ३०

आकर्षुनी त्यांस मनाप्रमाणे
मी नाचवीं जादुचिया बलाने
त्यांच्यावरी जादु करीं परंतु
जे त्रास देती जगतांत जंतू— ३१

जे व्याघ्रसिंहादिक जीव हिंस्र
की गोमसर्पादि दुजे सहस्र.
ठावा जरी मी न असें तुम्हांला,
प्रख्यात मी गारुडि पुंगिवाला ! " ३२

काखेंतुनीं काढुनि पुंगि हातीं
पुढे करोनी फिरवी जरा ती;
पुंगी अशी दृष्टिसमोर आली,
झग्यामधे आजुनि जी दडाली. ३३

वोटें तयाचीं स्फुरतात भासे
तीं वाजवायास जणों विलासें !
परी दिसे मूकचि शांत पुंगी,
आली निजेची जणुं तीस गुंगी. ३४

बोले पुन्हा तो मग त्या जनांला,
" गरीब हा मी जरि पुंगिवाला,
तार्तार-देशीं जधि टोळ आले,
मेघावरी मेघ जसे निघाले, ३५

या पुंगिने नाशुनिया तयांला
सुल्तान मीं तेथिल सोडविला;
इराण-देशीं घुबडें निघालीं,
तान्ह्या मुलांची स्थिति घोर झाली ! ३६

आला शहा काकुळतीस भारी,
पुंगीच ही संकट तें निवारी.
ज्यांचा तुम्हांला न सुचे उपाय,
त्या उंदरांची मग गोष्ट काय ? ३७

नाशीन ते, मात्र करा विचार,
मोजून घे मी रुपये हजार "—
" हजार कां ? मी परि लाख देतों "
तैं कोतवाल प्रभुजी वदे तो. ३८

(७)

[वृत्त हेमकला]

हालत गारुडि शीघ्र निघे जणुं जाणतसे निजमंत्रबळातें;
ते स्फुरती वहु ओठ, तसे कर फुंकुनि पुंगिस वाजविण्यातें;
चंचळ लोचन लाल निळे झळकूं मग लागति ते लवलाही
ज्योत जशी झळके वहु तीवर झोकियलें जर मीठ मुलांही. ३९

(८)

[कटाव, जाति पादाकुलक]

फुंकितां गीत पुंगींत
किति चमत्कार मग झाला !
वहु विचित्र पुंगीवाला ! ध्रु०

चहुबाजू पटपट ध्वनि उठे,
अफाट जणुं का सैन्य पुटपुटे,
क्रमें उंच हो घर्घर दाटे,
जणों सैन्य तें धावे वाटे.

ध्वनि दणाणला क्रमें भयंकर,
जणों धावती रथादि भरभर;
घरांमधोनी उंदिर नंतर
उड्या टाकिती किति वरचेवर !

येथुनि उंदिर, तेथुनि उंदिर,
दारांतुनि लुडबुडती उंदिर,
उंदिर खिडक्यांतुनी फडकती,
झरोक्यांतुनी टप्टप् पडती,

एकचि धांदल उडे मग किती !
एकावरुनी एक धावती
उंदिर काळे, उंदिर पिवळे,
उंदिर पिंगट, उंदिर ढवळे,

उंदिर करडे आणि सावळे,
उंदिर डोळस आणि आंधळे,
लठ्ठ, मठ्ठ, कोडगे, रोडके,
चंचल धावति वृद्ध-बालकें,

शिष्ट ऐटिने डोलत चालति,
गुंड बंड ते नाचत निघती
किती शेपटें मजेंत फिरविति,
किती मिशांवर ताव चढविती,

आयाबापहि, सुना, सासवा,
चुलत्या, चुलते, नणंदा, जावा;
मामा, मामे, भाऊ, बहिणी,
धनी आणखी गडी, कुणाबिणी,

यापरि निघती कुळेंची कुळें
घेउनिया पाहुणे-राउळे,
ज्यापरि सागरि लाट जळावरि
वाट भरे नगरांत त्यापरी;

तरंग ज्यापरि हेलकावती,
वळवळ खळवळ उंदिर करिती,
अफाट ही उंदरांचि सेना,
कोणिकडेही भुई दिसेना.

पुढे चालला पुंगीवाला
फुंकित पुंगित मृदु गीताला;
मागुनि हा घोळका निघाला
नाचत, साच न उपमा त्यांला—

जो तयांवरी ये घाला
स्वप्नही न त्याचें त्यांला ! ४०

(९)

[वृत्त विबुधप्रिया]

यापरी नगरांतले मग सर्व उंदिर घेउनी
ठाकतां क्षणिं गारुडी नदिच्या तिरावर येउनी;
घेति शीघ्र उड्या पटापट त्या नदीमधि उंदिर,
लोपला निमिषांत संचय तो जळांत भयंकर. ४१

एक उंदिर त्यांतला अति धष्टपुष्टचि भीमसा
जाय पोहुनि नर्मदाजल पैलपार जसतसा;
गांठुनी अपुली विलायत बंधुंना निज भेटला,
सांगतां अपुली कथा बहु अश्रु-सागर लोटला. ४२

(१०)

[जाति दिंडी]

कथा सांगे यापरी निज सख्यांला,
“ नाद पुंगीचा गोड जधी झाला,
फुटति नारळ हो ध्वनी गमे त्याचा,
मुरंव्याच्या बरण्याच उघडण्याचा ! ४३

जणों कोणी श्रीखंड फेणतात,
काय भांड्यांतुनि राब ओततात,
दुधा-लोण्याचीं उघडतीं कपाटें,
मधुर अन्नें भरतात कुणी ताटें ! ४४

फळें ताजीं परिपक्क अति रसाळ
रचुनि राशी करितात जणुं विशाळ,
जणों आमंत्रण करी अम्हां कोणी
मधुर मोहक काढोनि अशी वाणी— ४५

(११)

आमंत्रणमंत्र

[जाति अचलगति]

या उंदरांनो ! या रे या !
सहपरिवारचि सारे या !
मजा करा रे ! मजा मजा !
आज दिवस तुमचा समजा.

दूध, दही,
तूप, मही,
मधुर फळें
घ्या सगळे !

या ! बाजार भरे दुनिया,
घ्याच हवें तें चाखुनिया.
या उंदरांनो, या रे या !
सहपरिवारचि सारे या ! ४६

मालटाल या रे उडुं द्या,
घडि न आजची परत उद्या;
भले बहाद्दर ! खूप भिडा !
हवे तसे या, तुटुनि पडा !

आहारीं
व्यवहारीं,
भीड नको.
भीति नको.

तर मग चंगळ उडवुनि द्या,
टंगळमंगळ सोडुनि द्या !
या उंदरांनो, या रे या !
सहपरिवारचि सारे या ! ४७

मही = लोणी

मालटाल = पक्वान्नांची चंगळ.

(१२)

[जाति दिंडी]

दिसे फाराचि विस्तीर्ण एक भांडें
तुडुंबोनी ज्यांतूनि पाक सांडे
कसें झळके, जणुं सूर्य ! अम्हां वाहे,
घेउं जातों तों नदी उरीं वाहे. ” ४८

(१३)

[जाति लवंगलता]

आनंदी आनंद उडाला महेश्वरीं मग भारी,
जिकडे तिकडे ध्वजा फडकती, झडति चौघडे दारीं ! ४९

जरा बघा तर कोतवालजीकडे, फुले मुख केवी !
हुकुमावर किति हुकूम सुटती, संचरली जणुं देवी ! ५०

“ सुतार आणा, गवंडि आणा, बुजवा छिद्रें सारीं;
खूण न राहूं द्या उंदरांचि, गुढ्या उभारा दारीं. ५१

करा सडा-सम्मार्जन, घाला रांगोळ्या रंगीत;
सणासारखा दिवस समजुनी गा मंगल संगीत. ५२

मिष्टान्नाचा थाट उडूं द्या घरोघरीं नगरांत,
पूर्वपुण्य ये उदया भाग्यें, सुख पडलें पदरांत ! ” ५३

प्रगटे अवचित ऐन रंगीं या मुख गारुडिबोवाचें !
म्हणे, “ प्रथम ते हजार रुपये टाका मोजुनि साचे ! ” ५४

(१४)

[वृत्त पृथ्वी]

" हजार रुपये ! " असा ध्वनिच मात्र कानीं पडे,
जरा वळुनिया बघा त्वरित कोतवालाकडे-
कसें वदन जाहलें सकळही निळें जांभळें !
हजार रुपये ? कशी रकम गारुड्याशीं मिळे ? ५५

तिजोरि नगरोत्सवीं अधिच ती रिकामी पडे,
हजार रुपये ? कशी रकम द्यावया सापडे ?
कशास तरि गारुड्याप्रति भिकारड्या संप्रती
भरा रकम ? कां अधी भरुं नये तिजोरीच ती ? ५६

कुशाग्र बहु बुद्धिचे खचित आमुचे अग्रणी,
उगीच डगतील का कधिहि ते जिभेच्या रणीं ?
हळूच मिचकाउनि नयन हासुनी बोलती,
" स्वकार्य तर साधलें नदिमधे, न आता भिती ! ५७

गिळोनि अमुची बसे सकल उंदिरां नर्मदा,
जगांत मृत जाहले, परत काय येती तदा ?
तथापि तुजला गड्या, कधि न पाठवूं विन्मुख;
उदार पुर आमुचें सकलही जगा ठाऊक. ५८

निमंत्रण तुला दिलें समज, आज ये भोजना,
तमाखु वर घे, तयावरिहि आणखी दक्षिणा;
अधीच नगरोत्सवीं सकल हो खजीना रिता,
उदारपण आणखी अधिक ये कसें दावितां ? ५९

धनाविषयि बोललों, सकलही विनोदांत तें !
तुलाहि कळतां वृथा विचकतोस कां दात ते ?
हजार रुपये तुला ! फुकट वाणिचें तांडव !
हजार ? चल जाउं दे, गणुनि घे पुरे पांडव. ” ६०

(१५)

(वृत्त शालिनी)

झाला तेव्हा लाल तो पुंगिवाला,
आवेशाने बोलला कोतवाला,
“ सोडा थट्टा, शीघ्र मोजा धनास,
नाही मातें वेळहि थांबण्यास. ६१

जाणें आहे भोजना कंदहारीं,
पाहे माझी वाट तेथे अचारी;
झाले विंचू पाकशाळेंत भारी,
प्रार्थी मातें तो बिचारा अचारी. ६२

केला तेथे विंचवांचा विनाश,
पाचारी तो प्रार्थुनी भोजनास;
व्यापाराची गोष्ट नाही तयाशा,
सोडीना मी एक पैसा तुम्हांशीं. ६३

आहे जाणा गांठ या गारुड्याशीं,
चाले ज्याशीं ना कुणाची मिजासी;
गेली नाही वेळ पाहा अजुनी,
मोजा वाजे जों न पुंगी फिरून. ” ६४

(१६)

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

बोले तो मग कोतवाल नटसा तत्काल संतापुनी,
" रे नीचा, वद तूं उणें गणिशि का आम्हां अचाऱ्याहुनी ?
टेंभा गाजविशी भिकार डगला घालोनिया पुंगिचा,
कैसा आठवला भिकार तुज हा चाळा तुझ्या हानिचा ? ६५

सोसूं कां वद बोल फोल तुजशा रे भामट्याचे कदा,
दारोदार फिरोनिया उदर तें ज्यानें भरावें सदा ?
धीटा, दाखविशी अम्हांस धमकी त्या पुंगिची बेसुर ?
जा जा फुंकचि फुंक ! फुंकाचि फुटे जों तें तुझें रे उर ! " ६६

(१७)

[जाति लवंगलता]

फिरुनि अवतरे मार्गावर तो भरभर पुंगीवाला,
श्रवण-मनोरम फुंकित पुंगिंत मधुर मधुर गीताला. ६७

ध्वनी तीन नच गुणगुणले तों काय चमत्कृति थाटे,
सळसळ हो रव, जाणों उजळली लाल नदी वर वाटे ! ६८

झटपट पटपट पाय आपटत, पुटपुट करित मुखानें,
खटपट वटवट टाकुनि चटचट टाळ्या पिटित कराने, ६९

नाचत भरभर मुलें चिमुकलीं निघतीं आनंदाने,
गरगर फिरती मधुर पाखरें जशीं उधळतां दाणे. ७०

रुळती कुरळे केस, झळकती मधुर गुलाबी गाल,
दात झळकती, हिरे तळपती चंचल नयन विशाल ! ७१

मधुर मनोहर गीत वाजवित चाले पुंगीवाला,
मुलांमुलींचा एक घोळका मागुनि शीघ्र निघाला. ७२

(१८)

[जाति भूपति]

जन सकल जादुने विकल टिकाणीं खिळले;
वदवे न, न हलवे, जणुं चित्रें ते बनले. ७३

टकमका पाहती फुका चाललीं बाळें
ज्या बाजुस फुंकित पुंगी गारुडि चाले. ७४

यापरी जाहल्यावरी स्थिती मग हाय !
करणार बापुडे कोतवाल तरि काय ? ७५

धडधडे उरीं, यापुढें काय होणार ?
का सकल सोनुलीं टाकुनि हीं जाणार ? ७६

नदिकडे जधी संवगडे सकळही वळले
तधि सकल मुखांचें पळांत पाणी पळलें. ७७

परि जधी टाकिली नदी वाम अंगास
तधि जिवांत आला जीव, फुटे मनिं आस ! ७८

गारुडी धेववी उडी कसा नदिमाजी ?
का सकल बालगोपाल वधिल हा आजी ? ७९

भरभरा करोनी त्वरा गारुडी चाले;
डोंगराजवळ समुदाय मुलांचे आले. ८०

नच खास उंच शिखरास लंघितिल बाळें,
यापरी मूक जन मनांत म्हणते झाले. ८१

थांबतां पुंगि ही अता भेटतिल बाळें,
हें मनांत येतां आनंदाश्रू आले. ८२

परि हाय ! होय हें काय ? केवढें दार
डोंगरांत उघडें ! कोण आंत अंधार ! ८३

फुंकीत गीत पुंगींत शिरे हा आंत
गारुडी; सकळ हो मुलें हरपलीं त्यांत ! ८४

मग पळें दार लागलें, चहुकडे शांत
जाहलें; उडाला पुरिं एकच आकांत ! ८५

परि बाळ एक पांगूळ त्यांतलें उरलें,
नच पोंचूं शकलें, खिन्न मागुतें फिरलें ! ८६

“ कां मुला, खिन्न तूं ? तुला काय तरि झालें ? ”
हें तयास पुसतां, दीनवदन तो बोले, ८७

“ टाकुनी मला येथुनी संवगडी गेले,
त्या दिवशीं मुकलों सकल सुखाला अपुले ! ८८

स्मरणीय सकल रमणीय वस्तु ते बघती,
त्या कोठुनि आतां या दुर्भाग्या दिसती ? ८९

आजुनी स्मरे तो ध्वनी पुंगिवाल्याचा,
दे वचन असें तो कैवारी बालांचा. ” ९०

(१९)

[आमंत्रणमंत्र]

[जाति अचलगति]

या बाळांनो, या रे या !
लवकर भरभर सारे या !
मजा करा रे ! मजा मजा !
आज दिवस तुमचा समजा.

स्वस्थ बसे
तोचि फसे;
वनभूमी
दाविन मी,

या नगराला लागुनिया
सुंदर ती दुसरी दुनिया.
या बाळांनो ! या रे या !
लवकर भरभर सारे या ! ९१

खळखळ मंजुळ गाति झरे,
गीत मधुर चहुबाजु भरे,
जिकडे तिकडे फुलें फळें,
सुवास पसरे, रसहि गळे.

पर ज्यांचे
सोन्याचे
ते रावे
हेरावे

तर मग कामें टाकुनिया
नवी बघा या ही दुनिया !
या बाळांनो ! या रे या !
लवकर भरभर सारे या ! ९२

पंख पाचुचे मोरांना,
टिपति पाखरें मोत्यांना,
पंख फडकती घोड्यांना,
मौज दिसे ही थोड्यांना.

चपलगती
हरिण किती !
देखावे
देखावे.

तर मग लवकर धावुनिया
नवी बघा या ही दुनिया !
या बाळांनो, या रे या
लवकर भरभर सारे या ! ९३

(२०)

[जाति भूपति]

वाटलें व्यंग आपुलें जाय पायाचें
तों पुंगि थांबली, तोंड मिटे शिखराचें. ९४

कुणिकडे सकल सापडे सौख्य तें आता ?
भंगले मनोरथ; कांहि न आलें हातां ! " ९५

(२१)

[जाति कोकिला]

महेश्वरीं आकांत उडाला
तेंहि सांगणें येइ कपाळा,
हळहळतो जन जिकडे तिकडे दु:खचि सकळांला ! ९६

एक म्हणे की मुलगा गेला,
दुजी म्हणे नेलें नातेला,
एक म्हणे की लेक हरपली काय करूं याला ? ९७

चहू दिशांना हेर निघाले,
कोतवाल तो त्यांना बोले,
" शोधुनि आणा पुंगीवाला आणिक तीं बाळें ! ९८

सांगा तोंडीं बहु विनवोनी,
' मन माने तों धन घे गणुनी
हिरे, माणकें, मोत्यें, सोनें परि बाळां आणीं ! ' " ९९

विफल सकल परि यत्न जाहला,
पुंगीवाला नच सापडला,
तेव्हा रडती हात हाणुनी अपुल्या भालाला. १००

सदा सुखी ह्या कोण जगांत ?
साधूक्ती ही येइ मनांत
धिक् धिक् जीणें धनवंताचें बालाविण त्यांत ! १०१

शके नऊशें एकुणतीशीं
आश्विन शुक्ल पंचमी दिवशीं
आली समजा गोष्ट घडोनी खेदजनक ऐशी. १०२

तेव्हा नवशाक सुरू जाहला,
अजुनी बघतां दिसे तुम्हांला
त्या काळांतिल लेखांवरती अंतीं लिहिलेला. १०३

ज्या मार्गाने मुलें निघालीं
नांव दिलें त्या ' गारुडिआळी '
ख्यात असे तें नगरामध्ये अजुनी या कालीं. १०४

तेथे वीणा, वेणू, सनई
वाजविण्याची सक्त मनाई
फिरवुनि देई कोतवाल तो ह्यापरिची द्वाही. १०५

कैशीं बाळें लुप्त जाहलीं
स्तंभावर ही कथा कोरिली,
उभा असे तो साक्ष द्यावया स्तंभहि या कालीं. १०६

चावडीवरी चहुबाजूंला
शिलालेख हा ठळक कोरिला
विलायतेमधि अजायब-घरीं अजुनि ठेविलेला. १०७

(२२)

[वृत्त भुजंगप्रयात]

असे चीन देशामधे एक जात
निराळी तिची त्या स्थळीं रीतभात,
निराळें तिचें रूप तैसाच वेष,
बघोनी जनीं बोलवा ही विशेष. १०८

कुणी एकदा भूमिच्या गूढ पोटीं
मुलें कोंडिलीं भारतीं सान मोठीं;
तयांची असे संतती येथ आली;
न ठावी परी त्या कशी कोण कालीं ! १०९

....

(२३)

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

राहूं चोख ' मथे ', म्हणूनि जगतीं तूं मीहि साऱ्यांसह,
मुख्यत्वें परि गारुड्यांसह मुली, ह्या पुंगिवाल्यासह;
पुंगी वाजवुनी हिरोत मग ते उंदीर की मांजर,
पाळूं आपण आपलें वचन गे आधी दिलें त्यां जर. ११०

प्रथमलेखन देवास, १८९४
पुनर्लेखन इंदूर, १९०१

१०. यापरी असे जीवन

[जाति घनराजी]

यापरी असे जीवन ऽ सखे गे, चंचल अमुचे क्षण. ध्रु०

ते संध्यामेघावरी
चमकती किरण पळभरी,

परि जाति कुणिकडे सांग अम्हांला चटका ते लावुन ?
यापरी असे जीवन ऽ सखे, अम्हि मोह घालतों पण. १

घनराइमधे कवडसा
तरु हलतां डुलतो कसा !

परि जाइ कुणिकडे सांग सखे, रवि कलतां स्थानांतुन ?
यापरी असे जीवनऽ सखे अम्हि हलतों डुलतों पण. २

दलदलीमधे ज्योति ती
बहुवर्णि ठुमकते किती !

ती निजते उठते, सांग कुणिकडे जाइ गुप्त होउन ?
यापरी असे जीवनऽ सखे, अम्हि नटतों थटतों पण. ३

घनपटल क्षण भेदुन
ये ज्ञानकिरण तेथुन;

तो दिसेचि न दिसे पुन्हा, नभाला तम टाकी व्यापुन.
यापरी असे जीवनऽ सखे, त्यावरी भरवसा पण. ४

तेजाच्या ज्या सागरीं
लीन तेज कथिलें वरी

जायचें अम्हां त्या घरीं तरि न बघुं असुनि अम्हां लोचन
यापरी असे जीवनऽ परि सदा ठेव म्हणुन लोचन. ५

देवास, १८९४–९५ (?)

११. ठावा न सुखाचा वारा

[जाति भवानी]

जिवलगे, संगिं मम सारा
दु:खाचा मात्र पसारा !
जुंपलिस सदा संसारा,
ठावा न सुखाचा वारा. ध्रु०

साखळी, सरी, पाटली आणुं कोठली तुझ्या शृंगारा ? १
कोठला जिवलगे, शालु तुला मीं घालुं ? विसर मणिहारा. २
पातळें जरी पैठणी तुला कोठुनी ? नसे यां थारा. ३
दिनरात्र मात्र काळजी, सदा व्याळि जी ओति विष-धारा. ४
हृदयाहुनि दुसरें काय द्यावया ? हाय ! तेंहि अंगारा ! ५

देवास, मार्च १९००]

१२. गुराख्याचें गाणें

[जाति समुदितमदना]

कुरणावरती वडाखालती गाइ वळत बैसतों
स्फटिकापरि निर्मळ हा खळखळ झरा जवळ वाहतो. ध्रु०

पावा फुंकुनि मंजुळ नादें रान भरुनि टाकितों,
आनंदानें डोळे भरतां प्रभुजीला प्रार्थितों.
गाईमागे रानोमाळीं शीळ भरत हिंडतों,
दऱ्यादऱ्यांतुनि रान-ओहळावरी मौज मारितों.

उन्हाची भीती कवणाला ?
पाउस काय करिल मजला ?
भितों मी कोठे थंडीला ?

श्रीमंतापरि गरिबा कोठे वारा तो दुखवितो ?
देवाजीवरि सदा हवाला टाकुनि मी राहतों. १

तृषा लागतां नीर झऱ्याचें ओंजळिने मी पितों,
क्षुधा लागतां कांदाभाकर यथेच्छ मी जेवितों.
फिरतां फिरतां करवंदें हीं तोडुनि मी भक्षितों,
काठीने मी काटे दाबुनि बोरेंही तोडितों.

धनिका ताट रुप्याचें जरी,
पांचाहि पक्वान्नें त्यावरी,
नाही गोडि मुखाला परी.

गाईसंगें हिंडुनि रानीं थकुनि सुखें जेवितों,
जाडें भरडें खाउनि धनिकाहूनि अधिक तोषतों. २

पुच्छ उभारुनि थवा गाइंचा ज्या वेळीं नाचतो,
मोरमुगुटबन्सीवाल्यापरि उभा मौज पाहतों.
ओहळावरी थवा तयांचा पाणी जेव्हा पितो,
उभा राहुनी प्रेमें त्यांना शीळ अहा घालितों !

कशाला मंदिल मज भरजरी ?
घोंगडी अवडे काळी शिरीं,
दंड करिं गाइ राखण्या, परी

कुवासना घालिति धिंगा तो महाल मी टाकितों
गाईसंगें हवेंत ताज्या नित्यचि मी राहतों. ३

क्रोध, काम, मद, मत्सर यांही गाव सदा गर्जतो
दूर टाकुनी त्यांस शांतिने सुखें दिवस लोटितों.
समाधान हा परिस अहा ! मज रानांताचि लाभतो,
दु:खाच्या लोहास लावितां सुखसोनें बनवितों.

चढल्या पडावयाची भिती;
गरिवा अहंकृती काय ती ?
काय करि त्यांचें खोटी स्तुती ?

परवशतेच्या विड्या रुप्याच्या पायांत न बांधितों,
निज हृदयाचा धनी धरणिचे धनित्व अवमानितों. ४

पंचमढी, १९०२ (?)

१३. कांतेस

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

कांते, या जगतीं जरी मिरविती लावण्यगर्वाप्रती
कोट्यादी युवती तरी न तव ती लाभे तयांना मिती,
नेत्रां या दिसती न त्या तुजपरी, लाजे जरी त्यां रती,
प्रेमांधत्व म्हणोत या जन, रुचे अंधत्व ऐसें अती. १

लोकीं मोहविती शशी, कमलिनी, रत्नें असें सांगती,
ओवाळीन तुझ्यावरोनि सकलां नाही तयांची क्षिती;
त्वत्प्रेमें कमलास ये कमलता, इंदूस इंदुत्व ये,
रत्ना रत्नपणा, तुझेविण असे निस्सत्त्व सारें प्रिये ! २

जादूने जन वेड लाविति नरां ऐसें कुणी बोलती,
सारे ते चुकती जरी न नयनीं जादू भरे या अती;
कांते, तूं असशी खरी कमलजा, अन्या न मी ओळखीं.
सारा सद्गुणसंघ बिंबित तुझ्या आदर्शरूपी मुखीं. ३

द्यावें आयु मला तुझ्यास्तव करीं ऐसा प्रभूचा स्तव,
त्वद्भिन्ना वसुधा न योग्य वसण्या कीं उग्र हा विस्तव !
कांते, तूं अधिदेवताचि गमशी रम्याकृतींची मला,
दृष्टिक्षेपिं यदीय काव्यरस हा प्रत्येकिं ओथंबला. ४

दिव्ये, काव्यमयी प्रिये, सुहृदये, मज्जीवितैकेश्वरी,
मच्चिंताश्रमखेदनाशिनि, सखे, मत्सौख्यतेजस्सरी,
ती सप्रेम विलोकितां, वदत हें, कांता उरीं लाविली,
त्याचें तत्त्व कळे तुलाच सखया, ज्या सत्प्रिया लाभली. ५

इंदूर, ता. १३ मे १९०२]

१४. ती रम्या रजनी

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

चंद्रानें गगना पयोधवलशा वाटे रसें व्यापिलें,
    कांतेनें पहिल्या रसेंचि हृदया या टाकिलें व्यापुनी;
नक्षत्रें गगनीं वरी तळपती रत्नें, जुईचीं फुलें—
    तेजःपुंज विचार शीतळ मृदू या द्योतती मन्मनीं. १

ऐशा रम्यमयीं प्रमोदसमयीं सौधावरी मंचकीं
    बाहू घालुनि बाहुमाजि बसलों दोघे अम्ही एकदा,
नेत्रीं प्रेममयीं विलोकुनि बहू आलिंगुनी तैं सखी
    बोलें मी, "प्रिय वल्लभे, हृदय तूं, तूं जीव, तूं संपदा!" २

माळा घालुनि बाहुंची मम गळां बोले तदा अंगना,
    "नाथा, प्रीति सदा अशीच असुं द्या दासीवरी नम्र या,
आहे ही इतुकी विनंति, दुसरी कांही नसे याचना,
    शाल्ह प्रीतिच, शाल ती, कनक ती, रत्नें हिरे ती प्रिया! ३

स्त्रीजातीस पतीच दैवत खरें, सर्वस्व तें आमुचें;
    नाथा, जाइल काळ हा निधुनिया, जाईल हें यौवन.
घाली मोह तुम्हांस सांप्रत असें कांही न राहील जें,
    चंद्राला क्षय लागणार समजा आता उद्यापासुन. ४

कांता, वृत्ति नसो म्हणोनि तुमची सौख्यक्षणप्रेरित,
    जावो ती विलया न, जाइल जसा वेगें सख्या, या क्षण!"
नेत्रीं प्रेमळ अश्रु पाहुनि सखी एकाकि मी चुंबित
    लावीं घट्ट उरीं, वदें न, मुख हें मद्भाव सांगे पण. ५

नक्षत्रें गगनीं जई तळपती, ये दिव्य तारापती,
    तेव्हा मत्स्मृतिदेवता प्रकटवी आजूनिही तो क्षण
ती रम्या रजनी, पयोधवल तें आकाश, तो सौध, ती—
    प्रीतिज्योति सखी, विलोल नयनीं तें वारि, तें चुंबन! ६

इंदूर, ता. १५ मे १९०२]

१५. संध्यातारक

[दिंडी]

रवी जातां जातांच मंदिरातें
कोण डोकावुनि नभांतुनि पहातें ?
नभःसलिलीं का नील, करों केली
रती येई ? एकटी कशी आली ? १

काय फुलली नलिनीच वरि सरीं हे ?
काय मधुपाची वाट पाहताहे ?
देवललनामणिहार गळोनीया
मणी पडला एकला अंगणीं या ? २

रत्नकंदुक की काय हा स्मराने
दिला झोकुनि गगनांत विहाराने ?
रोविली ही भरजरी का पताका ?
अमल रजनीराणिचा सुचविते का ? ३

अहा ! संध्यातारका, द्युलोकीं तूं
वसशि परि तूं भूतलीं सौख्यहेतू ;
एकवटला अनुराग तुझ्या ठायीं,
अहा प्रीतिज्योतीच पाजळे ही ! ४

प्रणयतारक तूं, तुला गगनलोकीं
नयन वळवुनि सोत्कंठ जन विलोकी;
विरहपीडित युवतीस निजपतीशीं
जुळुनि आशीर्वच नित्य लाभतोशी ५

आणिशी तूं मधुपास कमलिनीतें,
तसा हंसा आणिशी हंसिकेतें;
धेनु हंबरडे देत घरा येती,
बघुनि वत्सांतें मुदित मनीं होती. ६

कृषक उत्सुक तो वाट तुझी पाही,
बघुनि तुजला गगनीं न हर्ष राही,
ठेवुनीया आउतें तो प्रियेला
श्रांत लंघित पथ येइ भेटण्याला. ७

विलोकोनी सप्रेम का वरोनी
बोलशी तूं सकलांस मधुर वाणी ?
‘ चला थकलां बहु झटुनि दिवस सारा,
सखीसह घ्या विश्रांति सौख्यसारा. ८

हल, तराजू, लेखणी अता ठेवा;
ढोल, मुरली आणखी बीन सेवा;
त्यजुनि वटवट, गा मधुर मधुर गाणें,
रमुनि रमणीसह झोप सुखें घेणें. ९

हाय जाऊं मी कुठे परी सांग,
असे माझा कोणता सांग मार्ग;
असे सुंदरि येथोनि दूर हाय !
मला सदनीं जाउनी लाभ काय ? १०

इंदूर, ता. २० मे १९०२]

१६. घटोत्कच-माया

[जाति युवतिभूषण]

घटोत्कच-माया पसरली   पसरली हिंददेशीं या   ध्रु०

" जुनें जुनें तें सर्वहि द्या द्या,
नवें नवें तें पाहुनि ध्या ध्या,
आलें दुरुनी चालुनि बुद्धया
तुम्हां सुखवाया   निरभिलाष झिजवी काया   १

जुनें जुनें तें सर्वहि द्या द्या,
द्या द्या कुजक्या गिर्द्या, गाद्या;
काढा कचरा, सान्या चिंध्या;
कागद ध्या, या   तुळतुळित साफ पाहुनिया   २

हाडें आणिक कातडिं द्या द्या,
चाकू, बटन, फण्या हीं ध्या ध्या !
जिनें, पाकिटें, बूटहि, वाद्या,
किती सुंदर या   झकझकीत वस्तू सान्या !   ३

कापुस, लोकर यांचे भारे
काढा देशांतुनिया सारे,
द्या द्या आणा हें पोतेरें,
तनू सजवाया   शेले अणि शाल्र ध्या या.   ४

वस्त्रें देशी जाडीं भरडीं
जैशी बुरडाघरची परडी,
रुतती कांट्यांपरि अति हाडीं.
शिणवितां वाया   कां सुंदर कोमल काया ?   ५

काठीला बांधोनी सोनें
काशीहुनि रामेश्वरिं जाणें,
शस्त्रें भार ! शिरीं कां घेणें
कां हो वाया धडपडतां तनु झिजवाया ? ” ६
मंत्रें या साखर पेरोनी
नजरबंदिची करुनी करणी
गारुडिणी ही वेड लावुनी
नागवी साऱ्यां, राहुं दे न अन्नहि खाया. ७
घाली ऐसें मोहिनि-अस्त्र,
घोरूं दिवसां अम्हि सर्वत्र,
जाणुनि उमजुनि निजतों; चित्र
काय याहुनिया ? ये कोण जागृती द्याया ? ८
आलस्यीं अम्हि झालों चूर,
चढला डोळ्यांवरती धूर,
माजे देशभरी काहूर,
नेत्र फिरवुनिया कोणास सवड पाहाया ? ९
ऐशी वेतालिनिची स्वारी
माजविते थयथयाट भारी;
सह अक्काबाईची फेरी;
विकट करि हास्या निज अस्त्र विजयि पाहुनिया. १०
लाभ कोणता येथे रडुनी ?
कोण ऐकतो कान देउनी ?
वाग्देवी गे, बसलिस रुसुनी
कोणत्या ठायां ? धावुनि ये स्वगृहीं समया ! ११

ता. २४ मे १९०२]

१७. आशा, शब्द आणि दर्शन

[वृत्त स्रग्धरा]

पाताळांतूनि येतां वरवर गगनीं सिंधुमाजी जहाज
पाही कांता वियुक्ता धवलतर अती शीड, आशा मनाची
जागे की कांत आता खचित दे गाढ आश्लेष आज;
आशा, येतां निशा, ही मम मनिं चमके तेवि त्वत्संगमाची ! १

साहारीं चंडतप्तीं अविरतचि सदा हिंडतां खिन्न गात्रीं
श्रांता पांथा तृषार्ता झुळझुळ रव तो मोहनी निर्झराचा,
तैसा त्वन्नूपुराचा श्रुतिमधुर अती शब्दही मध्यरात्रीं
ओढी मच्चित्त सारें, श्रवणगत करी इंद्रियें पंच साचा. २

प्राची येतां उषःश्री पळ पळ उमले पद्मिनीतुल्य रम्या,
रागें व्यापोनि टाकी कनकसम नभा, श्रीस नाही तुळा ती;
कांते, त्वन्मूर्ति येतां अनुपम शयनागार लागे खुलाया,
जों अंतर्बाह्य सारें कनकमधुर हो फाकुनी दिव्य कांती. ३

इंदूर, ता. २६ मे १९०२]

१८. सत्प्रीतिमार्ग

[जाति समुदितमदना]

कडकड कडकड तडित् कडाडे, जळतें नभ का तरी ?
तद्‌घातें कडकडोनि पडती तरु मोडुनि भूवरी.
प्रचंड हा घनघोर दुमदुमे ध्वनि व्योमाभीतरीं,
प्रळयकाळ ओढवला वाटे भयाण ही शर्वरी.
कोण असे अंधेरी झुकली घन ही गगनांतरीं !
कोसळतें नभ काय ! पडति जलधारा मुसळापरी.
हें जिकडे तिकडे जळमय झालें दिसे,
भूसरिता यांचा भेद न उरला असे,
थरथरा कांपती भ्याले तरुगण जसे !
त्वेषानें अति फों फों शब्दें फोफावति निर्झरी,
फूत्कारति का कुटिल नागिणी जग गिळण्या स्वोदरीं ! १
जेव्हा दडती सिंहव्याघ्रहि भिउनी गिरिगव्हरीं,
घूकससाणे पक्षी दडती पुराणतरुकोटरीं;
घोर भयंकर मध्यरात्रिच्या ऐशा या अवसरीं
कोण झपाझप पाउल टाकित चाले विपिनांतरीं ?
रेखाग्र न या प्रळयभीतिची छाया वदनावरी,
खांचा, कांटे, सर्प गणीना, कोण असावें तरी ?
का वनदेवी ही निर्भय वानें संचरे ?
का चपलामूर्तिच भूवरि या अवतरे ?
का वृष्टिदेवता निजकृति पाहत फिरे ?
झमकन् चपला चमके, परि वरि घन भूवरचे गिरी
दैत्य कसे झुंजति दावी, नच मार्ग दावि ते परी. २

जीस उपवनीं फिरतां कुसुमें रुतती कांट्यांपरी,
श्वान भुंकतां दूर भयें जी होय घरीं घावरी,
केवळ नाजुक भीरु अवल ती गृहभूषण सुंदरी
निजवल्लभशोधार्थ चालली भयाण या अवसरीं.

कां चपले, व्यर्थंचि शिणविशि तूं आपणा ?
कां घना, विफल तूं करिशी रे गर्जना ?
कां भिववुं पाहतां ऐसे प्रणयी जना ?

रोधुं नका सत्प्रीतिमार्ग, व्हा दूर तुम्ही झडकरी !
काय कळेना तुम्हां जगीं या काय प्रीति न करी ? ३

इंदूर, ता. १० जुलै १९०२]

१९. वदन मदनरंगसदन

[जाति मदनरंग]

वदन मदनरंगसदन हें त्वदीय सुंदरी,
नयन रंगभूमि तिथें नटत तो नटापरी. ध्रु०

पापण्याचि पट नटवर नर्तनपटु करुनि दुरी,
नवरस तो नर्ति तिथे थक्क तो मला करी ! १

विविध तो करी विलास भूषवोनि त्या करीं,
कधि चपलेसम चमके; स्थिर कधीं ध्रुवापरी. २

कधि रुसेहि, कधि हासे, स्तब्धता कधी धरी,
मृदुल किरण सोडी कधि बाण कधि अम्हांवरी. ३

कधि गुलाल तो झोकी, विनोद या परी करी,
अमृतधार कधि वर्षी, अश्रुधार कधि धरी. ४

होतां विधि—नभ घनयुत, तिमिर वर्षतां परी
वितरि विमल तेज; कळे योग्यता तदा खरी ! ५

इंदूर, ता. १६ जुलै १९०२]

२०. कां रे जाशी मज त्यजुनी ?

[जाति हरिभगिनी, राग बिहाग]

कां रे जाशी मज त्यजुनी ? ध्रु०

तुजसाठीं मीं जनका त्यजिलें, त्यजिली माझी प्रिय जननी.
तुजसाठी मी स्वसुखा भुललें, जपलें तुजला दिनरजनीं. १

विश्वासाने हृदय दिलें हें, कैशी करिशी ही करणी ?
वैभवकालीं जमलिं पाखरें, स्थिर मी, गेलीं तीं उडुनी. २

तव सुखदु:खीं स्थिर जी अबला त्या मज टाकिशी कां म्हणुनी ?
धरिली तूझी कास सख्या, मीं तनमन अर्पियलें चरणीं. ३

अपराधहि तरि काय असा मम ? लोटिशि मजला तमिं महनीं !
प्रथम पेरिली साखर कैशी ! हा हा ! फसलें तव वचनीं ! ४

कठिण कसें हें हृदय तुझें रे ? नाहीं माया काय मनीं ?
निश्चल गिरिसम केवि उभा तूं ? जाती माझे असु निघुनी ५

प्राणसख्या, कां फिरविशि डोळे ? ओढिति असु ते कुडिमधुनी.
फोडुनि पाहीं हृदय अधी हें भरलें प्रेमें किति अजुनी ! ६

ओत, पाज विष ! भीशि कशाला ? याहुनि वधणें काय जनीं ?
तुजवांचुनि मी केवि जगुं जगीं ? बुडविन दुःखा मी मरणीं. ७

इंदूर, ता. १७ जुलै १९०२]

93848

२१. तीनी सांजा सखे, मिळाल्या

[जाति पतितपावन]

तीनी सांजा सखे, मिळाल्या, देई वचन तुला
आजपासुनी जिवें अधिक तूं माझ्या हृदयाला. ध्रु०

कनकगोल हा मरीचिमाली जोडी जो सुयशा,
चक्रवाल हें पवित्र, ये जी शांत गभीर निशा,
त्रिलोकगामी मारुत, तैशा निर्मळ दाहि दिशा—
साक्षी ऐसे अमर करुनि हे तव कर करिं धरिला. १

स्वकरें तरुवर फुलें उधळिती, प्रीति-अक्षता या;
मंत्रपाठ हा झुळझुळु गातो निर्झर या कार्या;
मंगलाष्टकें गाति पाखरें मंजुळ या समया;
सहस्रकर दिनकर हा स्वकरें उधळि गुलालाला. २

नाद जसा वेणूंत, रस जसा सुंदर कवनांत,
गंध जसा सुमनांत, रस जसा बघ या द्राक्षांत,
पाणि जसें मोत्यांत, मनोहर वर्ण सुवर्णांत,
हृदयीं मी सांठवीं तुज जसा जीवित जों मजला. ३

इंदूर, ता. १८ जुलै १९०२]

२२. बुल्बुलास

[जाति मंजुला, राग पिलू]

उगिच काय बुल्बुला ऽ, शिणविशी गळा ? ध्रु०

भरुनि तान कोमला
रिझवितोस कां मला ?
दगड रिझव जा, तुला
साधतां कला. १

उगिच कंठ फोडिशी,
हृदय मात्र फाडिशी,
रमणि-वाणि आणिशी
स्मरणिं मंजुला ! २

उकलिते इथे कळी
नच गुलाबपाकळी
जी धरील हृत्स्थळीं
गीति कोमला. ३

मधुर येथली कळी
कधिच जाण वाळली,
चुकलि दृष्टि का खुळी ?
बघशि कां मला ? ४

बघशि कंटका मला ?
रुतुनि मात्र कोमला
तनु करीं न विव्हला—
फळ ! न हो खुळा. ५

प्रीतिचा सुके झरा
हृदयिं; देइं उत्तरा
कवण ? जा करी त्वरा
उडुनि सुस्थळा, ६

उपवनीं जिथे किती
नव गुलाब हासती,
दे झराहि हुंकृतीं
झुळझुळू तुला. ७

सदन हें श्मशान गा !
काष्ट मी, रहा उगा.
भुलुं नको, न येथ गा;
परत आपुला ! ८

तुझि कट्यार चोच ती,
हृदयिं तीव्र खोच ती !
पोचवीं जिथे सती
झणिं सख्या, मला. ९

इंदूर, ता. २० जुलै १९०२]

२३. हृदय सांग चोरिलें कशास सुंदरी ?

[जाति कुसुमबाण, राग भैरवी]

हृदय सांग चोरिलें कशास सुंदरी ?
दे ऽ ! दे न देशि तरी दे तुझें तरी !   ध्रु०

नयानिं धूळ घातली
गुंतवोनि कुंतलीं,
दडविलें तिथूनिही हळूच कां उरीं ?   १

मदननृपापासुनी
दाद घेइं लावुनी
बसुनि लोचनांत तुझ्या न्याय जो करी.   २

मदनमंत्रि चंद्रमा
न्यायबळें कांतिमान्,
अनलधार ओतवीन मी तया करीं.   ३

वसंत कोतवाल हा
सज्ज गे उभा पहा !
कुसुमबाण सोडवीन मी तुझ्या उरीं.   ४

इंदूर, ता २६ जुलै १९०२]

२४. तूं जिवलगे विद्यावती जाणती !

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

नाही ज्या सुमनीं मधू, न घिरट्या घे भृंग गुंगोनिया,
सौंदर्यातिशयें खुलो, परिमळें व्यापूनि टाको वन;

नाही प्रीति अशा सुरम्य नयनीं गुंते न माझें मन,
सौंदर्यातिशयें खुलो, जन झुलो, त्यालागि पाहोनिया.

जीं नेत्रें प्रणयाश्रुपूरित तिथें मच्चित्त पावे लया,
नेत्रांची अनुरक्तता झकमके अश्रूंतूनी लाडके,

प्रातःस्नान दंवें मनोहर अशा पुष्पामधे कौतुकें
गुंतोनी रसिकाग्रणी मधु पितो तो भृंग गुंगोनिया.

नानावर्णि विचित्र पुष्प नटलें गर्वें अफूचें जरी
'मोहीं घालिन भृंग' हें चघळतें मांडे मनाचे किती;

जाणे तो भरलें जलाल गरलें की पुष्प हें अंतरीं,
पाहीं ढुंकुनिया कधी तरि तया की काय तो सन्मती ?

'कां मी आवडतें ?' म्हणोनि पुसशी कां गे मला सुंदरी ?
सांगावें तुज काय ? तूं जिवलगे, विद्यावती, जाणती !

इंदूर, ता. ३१ जुलै १९०२]

२५. तारुण्यांतील एक प्रसंग

[जाति पतितपावन]

मधुमासामधि बहार येतो मधुमालतिला गे
पुष्पवती ती प्रथम तूं तशी अधिक खुलों लागे.

स्तनाकार या पीत मुखाशीं लाल फळें लवती
आम्र जशी तूं निधानगर्भा लज्जावति युवती.

नूतनपल्लवरम्या लतिका बहुवर्णी फुलती,
नूतनवसना मणिमंडित तूं, तेवि अधिक खुलती.

ताम्र अपांगीं सालिलीं कमळें, तुषार ज्यांवरती,
प्रणयाश्रूंनी नयनें तव, तशिं अधिक मना हरिती.

गुलाबतरुंचीं प्रणयवर्ण हीं लाल फुलें तेवी
अधिकाचि खुलती लाल गाल तव रागानें जेवी.

मदिरामधुरामोदें मोदें गुंजत कुंजांत
श्वशुरगृहीं जामातसम रमे भ्रमर मरंदांत.

कोकिल, बुल्बुल, मैना हळुहळु मधु गाना वळती
तरुण जनांचे तरंग तैसे स्मरविषया कलती.

स्वैरगती संचरतो मारुत जेवि अंतराळीं
हेतुशून्यही गुंगत बुल्बुल विहरे या काळीं.

अशा प्रसंगीं प्रणयतरंगीं रंगत गुंगत मी
खुळ्यासम तसा एके दिवशीं फिरतां आरामीं,

सरस्तटीं मी टाकीं हिरव्याचार तृणीं अंग,
मनोभिरामीं आरामीं जैं अनंग सवळांग.

भरलें होतें नयनीं हृदयीं रूप कुणाचेंसें,
वेड लागलें होतें त्याचें स्वांताला जैसें !

कोकिळ गाती, वाटे हृदयीं तीच मूर्ति गाते,
शीतल उपवनपवन सुटुनि ती स्पर्शे अंगातें !

कुसुमविकासी तिचेंच भासे विलासहास्यच की !
प्रफुल्लकमलीं विलोल लोचन तिचेच अवलोकीं.

असो; यापरी तन्मय दिसलें उपवन तें मजला
सहज विलोकित बसलों असतां दर्पणसम सलिला.

सलील सलिलीं कमळें उमळति, मुकुलित किति दिसती,
झुलती, डुलती, खुलति, पंचमीयात्रेंतिल युवती !

असतां यापरि धुंद कशी तैं चमत्कृती घडली,
अनुपम सुंदर अवचित पडलें बिंब सरःसलिलीं.

चकित जाहलों वरी पाहिलें, निशा नसुनि आली
दिवसा कैशी मूर्ति शशीची बिंबित जलिं झाली ?

मागे वळतां दिव्य मूर्ति मज अनुपम बहु दिसली,
तुच्छ वाटलें मृदुल उमललें कमल रुचिर सलिलीं.

त्या कमलाहुनि मृदुल गवसतां कमल मला तेथे
भान हरपलें दृढालिंगनीं, काय वदों ये तें ?

चित्र कोण हें रेखिल, सुंदर कोण लिहिल गानें ?
कां गे पण तूं लाल जहालिस ऐशी रागाने ?

प्रस्फुरिताधर पल्लव; लोचन लोल तरल कमलें;
क्षुब्ध मारुतें वीचितरल जन तैसें हृदय हले.

स्मरतें पाहुनि हें किति सुंदर तेंच जलाशय गे !
भृकुटि कुटिल या, कुटिल यापुढे मदनधनू सांगें.

खुळे खुळे ! परि विफल तुझी ही मत्सरमति सारी,
मूर्ति तूंच जी हृदयीं भरुनी बिंबे कासारीं.

पुरे पुरे, शांत हो, स्मरण कर, काय न आठवतो
' कमलाकर '—बाळाचा तुजला वाढदिवस वद तो ?

अशिच पहावी तुजला म्हणुनी वदलों संदिग्ध,
नेत्रबाण पण सहन न होती आता विषदिग्ध,

किती जहाली खोल जखम हें कैसें सांगावें
सदय विलोकन, आलिंगन हें मलम लाव, धावें.

कडकडुनी आलिंगुनि चुंबुनि सजल कपोलाला
धन्य असा हा को—! पण कोठें लेखनि लिहिण्याला ?

इंदूर, ता. २० सप्टेंबर १९०२]

मराठी ग्रंथ सं...
अनुक्रम ... क्र. ...
212 ... 9/11/4/08

२६. चिरंजीव कोण ?

[उपजाति]

तेची चिरंजीव जगीं जहाले,
हाले जयांचे मरणें धरा ही;
राही जयांचें यश शुभ्र येथे,
येतें जयांचें स्मरणें .दृगंबू. १

झंझानिला वा अशनिप्रपाता,
पातालभेदीहि नदीपुरांना,
रानांतल्या चंड दवानला जे
लाजेप्रती लाविति हिंस्र जीवां २

ऐशा महाक्रूर नराधमांना
मायार्थि, केव्हा न जुमानुनीया,
मानूनिया केवळ देशमाता,
माथां तिला वंदुनि मात्र लोकीं, ३

वेल्हाळ कांता गृहिं सोडुनीया
तोडोनिया जे धन मोहजाला,
ज्याला रुची अन्न असें त्यजोनी
यजोनि तेजा निजदेशकार्यीं ४

उग्रारिशीं झुंजुनि झुंजुनी जे
नीजेस ठेले समरांगणांत
गणाग्रणीं रोवुनिया ध्वजातें;
ज्यांतें अरीही स्तविती मनांत ५

ये वास त्यांच्या जरि त्या शवांशीं,
शिवा शिवो क्षुद्रहि भक्षणार्थ,
क्षणार्ध भीत्यार्त अरी तयांना
यानांस वांधोनि निघो स्वदेशा; ६

हालाहलप्राय अरी शिरांना
रानांत फेको, स्वपुरा हरो वा
रोवावयालागि शिरें स्वदुर्गीं,
दुर्गावली त्यांस करो खुशाल. ७

अरीस होवो बघुनी प्रमोद,
आमोद त्यांचा तरि सर्वदाही
दाही दिशा व्यापुनिया उरेल,
भरेल चित्तीं निजदेशजांच्या. ८

विभूति त्यांच्या धरणीप्रदीप,
प्रदीपतील स्वसुतीं स्वतेजां,
ते ज्या करीं होति विदेहधारी
धारीं असीच्या चिरण्या अरी ते. ९

न मानवां केवळ ते सजीव,
निर्जीव वारी, गिरि, पादपाशीं
पाशीं उभे ते गमती सदैव,
सुदैव त्यांच्या जननीपित्यांचें ! १०

ज्यां पूत केलें निजवारिपानें
पानें दुरी सारुनिया करांनी
रानीं झरे ते अतिदीनवाणी
वाणी करोनी रडती तयांना ! ११

तत्पादधूली शिरिं पुष्पमाना
मानावली ज्यां गिरिराज ते ज्यां
स्वजातवारिप्रबलीं रवांनी
वानीत गातील सदैव त्यांना. १२

छायेंत ज्यांच्या वसुनी कदा ते
दाते सुखाचे गमले जयांस
जयांस त्यांच्या दंव-आसवांनी
वानीत गातील तरु प्रभातीं. १३

आश्चर्य तें काय जरी प्रबंधीं
वंदीजनें गाउनिया यशाला
शाला स्वभू केलि गुणां शिकाया
काया विनाशी झिजवावयाच्या. १४

रणार्क राणा मृत का ‘ प्रताप ’
प्रताप तापप्रद यद्रिपूतें ?
पूतें रिपूने प्रबलें जयाच्या
यांचा करोनी बहुमान केला ! १५

तेजोबलौदार्यगुणानुपेत
न पेटते ज्योति अजून कां ती ?
कांती तयांची तनुजांतरंगीं
तरंगिलेली न दिसे कुणाला ? १६

अशांस ये मृत्युहि मृत्युहीन,
हीनां अम्हां मृत्युच जीवनांत.
वनांत थोडें तृण होय तें का,
तें काय हाले न डुले न किंवा ? १७

इंदूर, सप्टेंबर १९०२]

२७. बिजली जशि चमके स्वारी !

[जाति उद्धव]

दुंदुभी दुमदुमे भारी, बिजली जशि चमके स्वारी ! ध्रु०

दुंदुभी दुमदुमे भारी,
नभमंडल भरिती भेरी,
किति धुंद दिशा या चारी !
रणकंदन माजे भारी ! १

गडगडाट या तोफांचा,
खणखणाटही टापांचा,
ऐकुं ये मधे स्वारीचा
ध्वनि वीरां देत हुशारी. २

लखलखाट तल्वारींचा
चिल्खतें आणि भाल्यांचा,
तिकडील तुऱ्या-तोड्यांचा,
कशि बाइ मूर्ति कंसारी ! ३

झुंजती वीर वीरांशीं,
मधि तळपे स्वारी खाशी,
पाडीत अरींच्या राशी
खणखणा झडति तल्वारी. ४

जळ झुले जसें वाऱ्याने
तिकडील तशा शब्दाने
कशिं बाइ झुलति हीं सैन्यें !
देईल विजय मल्हारी. ५

हां ! दिली पाठ सेनांनी !
परि कशी स्वारि मागोनी
गंभीर धीर शब्दांनी
अरिवरी फिरवि माघारी ! ६

हो अरिची दाणादाण,
लोटलें सैन्य मागून,
चमुशिरीं वारुवर कोण ?
तिकडीलच बाइ भरारी ! ७

सोन्याच्या तबकामाजी
रत्नदीप उजळुनि आजी
ओवाळिन स्वारी माझी
विजयासह येतां दारीं. ८

देवास, ता. ५ फेब्रुवारी १९०३]

२८. प्रेममाहात्म्य

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

" झाले जे कवि, वंद्य त्यां जन गणो, ते मूढ कीं वाटती,
मूढां सत्य न, यां असत्य रमवी, आराध्य यां कल्पना !
नाही यां शिर, काय तें हृदयची सर्वस्व ऐशा जनां,
प्रेमाचा महिमा फुका फुगवुनी भारूड हे सांगती.

प्रेमा कल्पुनि भूप, सेवक दुज्या वृत्ती असें जल्पती,
प्रीतिप्रेरित सागरीं नर उडी टाकी, भया लेखि ना,
मारी ऐंद्र पदास लाथ, विष पी, सेवी महाकानना,
ऐसें हे कवि जल्पती, अमर हे होती ! कशी ही कृती ! "

तत्त्वज्ञानमदें असें वरळती त्यांना असो ही नती !
नाही त्यां शिवला उदार नृप तो, ये कीव त्यांची खरी.
कोठें सागर, शैल, कानन, सखे, जे तूझियासंगतीं
देती ना सुख या जना ? विष सुधा तूझेविना सुंदरी !

ज्या तूझे नयनांत तो नृप उभा ह्यचित्र धेई करीं
त्यांना पाहुनि काय हो हृदयिं या सांगूं कसें तें तरी ?

देवास, ता. ६ फेब्रुवारी १९०३]

२९. हिमाच्छन्न सरिता

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

जेव्हा हो अति तीव्र शीत, सरिता होते हिमाच्छन्न ती,
भासे घोर शिळाच का पसरुनी गेली तळापासुन
वाहे निर्मळ त्या हिमांतरिं परी गंभीर तें जीवन;
यंत्रें तो थर भेदितां वर निघे वेगें फवारा अती.

मद्दोषें घन मौन सेविशि सखे, जैं माझियेसंगती,
होशी निश्चळ त्या हिमापरि परी ठावें तुझें तें मन;
जाणें मी प्रणयें अगाध भरलें कांते, असे आंतुन;
त्यायोगें विनवीं परोपरि तुला मानी जरी मी अती.

लावीं दोष सखे, स्वतासचि तुला पाहूनि मीं निश्चळ,
पीतां मी अपुलेंचि रक्त मुख हें होई अती पांडुर
तेव्हा तें मुख तो कठोर रथ गे तैं भेदितां आंतिल
प्रेमाब्धी बहु कालवे, नयनिं ये वेगें फवारा वर.

कांते, लोचन हे तुझे रमविती नाना रिती निर्मळ,
तेव्हा अश्रुंतुनी सखे, झळकतां सर्वांत चेतोहर !

देवास, ता. ७ फेब्रुवारी १९०३]

३०. मुशाफिर आम्ही

[जाति अभिमन्यु]

“ मुशाफिर आम्ही,
आम्ही वनवासी, कशास्तव भुललिस आम्हांसी ? ”
उभि महालीं ती,
ती रजपुत बाला तेथुनी बोले पांथाला :
“ तुमचि हो भरली,
भरली मूर्ति मनीं, असा का परदेशी कोणी !
हृदय हें दिधलें
दिधलें तुम्हांला, इतर जन बंधुबाप मजला ! ”
“ मुली, कुलशीला,
कुलशीला बघुनी करावा पति तो युवतींनी. ”
“ महाकुल दिसतां,
दिसतां रजपूत, जाहलें भाग्य जरी अस्त. ”
“ वनफळें खातों
आम्ही वनवासी, राहतों किंवा उपवासी.
वनीं पक्वान्नें,
पक्वान्नें कुठुनी जशी तूं भोगिशि या भुवनीं ? ”
“ तुम्हांविण अन्न
अन्न जरी अमृत विषाहुनि कडू इथे खचित. ”
“ वनीं कोठोनी
कुठुनि कुसुमशय्या ? टाकितों दगडावर काया. ”

“ तुम्हांविण शय्या,
शय्या कुसुमांची रुते मज कांट्यांहुनि साची. ”

“ भटकणें अमुच्या
आमुच्या या भाळीं वणवण करुं रानोमाळीं. ”

“ तुम्हांविण भुवन,
भुवन मनोहर हें वनाहुनि भयंकरचि आहे. ”

“ कोठली आई,
आई, दादा ते राहतों वनपशुंसह तेथें. ”

“ तुम्हांविण आई,
आइबाप असुनी वाटतें शून्य मला सदनीं. ”

“ जिवाला धोका,
धोका रानांत नीट हें आणीं ध्यानांत. ”

“ तुम्हांविण जगणें,
जगणें मृत्युच कीं तयाहुनि दुस्सह या लोकीं ! ”

“ कशाचें आम्हां,
आम्हां घरदार ? कशाचा अमुचा संसार ? ”

चालला वारू,
वारू तेथोनी; धावली अबला मागोनी !

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

३०. मुशाफिर आम्ही

[जाति अभिमन्यु]

“ मुशाफिर आम्ही,
आम्ही वनवासी, कशास्तव भुललिस आम्हांसी ? ”
उभि महालीं ती,
ती रजपुत बाला तेथुनी बोले पांथाला :
“ तुमचि हो भरली,
भरली मूर्तिं मनीं, असा का परदेशी कोणी !
हृदय हें दिधलें
दिधलें तुम्हांला, इतर जन बंधुबाप मजला ! ”
“ मुली, कुलशीला,
कुलशीला बघुनी करावा पति तो युवतींनी. ”
“ महाकुल दिसतां,
दिसतां रजपूत, जाहलें भाग्य जरी अस्त. ”
“ वनफळें खातों
आम्ही वनवासी, राहतों किंवा उपवासी.
वनीं पक्वान्नें,
पक्वान्नें कुठुनी जशी तूं भोगिशि या भुवनीं ? ”
“ तुम्हांविण अन्न
अन्न जरी अमृत विषाहुनि कडू इथे खचित. ”
“ वनीं कोठोनी
कुठुनि कुसुमशय्या ? टाकितों दगडावर काया. ”

" तुम्हांविण शय्या,
शय्या कुसुमांची   रुते मज कांट्यांहुनि साची."

" भटकणें अमुच्या
आमुच्या या भाळीं   वणवण करुं रानोमाळीं."

" तुम्हांविण भुवन,
भुवन मनोहर हें   वनाहुनि भयंकरचि आहे."

" कोठली आई,
आई, दादा ते   राहतों वनपशुंसह तेथे."

" तुम्हांविण आई,
आइबाप असुनी   वाटतें शून्य मला सदनीं."

" जिवाला धोका,
धोका रानांत   नीट हें आणी ध्यानांत."

" तुम्हांविण जगणें,
जगणें मृत्युच कीं   तयाहुनि दुस्सह या लोकीं !"

" कशाचें आम्हां,
आम्हां घरदार ?   कशाचा अमुचा संसार ?"

चालला वारू,
वारू तेथोनी;   धावली अबला मागोनी !

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

३०. मुशाफिर आम्ही

[जाति अभिमन्यु]

“ मुशाफिर आम्ही,
आम्ही वनवासी, कशास्तव भुललिस आम्हांसी ? ”
उभि महालीं ती,
ती रजपुत बाला तेथुनी बोले पांथाला :
“ तुमचि हो भरली,
भरली मूर्ति मनीं, असा का परदेशी कोणी !
हृदय हें दिधलें
दिधलें तुम्हांला, इतर जन बंधुबाप मजला ! ”
“ मुली, कुलशीला,
कुलशीला बघुनी करावा पति तो युवतींनी. ”
“ महाकुल दिसतां,
दिसतां रजपूत, जाहलें भाग्य जरी अस्त. ”
“ वनफळें खातों ·
आम्ही वनवासी, राहतों किंवा उपवासी.
वनीं पक्वान्नें,
पक्वान्नें कुठुनी जशी तूं भोगिशि या भुवनीं ? ”
“ तुम्हांविण अन्न
अन्न जरी अमृत विषाहुनि कडू इथे खचित. ”
“ वनीं कोठोनी
कुठुनि कुसुमशय्या ? टाकितों दगडावर काया. ”

“ तुम्हांविण शय्या,
शय्या कुसुमांची रुते मज कांट्यांहुनि साची. ”

“ भटकणें अमुच्या
आमुच्या या भाळीं वणवण करुं रानोमाळीं. ”

“ तुम्हांविण भुवन,
भुवन मनोहर हें वनाहुनि भयंकरचि आहे. ”

“ कोठली आई,
आई, दादा ते राहतों वनपशुंसह तेथे. ”

“ तुम्हांविण आई,
आइबाप असुनी वाटतें शून्य मला सदनीं. ”

“ जिवाला धोका,
धोका रानांत नीट हें आणी ध्यानांत. ”

“ तुम्हांविण जगणें,
जगणें मृत्युच कीं तयाहुनि दुस्सह या लोकीं ! ”

“ कशाचें आम्हां,
आम्हां घरदार ? कशाचा अमुचा संसार ? ”

चालला वारू,
वारू तेथोनी; धावली अबला मागोनी !

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

३१. सान्त्वन

[वृत्त द्रुतविलंबित]

[१]

विमल या कलिका लतिकांवरी
उकलती नच भूवरि तोंवरी
गळुनिया मळती, मिळती धुळीं
जुळवितां तुज येतिल का मुळीं ? १

जुळवितां कधि जें तुज येइना,
तळमळूं न तयास्तव दे मना;
अनय काय कधी हरिही करी ?
धरुनि भाव असा मन आवरीं. २

तव करीं हरिने जरि ठेविली
परत ठेवचि ही बघ घेतली;
तुज दयाघन देइल तो पुन्हा
धरुनि भाव असा धरिं रे मना. ३

[२]

सहज हें मज येथुनि सांगणें,
कठिण दुःख परी तुज सोसणें;
कळ तयासच ती कळते खरी
भिनत ज्या अति तीव्र सुरी उरीं. ४

धरिं = सांवर.

कठिण रे कुसुमासहि टाकणें,
धुळिमधे रुळतां मग पाहणें,
कठिण रे किति बाळक टाकणें
जड धुळींत करीं निज लोटणें ! ५

दगड बांधुनिया हृदयावरी
गिळुनिया निज दुःख कसें तरी
कठिण मोह पळांतरिं सोडणें
कठिण, फार कठीणचि सोसणें ! ६

"कठिण तो बघणें मग पाळणा
अति भयाण उदास अती सुना,
मधुर मंजुळ जो घुमला रवें
मग मुकाच मुकाच न पाहवे. ७

मधुर मंजुळ खासचि तो ध्वनी !
मधुर काय धरेवर त्याहुनी ?
मधुर वेणुनिनाद ? न त्यापुढे !
मधुर कोकिलकूजन ? छे, रडें ! ८

वसन तें बघणें मग दुःख दे,
छबुकलें खुललें बहु ज्यामधे;
स्मरण देतिल वस्तु अशा किती !
विसर होइल तो कवण्या रिती ! ९

नयन हे मिटतां शयनांतरीं
नयन ते खुलती कमलापरी;
चिमुकलेंच गुलाबमृदू मुख
उकलतां किति हो हृदया सुख ! १०

प्रसरता कर आवळण्या तया,
उचलितां मुख चुंबन घ्यावया,
उघडतां इतक्यांतचि लोचन
तिमिर दाटचि दाटचि पाहुन. ११

उगिच चाचपतांच चहूंकडे
अगइ हा ! हृदयास कसें घडे ?
हळुच काय डसे हृदयास या ?
धगधगे उर तें मग कासया ? १२

भ्रम भरे हृदयांत जसें पिसें,
तनयदुःख न जों कळतें डसे;
मग झराझर वाहति लोचन,
नयनिं नीज शिरे मग कोठुन ? १३

चहुंकडे भरलें बघुनी तम
मन म्हणे, ‘ न शिरे उरिं कां मम ?
स्मृति तमीं तरि पावुच मज्जन ’
तरिहि जागति आंतर लोचन. १४

तमिंहि तेंच दिसे फिरुनी मुख;
तरि न दे हृदया फिरुनी सुख;
श्रवणिं तें हसणें रडणें पडे,
परि मना, तुजलागि कसें घडे ? १५

चपल तें कर हालविणें दिसे,
समयिं एकचि ये रडणें—हसें,
हळुहळू विसरे रडणें—हसें,
फिरुनिया हृदयांत भरे पिसें ! १६

तनयसौख्यचि तें मग भोगतां
दिननिशा विसरे मन हें स्वता;
विसरतां निज भान मुलासवें
कटुक कुक्कुट तो मग आरवे. १७

तडफडोनि उठे मग हें मन,
हलवितें शरिरा जड भेदुन;
हृदयिं भार धरोनि भयंकर
दिनकृतींत फिरे मग हा नर. १८

जरि हसे स्वजनांत फिरोनिया
हळूच कांहितरी डसतें तया,
सकल हें अति दुस्सह दुस्तर,
कठिण, फार कठीण खरोखर ! १९

[३]

मृदुल फार सख्या, तव हें मन,
दिसति ते भरले तव लोचन;
बघुनिया तव रे मुख हें फिकें
हृदयिं कांहि गमे ममही चुके. २०

न कळतां गळुनी नयनांतुनी
हळु उरीं वितळे जळ येउनी,
न कळतां हृदयांतुनि हें पहा
श्वसित ये, मिसळे पवनांत हा ! २१

अगइ ! काय तरी उरिं वोचलें ?
ममहि आठवती मजला मुलें !
खचित दुस्सह दुस्तर हें सख्या,
विसर केवि म्हणूं तुज तान्हुल्या ? २२

विसर बाळ कधी न म्हणेन मी,
बुडव दुःखचि विस्मृतिचे तमीं;
प्रणयरत्न मळे चिखलीं तया
धुउनि निर्मळ दिव्य करीं सख्या. २३

खचित दुस्सह दुःख कळे मज,
चिरड दुःख तरी; प्रणयध्वज
फडकुं दे; सुविचार करीं जरा,
वघ अफाट विशाळ सख्या, धरा २४

उगवला रवि का कधि मावळे
नयनभूतजळें नच जो मळे ?
तनयहीन किती जनकां करी,
रडवितो किति भूवरि सुंदरी ! २५

हरिस जें रुचतें सखया, खरें
खचित नीटहि, योग्यहि तेंच रे;
विसर यास्तव शोक सख्या, परी
तनय तो स्मर तूं वरचेवरी. २६

[४]

भगिनि, मीं तुजला नच पाहिलें,
तरि तुला स्मरतां मन हें उले;

तुजशि शांतवुं सांग कसा तरी ?
हरि करोच दया तुझियेवरी. २७

[५]

दिवस जातिल हेहि निघोनि गे,
—जगतिं काय असें नच जें निघे ?
हृदय होइल शांत तुझें जईं
निज मना म्हणशील असें तईं :— २८

" अगइ ! आठवतें मज तान्हुलें,
हरिस तें रुचलें मम सोनुलें,
उचलिलें, पदरीं निज घेतलें
अतिदयानिधिने हरिने भलें. २९

कुटिल पातकपूर्ण धरा दिसे,
वदन निर्मळ का असतें तसें ?
उचलिलें हरिने म्हणुनी तुला
मुख मळो न, अशा धरि हेतुला. ३०

सदन हें मम दुःखतमोन्वित,
सदन तें सुखशांतिविराजित;
हरि निजांकिं तुला रमवी वरी,
अति दयाघन तो नय आचरी. " ३१

[६]

धगधगे उर—कुंडचि हें तुझें
अति पवित्रहि निर्मळ पुण्य जें,
कुसुम हें मम अर्पिं तयावरी
जरि जळे तरि तेथ जळो तरी. ३२

देवास, ता. १२ फेब्रुवारी १९०३]

३२. ये पहाटचा वर तारा

[जाति उद्धव]

जागशी जरी सुकुमारी हे कुमरि, उघड या दारा.
शेवटला देत पहारा ये पहाटचा वर तारा. ध्रु०

तोडोनि मोहमायेतें
करिं घाइ वनीं जायातें;
राहुं दे शालुशालींतें,
राहुं दे तुझ्या मणिहारा. १

पळ खरा कठिण मज कळतें,
सोडुनिया नातेंगोतें
जायचें घोर रानातें—
कळ सोस करुनि विचारा. २

विकतिल तुज दादा आई,
गृह शून्य, गृहिं न या राहीं,
येथे सुख पळभर नाही—
सोड ही मनोहर कारा. ३

नरमांसा टपती रानीं
पशु बरे राक्षसाहूनी
विकती जे जरठा तरुणी—
निजमांस नेति बाजारा. ४

तुझसाठी सोडुनि माया
जाहलों सिद्ध टाकाया
गणगोत, मित्र सर्वा या—
सुंदरी, तशा घरदारा. ५

तूं जिथे, सदा सुख तेथे
तूं जिथे नगर वनही तें;
तूं जिथे दरी घर मज तें,
चल वनीं थाटुं संसारा. ६

नभ निर्मल जीवित्वाचें
जरि भाळीं नाही अमुचे;
हरिचाप होउं मेघाचें;
चल एकमेक कांतारा. ७

देवास, ता. २० फेब्रुवारी १९०३]

३३. प्रीतीचा वास

[जाति अरुण, राग भूप]

प्रीति ना वसे कधीहि उंच त्या गडावरी;
उतर उतर ये-प्रीति हवि तरी !
रुचाति खालच्याचि तिला मोकळ्या निळ्या दरी. ध्रु०

चंद्र एकलाच वरी
चांदण्या अनंत तरी
झुरति कोपऱ्यांत दुरी !
प्रीति काय ही खरी ? १

पक्ष पक्ष भेट दे न,
येतो तैं रागवून;
पडति फिक्या वक्त्र बघुन;
भीति त्यां भरे उरीं. २

घन राया, विमल झरे,
प्रीतिचीं इथेच घरें;
संचरे अदृश्य येथ
तृप्त देवि, अंतरीं. ३

नीरस ते वर महाल,
सरस या दऱ्या विशाल;
रक्तें ते लाल लाल,
विमल या दऱ्या परी. ४

कारंजें कृत्रिम वरि,
वारिपात येथ परी
झोकितो हिरे तुषारि,
प्रीतिवसति ही खरी. ५

वेश्यांचें गान वरी,
पक्षि गाति गोड सुरीं,
त्या नादें घुमति दरी,
उतर उतर सुंदरी. ६

हार जडचि तेथ तुला,
बाहु सजिव मी अपुला
अर्पिन सप्रेम गळां;
अधिक काय गे सरी ? ७

देवास, ता. २२ फेब्रुवारी १९०३]

३४. सखये, या स्थानीं—

[जाति पतितपावन]

सखये, या स्थानीं ऽ वसावें वाटे दिनरजनीं,
पर्णकुटी बांधुनि तरुतळीं गिरिवरि हरिभजनीं
वसावें वाटे दिनरजनीं. ध्रु०

वनदेवींची रम्य भूमि ही, सकळ इथे जमुनी
समंत्र गायन करिति, घालिती फेर चपल चरणीं. १

वनसुमनांची माळा घालिन तुजला स्वकरांनी,
स्नात मुक्तकच पाहुनि तुज त्या गणितिल निज राणी. २

कविहृदयांतुनि मंजुळ कवनें, तत्सम गिरिमधुनी
खळखळुनी आवेशें निघती निर्मळ निर्झरिणी. ३

देतिल निर्मळ जळ त्या प्याया मधुर सुधेहूनी,
स्मरणीं आणितिल ते प्रतिघोटीं प्रभुजीची करणी. ४

दाट लागले पहा मनोहर तरु खोऱ्यांमधुनी,
कंद, मुळें अणि फळें अर्पितिल अशना स्वकरांनी. ५

पापशून्य तीं मधुर भक्षुनी वसतां या विपिनीं
निर्मळ, निश्चळ, तृप्त मनाने लागूं हरिचरणीं. ६

सूर्योदयिं गातील तरुवरी पक्षि एकवटुनी,
उदात्त रस ते भरितिल हृदयीं, येइल जल नयनीं. ७

मधुर रवें आळवितां हरिला गिरिशिखरीं बसुनी
दिसशिल तूं भैरवी रागिणी रमणी, रविकिरणीं. ८

वीणा घेउनि करीं रवें तव ठाकुं दऱ्या भरुनी;
अदृश्य रूपें वनदेवी मग डुलतिल परिसोनी. ९

कविकुलगुरु उभयता प्राच्य आणि पाश्चात्यहि मिळुनी,
वर्षाचें फळ करितिल मंत्रें गुजगोष्टी कथुनी. १०

सखे, अशांची संगति मिळतां काय उणें विपिनीं ?
नको नको ते मधुमुख विषहृद् नगरमित्र फिरुनी ! ११

पहा पहा गंभीर धीर हे गिरिवर चहुंकडुनी
मूक कसे वक्तृत्व ओपिती श्राव्य दिव्य कर्णीं ! १२

प्रभुजीचे उपदेष्टे देती ज्ञान इथे बसुनी,
काय भटें त्यापरी श्रुतींचें दुकान घालोनी ? १३

शांत रम्य या पुण्यभूमिचें दर्शन लाभोनी
महापातकी पवित्र होउनि रत हो हरिभजनीं. १४

नको नको प्रासाद नृपांचे दूषित रक्तांनी !
कुवासनांचें अकांडतांडव सदा नगरसदनीं ! १५

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

३५. दुष्काळानंतरचा सुकाळ

[जाति पतितपावन]

घुमव घुमव एकदा फिरुनि तो गोड तुझा पावा,
सोनें झालें शेत पिकुनि हें, करितें मी धावा. ध्रु०

लख्ख पसरलें शेतावर या निर्मळ बघ ऊन,
पसर तसा तूं जादु तुझाही पावा फुंकून.
त्या जादूने वनदेवीची भूमि बने शेत,
कीं स्वर्गीचि तो ओढुनि आणी क्षणामधे येथ !

मोत्यांचे दाणे भरले कणसांत या रे सख्या,
लवलीं हीं खाली कितितरि भारें तया रे सख्या,
आनंदें डुलतिल पांवा परिसोनिया रे सख्या,
होति विलक्षण वृत्ति मनाच्या, भुलति दुष्टभावा,
फुंकाऱ्यासह जाति उडोनी क्रोध, लोभ, हेवा. १

डुलुनी धुंदित बैल डुकाऱ्या करिती कुरणांत,
बागडती या गाइ सख्या रे, हंबरडे देत.
शिंगें ताडुनि शिंगांवरती देती ताल म्हशी,
सळसळती हीं कणसें पवनीं खळखळते नदि जशी.
पंचमांत गाते झाडावरि कोकिळा रे सख्या,
नाचोनि मोर हा उंच ओतितो गळा रे सख्या,
हा ओढा गाउनि खळखळ भरतो मळा रे सख्या,
लोट लोट रे ओघ जादुचा पाव्यांतुनि तेव्हा,
सकळ मिळोनी एक सुराने गाउं देवराया. २

कनवाळू तो या गरिबांचा कळवळला देव,
दूर पळाला काळ, घातला खोल जरी घाव.
धरणीमाता प्रसन्न झाली, कणसें हीं पिकलीं;
हाय ! कशी मीं तुकड्याकारण 'बइ' माझी विकली ?
हीं बाळें आता दूर नको व्हायला रे सख्या,
जाशील न टाकुनि तूंही आता मला रे सख्या,
तें अभक्ष्य नलगे पोटा जाळायला रे सख्या,
स्मरण नको तें ! पुन्हा स्फुरण हो आठवतां घावा;
भुलवाया तें दुःख जिवाला पावा हा ठावा. ३

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

ठावा = आधार.

३६. चौघडा झडतो

[जाति अभिमन्यु]

चौघडा झडतो,
झडतो दुमदुमुनी, धडधडे उर हें कां म्हणुनी ?

सनइ ही घुमते,
घुमते मंजुळ ती, मला कां गमे निधनगीती ?

मधुर या गाती,
गाति वायुवरती; पिशाची क्रीडारत दिसती.

झुलति गज दारीं,
दारीं जरि डौलें, गमति कां अमसेचे पुतळे ?

चमकती युवती,
युवति जशा चपला; पिळति कां माझ्या हृदयाला ?

उसळली दाटी,
दाटी चौकांत; मला कां भासे एकान्त ?

वधुवरां बघुनी,
बघुनि तोष सकलां; बाळ वर माझें, सुख न मला.

गति पंक्तींत,
पंक्तित ‘ वरमाय ’, हा ! कुठे परि ती वर-माय ?

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

३७. हा आणि तो

[वृत्त इंद्रवज्रा]

हा श्रीविलासांत सदैव लोळे,
तो नित्य दारिद्र्यदशाच सोशी;
हा या जगीं मात्र खरा दरिद्री,
तो ? तो खरा श्रीसुख भोगणारा. १

हा मानपानांत निमग्न लोकीं,
तो मात्र निर्माल्य जसा जगांत;
हा मान पावे न कधी खराच,
तो मान्य, तो पूज्य जगांत होई. २

हा नाचतो स्वर्णमय प्रकाशीं;
तो ? तो पडे निर्जन अंधकारीं;
हा राहतो घोर घनांधकारीं,
तो ? तो सदा दिव्य अशा प्रकाशीं. ३

हा केंद्र जेथे मिळतात सौख्यें,
तो केंद्र तीं जेथुनि फाकतात;
हा केंद्रबिंदूकृतसौख्य, दुःखी,
तो ओपुनी तीं सुख नित्य भोगी. ४

हा वाचतो शंभर पूर्ण वर्षें,
तो वाचतो मात्र दहाच सारीं;
हा वाचतो शंभरही पळें न,
तो वाचतो कोटि दहाहि वर्षें. ५

हा पुत्रदारापरिवारयुक्त,
तो एकला, कोण जगीं तयास ?
हा एकला या घर कोठलें तें ?
तो मग्न गेहीं वसुधाकुटुंबी. ६

हा पाहतो दूर सभोवताली,
तो ? तो स्वतालाच सदैव पाही;
हा पाहतां सन्निधही बघे ना,
तो पार पाही क्षितिजाचियाही. ७

हा जिंकितो दुर्बलशां सहस्रां
तो जिंकितोही प्रबलास एका;
हा सर्व जिंकोनिहि जिंकलेला,
तो जिंकुनी एक सदा यशस्वी ! ८

हा कोण, तो कोण तुला कळे का ?
जाणावयाची तरि काय इच्छा ?
याला महालांत पहा नृपांच्या,
जा शोध त्यालाहि कुठे दऱ्यांत. ९

देवास, फेब्रुवारी १९०३]

३८. कुपित अंगनेप्रत

[जाति भूपति]

हे मुरड नेत्र रागांत कि अनुरागांत;
घे, पीळ, पाळ हें हृदय तुझ्या हातांत.

पिळतील तरी ते नवनीताचे गोळे,
पाळतिल तरिहि तेजाळ विशाळचि डोळे !
मउ फूल झोकिलें काय वाहिलें काय,
सुख सारखेंच; ये अधिक काय वा जाय ?

प्रेमांत तुझ्या गे अधिक उणें तें काय ?
संपूर्ण, त्यामधे नाही तरतमभाव.
सळ येणें, खुलणें नेत्रीं वर वर भिन्न,
तरि रंग खरोखर एक लाल आंतून.

मन आंतलेंच तें आंत नीट बघणार,
वर दाव राग-अनुराग, काय होणार ?
जरि पिळणें रुचतें पीळ पीळ मुरडोन;
जरि करीन हूं चूं हराम तरि मज जाण.

पाळण्यास डोळे फिरव गरगरा प्रेमीं,
सुख तुला ज्यामधे सुखी तयांतच गे मी.
हे मुरड नेत्र रागांत कि अनुरागांत,
घे, पीळ, पाळ हें हृदय तुझ्या हातांत.

इंदूर, ता. १० मार्च १९०३]

३९. संदिग्ध ताना

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

त्वेषाने घनघोर घर्घररवें गर्जे महासागर,
संदिग्ध ध्वनि दुमदुमे, नगर हें टाकी दणाणोनिया,
जाई दूर दिगंतरा पवनिं हा आरूढ होवोनिया,
वेची सागर सर्वही बळ कसा फेसाळला हा वर !

याचा हा वरचाच गे ध्वनि, परी, हाले जरी अंतर
दावूं केवि शके अगाध हृदयीं जें चाललें याचिया ?
ताना या भरल्या कशा तरि सखे, वेड्या तशा वाकड्या
गेहीं या घुमती सदा जरि सखे, संदिग्ध या बेसुर.

जाया दूर दिगंतरा बळ न यां, हा भेद आहे परी,
वेचीं मी बळ सर्वही, हृदय हें न्हाई द्रवाने किती !
हा सारा वरचाच गे ध्वनि, परी हाले जरी अंतरीं
दावूं प्रेम कसें तुझ्याविषयि जें संदिग्ध या दाविती ?

ताना या जरि पावल्या जनन गे प्रेमीं तुझ्याची तरी
घे घे अर्पितसें तुलाच म्हणुनी वारू, प्रिये पार्वती !

इंदूर, मार्च १९०३]

४०. कळ्याकळ्यांत विहार

[जाति वनहरिणी]

कळ्याकळ्यांत विहार करिशि तूं कळ्याकळ्यांत विहार ध्रु०
दिसशी तूं बन्सीधर गिरिधर, तुझ्या छबीस न पार सख्या रे ! १
जादु वन्सिचा घुमतां तूझ्या येइ कळ्यांस बहार, फुगति या. २
काय लभ्य उद्दाम भूप मज, कारिति फुलांवर प्यार मात्र ते ! ३
नको नको अभिमानि तेहि मज घालिति मुळीं कुठार निर्दयी. ४
मुग्ध कळ्या या मुली तान्हुल्या, पुरविशि कोड अपार वापसा. ५
खेळविशी त्या झेलुनि हातीं, लोभ तुझा अनिवार यांवरी. ६
माळि भिकारी हा पण तूझा लोभचि यावर फार निर्मळ. ७
प्रीतिसूत्रिं गुंफोनि अर्पितो गळां कळ्यांचा हार घे सख्या. ८

इंदूर, मार्च १९०३]

४१. क्रुद्ध सुंदरीस

[जाति भूपति]

सजलीस जरी हें हृदय सखे, फाडाया
तरि पहा सांगतों, जपुनि करीं, या कार्या.

हें स्वल्प वाटतें काम मानिनी, का गे ?
पण वेडे, पडशी भ्रमीं खरोखर सांगें.
किति अहा फिरविशी डोळे गरगर रागें !
कां घुसळुं पाहशी हृदय सांग यायोगें ?

सोन्यांत खचविले हिरे तुझे ते डोळे
अति मोहक; करितिल काम कसे ते भोळे ?
किति लाल करोनी ओतिशि का अंगार ?
हा वेडे ! घेतें प्रेम उडी बाहेर.

किति पुन्हा पुन्हा वाकड्या भोवया करिशी ?
त्या उलट पोसती हृदय, सांग गति कैशी !
हे लाल करोनी गाल फुगविशी रागें
शेवंतित खुलतो गुलाब अधिकच ना गे ?

किति आव घालिशी असा हृदय फाडाया,
पण नीट पहा गे आंत आपल्या हृदया.
बघ आंत नीट निरखोनि काय तें झालें,
हें हृदय कसें मिसळोनि त्यामधे गेलें.

तीं दोन्ही झालीं एक कशीं मिसळोनी,
कां करितां येतिल भिन्न तुला परतोनी ?
जरि भिन्न न करितां करिशिल घाई ऐशी ?
होईल काय परिणाम कळे का तुजशी ?

जल दुधांत मिळतां काय अधीं फाटावें
हें तुम्हां स्त्रियांना काय अम्हीं शिकवावें ?
बघ नीट म्हणोनी हृदय अधीं अपुलें तें
घाईंत न फाटो हीच भीति मज कांते !

इंदूर, ता. १३ मे १९०३]

४२. शैशवदिन जरि गेले निघुनी

[जाति अंजनी]

शैशवदिन जरि गेले निघुनी
निर्मळ किति तरि ती शिशुहूनी !
छबि जरि खुलली नसांनसांतुनि
हृदय विशुद्ध अती. १

मास दिवस सुखिं मिताचि लोटतां
होइल विकसित रति मनिं आता;
गुलाब उकली हृन्मधु, स्वता
वसंतमृदुकिरणीं २

ऐसें वाटे आम्हांला जरि
तरी हरीची रचना दुसरी;
दिव्य नभोज्योति ती सुंदरी
केवि धरेस पचे ? ३

बाल्यदशाचि न जोंवरि सरली
तोंचि अहा अंतर्हित झाली !
हाय हाय ! ती गेली गेली !
काय अता उरलें ? ४

घनपल्लवयुत तरुराजींतुनि,
पक्षिगानही जातें लोपुनि,
मधुर हास्यही वदनावरुनी
याचपरी वितळे. ५

इंदूर, ता. २१ मे १९०३]

४३. अजुनि लागलेंचि दार—

[भूपाळी, जाति शुभवदना]

अजुनि लागलेंचि दार, उजळे ही प्राची,
स्वेच्छ थंड गार झुळुक वाहतसे ताजी. ध्रु०

जागवि जी रम्य वेळ
कमलादिक सुमन सकल,
कां न तुला जागवि परि, कमलनयन साची ? १

देवि कांति, गीति, प्रीति,
सकल मनीं उत्सुक अति,
दारिं उभ्या वाट बघति या तवागमनाची. २

अरुणराग गगनिं कांति,
पक्षिगणीं मधुर गीति,
या हृदयीं तशी प्रीति, पुरव हौस यांची. ३

जीवित तुजवीण विफल,
कां मग हा विधिचा छळ ?
खचित तुझी मत्प्रीती छबि तव ही माझी. ४

ऊठ हे मनोभिराम,
तिष्ठतसें मी सकाम;
रुदन करीं, कोठ परी मूर्ति ती जिवाची ? ५

इंदूर, ता. २२ मे १९०३]

४४. पाडवा

[जाति भूपति]

पाडवा उगवला नवा पुन्हा सौख्याचा;
हा काळ कल्पिला कालोदधिभरतीचा.

हे कालसागरा कालरात्रिच्या उदरीं
जी जनन पावली लाट निघे बाहेरी

नव लाट वधाया थाट भूमि ही करुनी
कशि उभी सजुनिया नव पल्लविं नव सुमनीं !

आव्हान कराया गान मुदित ही वाटे
शतपक्षिमुखांनी स्वागत करि तुज लाटे !

किति मंद शीत सौगंध श्वास ही वितरी !
जणु उरावरुनि कुणि ओझें हीच्या उतरी.

दुष्काळ, प्लेग विक्राळ नक्र धेवोनी
किति आल्या लाटेवरि लाटा आदळुनी !

नच दया स्पर्शली तयां, आजवरि बाळें
किति अनाथ गिळलीं ! हृदय यामुळे पोळे.

गांजली, किति भाजली, साश्रु नयनांहीं
आशाळुपणाने दीनवाणि तुज पाही.

गतलाटजननिंही थाट यापरी केला,
परि नायनाट आशेचा शेवटि झाला.

आंतला, कडाडुनि शिला, उकाळा फुटुनी
ये दावानळिं कधि आस तशी तव जननीं.

ही आस की स्वतनयांस सुखद तूं खास
होशील म्हणुनि हा हृदयिं पुन्हा उल्हास.

परि उरीं काय तूं तरी घेउनी येशी
हें सांग सांग या शीघ्र दीन भूमीशीं.

ग्रह नऊ काय गे खाउ धाडिती आम्हां
हें सांग शीघ्र आईस; गाउं तव नामा !

अति कष्टि तृषाकुल सृष्टि, वृष्टि देवोनी
धनधान्य धाडिलें काय सांग गे त्यांनी ?

ग्रह शनी कुपित आजुनी अम्हांवरि काय ?
हें ऊर फाटतें, धाय मोकली माय !

सस्नेह बंधु तो होय अता तरि काय ?
धाडिले गदार्तां काय अम्हां आरोग्य ?

गृहकलह टाळुनी स्नेह आणिला का गे ?
ही त्रस्त कारट्यांमुळे भूमि, तिज सांगें.

का दया बंधुहृदयिं या दीन भगिनींना
आणिली काय गे सांग भूमिला दीना.

कवि नवे अम्हांला हवे, आणिले काय ?
टेनिसन् आणिला ? अमर करिल तव नांव.

धार, ता. ११ जून १९०३]

४५. वियोगिनी

[जाति भूपति]

—" निर्जनीं घोर या वनीं कोण तूं सांगें,
गंधर्वसुता, वनदेवी, मनुज वा का गे ?

हा गिरी वासुनी दरी पसरला येथे,
कांतार भयंकर कसें तुला रुचलें तें ?

बरगड्या लांब वाकड्या पसरल्या असती;
रक्तापरि लाली काय न दे ती भीती ?

बघ भुजंगसम उत्तुंग शिरावरुनीया
हे भस्मी ओहळ, मदचि फुटे गजसा या.

तृण कसें राठ हें असें पीत तांबूस !
जणु थरारले हे त्या दैत्याचे केस.

पलिकडे वारि धडधडे धवल फेसाळ—
नरदु:खिं खदखदा अट्टहास विक्राळ.

दे श्वास कोण श्वासास, अश्रु अश्रूला ?
नच सहानुभूती इथे मनुजयोनीला.

सहवास, वसे जो त्यास व्याघ्र-सिंहाचा—
नवपल्लवकोमलकुमारियोग्य का साचा ?

तारुण्य असुनि आरण्यवास कां रुचला ?
कां अपक्व आली पक्व दशा ही तुजला ?

गांजिली काय टाकिली वृद्ध तातांनी ?
तुज विक्रयभीती काय पिटाळी रानीं ?

संसारसुखाचे गार हरित दिन असुनी
कां वसंत दवडिशि आयुष्याचा विपिनीं ?

घन घनीं जसा लोपुनी दडावा तारा
त्यापरी दडशि कां इथे त्यजुनि संसारा ?

ज्यापरी गिरीच्या उदरिं हिरा लपलेला
पारख्यापासुनी तशी इथे तूं बाला.

ज्यापरी वनाभीतरीं कुसुम वाळावें
त्यापरी काय संकल्प तुझा सांगावें ?

वद वृक्षिं एकटे पक्षि कधी का वसती ?
सहवासाविण जीवित्व भयंकर जगतीं.

अनिवार जिवाचा भार कसा एकाने
सोसावा स्त्रीविण नरें, तयाविण तीने ?

चल पुरीं म्हणुनि सुंदरी, वाट तव पाही
सत्प्रीति हृदयिं या, तुला आदरें बाही.
अतिभव्य मनोहर दिव्य भुवन बागेंत
नगरांत पाहतें वाट तुझी चल तेथ.

पाहणें प्रणयलोचनें, हासणें, रुसणें
रानांत असें सुख सांग कुठे गे सजणे ?
स्वर्गस्थ ज्योति अस्वस्थ धरेवर याया,
अति आतुर तुजला ‘ आई ’ ! संबोधाया

लडिवाळपणाने बाळ अंकिं लोळावें,
पतिपत्नि, सुता-सुत एक ताटिं जेवावे !

हें पुरीं, तें वनीं परी; नीट बघ दोन्ही,
स्वीकरीं हृदय हें, देइं मुदित होवोनी.

आरक्त मदन आसक्त मधुर हो अधरीं
तो टाळुं पळशि वनिं तिथे पडे परि पदरीं.

छळुं तया नको गे ! दया करीं यावरती,
परतेल कसा या हृदयिं भरे जरि भरती ?

कां बरें नीर या भरे नील तव नयनीं ?
का कांहि टोचतें तुला सांग या वचनीं ? ”

....

“ हा झरा कसा झरझरा वाहतो पुढती !
का उलट तरुं शके कुणी प्रवाहावरती ?
झरझरा प्रीतिचा झरा लागला वाहूं;
त्या उलट झगडलें दुःख किति अतां साहूं ?
तरु पहा उभा येथ हा, गार किति छाया !
तोडोनि डहाळ्या हाय शोधणें वाया !
साउली मला लाभली प्रीतिची असुनी
करिं फांद्या छेदुनि वणवण भणभण विपिनीं.
विनविलें किती प्रार्थिलें मला तैं त्यांहीं,
परि नाहि पाहिलें तयां सदय नयनांही.
टाकुनी बोलले, ‘ वनीं चला येथोनी ! ’
कशि बाइ अवदसा सुचली मज कोठोनी ?

मत्प्राण तेच दिनिं जाण वनाला गेले;
हें शरीर मागुनि शोधित वनिं त्यां आलें,

ते जरी लाभले तरी लग्न होवोनी
यें, न तरि बरें वन पुरश्मशानाहूनी !

त्यावीण व्यर्थ कीं शीण पुरीं, जें म्हणतां
तें सर्व फळा ये छाया ती सापडतां.

सत्प्रीति जरी भूवरति एक त्या हृदयीं,
ज्या स्थलीं दडुनि मत्प्राण निघे त्या समयीं.

तुम्हि चला कां बरें मला भुरळवूं बघतां ?
गिरिपरी तनू जड, काय खुळें तरि वदतां ?

कुणिकडे पाहुं तरि गडे, तुम्हांला नाथा ?
या पदर पसरतें, क्षमा करा मज आता ! "

धार, ता. १३ जून १९०३]

४६. सृष्टिशिक्षण

[वृत्त पृथ्वी]

" किती हृदय ओढिती हरिण ! " तो प्रमोदें वदे,
" नरासम न हे कधी फुगति जातिच्या दुर्मदें;
निषादभयही तयां न वनिं या कधी कांपवी,
तयांसम निवास या वनिं कसा न तो सौख्य वी ? १

सख्यासह अपाप या वनिं निवास होवो सदा,
स्वयेंचि वनिं जोडितों सकलशास्त्रसत्संपदा,
अहा सुखद शान्त हें गहन काननीं जीवन !
श्रमान्ति सुख जें जगीं अधिक काय तें याहुन ? २

न दु:ख नयना जिथे पडति ते तिथे सोसण्या,
वनीं व परिहासही विफल सोसण्या सोडण्या,
जडाजड पदार्थ हे गुरु मदीय सारे वनीं,
शिकेन पशु-पाखरें-गिरि-तरु-झऱ्यांपासुनी."

इंदूर, ता. २६ जून १९०३]

४७. प्रणयवंचिताचे उद्गार

[जाति प्रीतिखेळ]

तुज खेळ वाटली प्रीति मना रे वेड्या,
हो अंता तेंरी खातरी ? जाशि वाटे त्या ? ध्रु०

हो झुंजुमंजु ती कोठें जैं उषा
ताऱ्यांस दावि मी वोटें दश दिशा;
मिळतील, न वाटे खोटें— किति नशा !
कुणिकडे दडाले पुढें हिऱ्यांचे खडे नभांतुनि साऱ्या ?
हो उषा प्रखर मध्यान्ह, कुठुनि समजाया ? १

मृदु वसंत जैं आयूचा झळकला,
गुल्जारचि सर्व बगीचा भासला,
मग बहाराचि गुलाबाचा देखिला.
रे, जरी भरारी पुरी मारिलिस तरी हाय तें वाया !
रखरखित:उन्हाळा होय, उरति कांटे त्या. २

झळझळित हिरे ते डोळे पाहुनी
दोल्यांत सुखाच्या डोले मन मनीं,
उरिं धरिन म्हणे मन भोळें फणिमणी—
भ्रम भरे अरेरे ! हिरे हलाहल खरें ! कुठुनि समजाया ?
पळ सुटे विकारा उग्र पाहतां सत्या. ३

चंचले विजे गे पोरी निर्दये,
केलीस मनाची चोरी निर्भये,
सरि दिसे गळां परि दोरी कळुनि ये.
हा ! परी कडाडुनि वरी प्रगटलिस खरी, ठार केलें या !
हा ! काय फायदा अता कळुनि तुझि माया ? ४

इंदूर, ता. २५ जुलै १९०३ (?)]

४८. आठवती ते दिन अजुनी

[जाति हरिभगिनी]

आठवती ते दिन अजुनी. ध्रु०
खळखळ गळतें जळ नयनांतुनि येतें माझें उर भरुनी. १
अलसाकुंचित तें मदिरेक्षण, लज्जास्मित तें मधुवदनीं, २
मृदुमधु बोलुनि नेली यामिनि जागत कामिनि, ये स्मरणीं. ३
करिं कर घालुनि अधिकाचि अवळुनि तृप्त न झालों जैं स्वमनीं. ४
कोमल अधरीं दाबुनि अधरा जेव्हा रमलों सुखसदनीं ५
लीलावति ती सुदती युवती स्मृति ती करिते स्थित नयनीं ६

हाय काय परि आता त्याचें ? मृगजळसम त्या दिनरजनी !
स्वर्लोकाचे स्वप्नसुखांचें तैसें उरलें तें वचनीं.
अस्ताचलगत रविकर सुखकर ज्यापरि पाखरुं खिन्न गणी,
निर्मल दंवकण जैसे गेले धरितां धरितां ते उडुनी,
मधुतर जैसें रमणीकूजन चोरुनि रमणाच्या श्रवणीं,
प्रियकरचुंबन जेवि बळें कृत फिरवित असतां मुख तरुणी,
जैशी अद्भुत धुंदपणाचे प्रथमालिंगनिं ज्योति मनीं,
हा ! आक्रंदन गगनहि भेदुन गेलें तरि तें विफल जनीं !
हा धिग् जीवन ! मृत्युच हे दिन आले भाळीं मम कुठुनी ?

इंदूर, ता. १ जुलै १९०३ (?)]

४९. कालाच्या चढुनी श्रमें—

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

कालाच्या चढुनी श्रमें वरिवरी चौऱ्यायशी पायऱ्या
अत्युच्चीं नर पायरीवरुनि जो ढुंके न मागे पुन्हा,
कोट्यादी तपुनी तपें करुनिया वातांबुपर्णाशना
जो स्वर्गीं चढला, बघे तिथुनिया खालील काळ्या दऱ्या,

सेवी जो अमरांगनासवसुखा गंधर्व कीं किन्नर !
तेजाचा पुतळा अहा ! प्रभुसभासद्रत्न जो मोहक !
आकाशीं शशिच्या प्रकाशिं शयनीं स्वप्नांत तो तारक
ढुंगे मात्र मनें अनीतिमदिरादुर्गंध ये जो वर—

उन्मादें शिर तें फिरे गरगरा, काळोख नेत्रां मग,
कोठे कोण न त्या सुचे, डगमगे, हाले, झुले, घेर ये,
येई लोळ झळाळुनी तनुंतुनी, पुण्या पिटाळी अघ,
हा हा हा ! पडला कडाडुनि कुठे? पाडी जगाही स्वयें.

" झाले लोचन लाल, काल, जळलें कोठे कुणाचें घर ? "
ठावा मी असुनी प्रिये, पुसशि हें ? कां कोप ? हा मत्सर !

देवास, ता. १ ऑगस्ट १९०३]

५०. ललने, चल चलुं लवलाही !

[जाति अंजनी, राग यमनकल्याण]

ललितलताकुंजीं स्मरमंजरि, चल चलुं लवलाही,
ललने, चल चलुं लवलाही !
रुचिराधर–धृत्–मधुर–नवामृत–लोलुप बहु होई ध्रु०

मनोभिरामीं या आरामीं,
रमणि, रमूं ये विलासकामी,
उत्सुक झालों बहु जाया मी,
सुखकर ज्योत्स्ना ही. १

ऐकुनि तव रव मंजुळ कोमल
वियुक्तकूजितलज्जित कोकिळ
वाटे अधिकचि नीडीं लपतिल,
संशय मुळि नाही. २

तनुस्पर्श तव शीतल होत।
सुधाकरस्रुत सुधा तप्तता
पावेलचि हे वाटे चित्ता,
कर करुणा कांही. ३

निशिगंधाचा सुगंध सुंदरि,
मुखगंधें तव मंद खरोखरि
होइल, आनंदहि हृन्मंदिरिं
उरेल भरुनीही. ४

सुमनाचा गे विकास सुंदर,
विलासहासें तव बहु सत्वर
संकोचेलचि पावुनि मत्सर
गमतें मज हृदयीं. ५

कुंदकळ्या तव दंतपंक्तिला
पाहुनि पडतिल भूमितळाला;
पाहूं चल ये या मौजेला,
माझी विनवणि ही. ६

अर्धोन्मीलित कुवलयकलिका
अलसाकुंचित लोचनतिलका
पाहुनि मुकुलित नच होतिल का ?
तरि उपवनिं येईं. ७

भ्रुकुटिविलासीं तुझ्या विलासिनि,
कुसुमचाप तो सचाप येउनि,
दास तुझा मज टाकिल करुनी
मंत्रशक्ति तव ही ! ८

देवास, २ ऑगस्ट १९०३ (?)]

५१. गेली ज्योति विझोनिया

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

गेली ज्योति विझोनिया मग फुका फुंका तयाला किती,
ओता आंत घृता, रचोनि समिधा प्रार्थी फुलें वाहुनी—
झालें स्थंडिल थंडगार मृत तें, ज्योती न ये आंतुनी,
चालू द्या मग वेदघोष तुमचा, ती वेदिशाला रिती.

गेली ती शुचिता, पवित्र झळके कोठोनि कान्ती तिथे ?
लावा दीपशतां मशाल उजळा, कर्पूर जाळा उठा,
घंटा घूर्ण पिटा, फुका मग फुका शंखा, नगारा पिटा—
थट्टा ती मग वस्तुची ! सकळही कीं फोल छायाचि ते.

प्रीतिज्योति विलासिनीच हृदया टाकूनि गेल्यावरी
सारी भूप्रमदावली मग झटो, पेटेल कां ती तिथे ?
गेला जादु, पिशाच विश्व मग हें निस्सत्त्व छायेपरी;
इंदू इंदु न तो; पिशाच विधुचें ! तारे, रवी हीं भुतें !

" जातां मी रविचंद्र येतिल जसे तैसेच " —कां गे अशी
कान्ते, निष्ठुर बोलुनी हृदय हें फाडूनिया टाकिशी ?

देवास, ता. ३ ऑगस्ट १९०३]

५२. शुक्राची चांदणी

[सुर्नात, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

शुक्राची मधु चांदणी लखलखे रम्या कुमारी वरी,
प्रीतिस्निग्ध सलज्ज हा नयन का आरक्त, नील क्षणीं ?
झाली चंचल वृत्ति, संचर गमे झाला अशा लक्षणीं ?
वाटे ही रमणी वरोत्सुक असे झाली बहू अंतरीं ?
कोणाकारण ज्योत ही उजळली ठायीं हिच्या अंबरीं ?
कायावाङ्मनसा कुणा हृदय ही अर्पी अता कामिनी ?
शोभे निर्मल नील मंडप किती भास्वान् वऱ्हाडी जनीं !
कोणाकारण पूजनीं रत असे गौरीहराच्या तरी ?
प्रीती ही फुलली, अहा उसळला तद्वर्ण सारा नभीं !
झालें ‘ मंगल सावधान ’ रविशीं अंत:पटा सारितां,
दावा ती निरखोनिया मज सख्या, कोठे अता ती उभी ?
झाली लीन पतीत, सागरिं मुरे जैशी नदी भेटतां.
आहाहा ! सुखसागरांत मुरलें या मंगलीं त्या दिनीं,
तेव्हापासुनि पाहिलें मज सख्या, सांगा पृथक् का कुणीं ?

इंदूर, ता. १० एप्रिल १९०४]

५३. राजकन्या आणि तिची दासी

[जाति पतितपावन]

“ प्रेम तयावर होतं तर मग तुमचं ना भारी ? ”
“ छे छे ! कसलं ? लेक नृपाची मी, तो व्यापारी ! ”
“ कुंवरजीस दावितां जवाहिर तो, तुम्हि त्यावरती
दृष्टि रोखिली स्नेहें वरचेवर हळु कां तर ती ? ”

" छे छे ! भलतं ! खुळे, तयावर को रत्नावर ग ? '
" खुळीच मी, मज कशीं कळावीं मनांतलीं विंगं ?

बोलुं लागतां कान दिला जरि चपापलां स्वान्तीं !
डोळ्यावरुनी गालीं कितिदा झणिं झळके कान्ती ! "

" कळेच ना मज, तुझ्याच मनिंचे हे सारे चाळे ! "
" खुळीस का मज शक्य नृपाच्या लेकिस जें जाळे ?

तुम्हांस दावावया जवाहिर येतां कां त्याला
जा जा ! वदलां मुखें, न नयनें ? लालि खुले गालां ?

कां ओशाळ्या झालां ? लज्जित जणुं कवणा झालां ?
का पाण्याला रत्नाच्या का डोळ्यांच्या बोला."

" कधि ग लाजलें ! कधी पाहिलं मीं तेव्हा खाली ?
नको जवाहिर म्हणुनि म्हणालें, जा ! कसली लाली ? "

" काय अताशा झालं तर मग तुमच्या जीवाला ?
कोमेजूं कां गाल लागले ?—तो येथुनि गेला !

उगिच बसोनी कां वाऱ्याला कान कधी देतां ?
उगिच कुणाचा भास होउनी किति फुगतां फुलतां ?

हात ठेवुनी दारावर किति वेळ उभ्या असतां ?
जणुं उघडिल कुणिं दार ! गवाक्षीं कां ढुंकित बसतां ? "

" कधि ग दिला कुणिं कान ? कुणाला कधि ग भास झाला ? "
" कळेल कैसं देउनि चुकतां हृदयचि दुसऱ्याला ? "

" घे घे सटवे, आळ घेशि तर भलता मजवरती !
जा म्हण, बसलं मन त्यांवर, चल, निघ येथुनि परती ! "

" कंवराणीजी, कां रागवतां ? ही लोचट दासी—
क्षीण अवयवीं किति परि फुटले छबिही आताशी !

संचरलं तें वारं, स्मर कीं काय म्हणाति ज्याला,
बहार उसळे किती चहुकडे शरीरवेलीला !

खैरपूरच्या गुणवयरूपें योग्य कुमाराला
राणाजी ते देतां म्हणतां ' ना ' कां मग त्याला ? "

" खैरपूर किति धनाढ्य ! त्यांना योग्य अम्ही का ग ? "
" कंवराणीजी, किती लपवितां मन ? किति हीं सोंगं ?

किति भोळ्या तुम्हि ! खैरपुरेशाचि ते, न व्यापारी,
वेष पालटुनि आले इकडिल बघण्या ही स्वारी."

" काय पुन्हा ते खैर—तेच—व्या—का— कूवरजी ते ? "
" मी खोटी, मी सटवी लुब्रा ? उर कां धडधडतें ? "

इंदूर, ता. २३ जुलै १९०४]

५४. आनंदी आनंद !

आनंदी आनंद मुलांनो, आनंदी आनंद !
चहूकडे दशदिशीं दाटला आनंदी आनंद ! ध्रु०

आकाशीं आनंद वरी
भरे धरेवरि त्याचपरी,
गिरिशिखरीं तरुशिखरिं, घरीं
आनंदाचा सागर भरला ध्याच बुड्या स्वच्छंद. १

फुलावरुनिया फुलावरि सुखें फुलपाखरुं ज्यापरी झुले,
तसें झुलाया तुम्हां उधळिलीं प्रभुजीनें चहुबाजु फुलें.
म्हणुनी उडतां बागडतां,
गरगरगर मंडळ धरितां,
सलील हासत गुणगुणतां
वस्तुमात्र आनंद दे, तुम्हां काय जगाचे फंद ? २

झुळझुळ मंजुळ गातो निर्मळ झरा, युद्ध जुंपो तीरीं,
पर्वा त्याची काय झऱ्याला ? जीवन तुमचें त्याचपरी.
घडामोड चाले जगतीं,
किति हसती, किति आरडती,
काय तुम्हां त्याची गणती ?
तुम्हि तुमचा आनंद अहाहा ! आनंदांतचि धुंद ! ३

किति धडपडतों अम्ही कीं मिळो आनंदाचा लेश तरी,
तऱ्हा तऱ्हा किति करितों परि तो फसवि अम्हां मृगजळापरी.
अग्निरथीं त्याला बघतों,
शोधित तारांमधि फिरतों.
व्याप हाच त्या दडपीतो,
दिशाभूल हो अमुची, न मिळे आनंदाचा गंध. ४

पापशून्य, अति निर्मळ हृदयीं आनंदाला वास रुचे,
मंदिर सुंदर आनंदाचें हृदय म्हणोनिच तें तुमचें.
खोटी लज्जा, राग तसें
खोटें रडणें आणि हसें—
काय तुम्हां हें सर्व पिसें ?
आनंदति किति डोळे अमुचे बघतां तुमचे वृंद ? ५

गोड चिमुकल्या छविल्यांनो, या अखंड आनंदांत वसा,
खरें गमावुनि उगिच बेगडी मुलाम्यास नच कधी फसा,

आनंदाचें दास्य करा,
बळकट त्याची कास धरा,
मग न तयाला वाण जरा,
सकल मनोरथ पुरवो तुमचे आनंदाचा कंद ! ६

इंदूर, ऑगस्ट १९०६]

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलांतर
अनुक्रम 8024 दि:
2425

५५. क्षिप्रा-चमळासंगम

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

या क्षिप्रा-चमळा परस्पर कशा आलिंगिती धावुनी !
आला हा गिरि आडवा, वध कशा याला त्रिधा भेदिती !
याचे हे तुकडे तटांवर, तसा मध्ये त्रिकोणाकृती
होवोनी तट भव्य उंच दिसती; शोभा प्रिये, हो दुणी.

आता मूक उभे पुकार करिती साऱ्या जगालागुनी
“ प्रेमाचें भरतें अनावर ! बघा ही आमुची दुर्गती ! ”
आहाहा किति रम्य संगम ! गमे श्री-शारदा भेटती,
किंवा या भगिनीच गीति-कविता आसक्त आलिंगनीं—

सांगूं याहुनि काय ? भिन्न कुलिं गे पावोनिया संभवा
तूं मी ज्यापरि भेटलों मिसळलों, गे एक झालों सखे.
येथे रम्य गभीर भीषण अशा या सृष्टिच्या वैभवा
वाटे शान्ति भुलोनिया पसरली, ती ही निजे का सुखें ?
आरोळ्या पिटतों मदें शिशुपरी नाचोनि मी या स्थळीं,
संवादीच गभीर, खोल घुमते आरण्य शब्दावली.

इंदूर, ता. १३ मे १९०७]

५६. हे कोण गे आई ?

[छंद जीवनलहरी]

नदीच्या शेजारीं
गडाच्या खिंडारीं

झाडांच्या ओळींत
वेळूंच्या जाळींत
दिवसां दुपारीं
जांभळी अंधारी—
मोडकें देऊळ
त्यावरी पिंपळ,
कोण गे त्यां ठायीं
रहातें गे आई ? १

कोण गे जोराने
मोठ्याने मोठ्याने
शीळ गे वाजवी
पाखरां लाजवी ?
सारखी किति वेळ
ऐकूं ये ती शीळ ? २

चिंचांच्या शेंड्यांना
वडांच्या दाढ्यांना
ओढोनी हालवी
कोण गे पालवी ?

वाळलीं सोनेरी
पानें गे चौफेरी
मंडळ धरोनी
नाचती ऐकोनी
किती मीं पाहिलें
इतुकेंची देखिलें,

झाडांच्या साउल्या
नदींत कापल्या
हाका मीं मारिल्या,
वाकोल्या ऐकिल्या. ३

उरांत धडधडे,
धावतां मीं पडे,
पळालों तेथून–
कोण ये मागून ? ४

इंदूर, मे १९०७]

५७. रासमंडळ गोपीचंदन

[जाति पतितपावन]

राऽसमंडळ गोपीचंदन तुलसिकि माला जय् ! ध्रु०

अफाट पसरे वाळवंट बहु यमुनातीरीं जें
तिथे गाउनी नाचे कान्हा गोपाळांसंगें,
यमुना देई सूर तयां, वन कांठावर रंगे;
तें गाणें गावोनि नाचुं या देवहि गाती जें. १

हिरवें हिरवें गार शेत हें सुंदर साळीचें
झोके घेतें कसें ? चहुकडे हिरवे गालीचे
लांब पसरले या ओढ्याच्या कांठाकांठानें.
खळखळ सळसळ मिसळे मिळवूं या अपुलें गाणें.
त्या ओढ्याला त्या शेताला लाटा किति येती,
ओळी त्यांच्या एकामागुनि एक लांब जाती;
त्यांसह लाटा आनंदाच्या करिती मनिं थय् थय् ! २

पिवळें तांबुस ऊन कोवळें पसरे चहुफेर,
ओढा नेई सोनें वाटे वाहुनिया दूर.
झाडांनीं किति मुगुट घातले डोकिस सोनेरी,
अहाहा ! पहा तर सोन्याचा गोळा तो क्षितिजीं ! ३

सोनेरी मखमली रुपेरी पंख कितीकांचे,
रंग किती वर तऱ्हेतऱ्हेचे इंद्रधनुष्याचे !
अशीं अचल फुलपाखरें फुलें साळिस जणुं फुलतीं,
साळीवर झोपलीं जणूं का पाळण्यांत झुलती.
झुळकन् सुळकन् इकडुनि तिकडे किति दुसरीं उडती,
हिरेमाणिकेंपाचू फुटुनी पंखचि गरगरती.
उडूं बागडूं, नाचूं गरगर फिरूं चला मौजें ! ४

उद्यां सकाळीं मुलेंमुली त्यां खेड्यांहुनि येतां
येथे मंडल गोल उमटलें कुरणावर बघतां
टकमक बघतिल परस्परांना, कौतुक हें केवी !
म्हणतिल येथे नाच नाचल्या रात्रीं वनदेवी.
पहा पाखरें चरोनि होती झाडांवर गोळा,
कुठे बुडाला पलीकडिल तो सोन्याचा गोळा ?
वाऱ्यापरि या चलूं घराला नाचतची थय्थय् ! ५

इंदूर, ता. १६ जून १९०७]

५८. आईकडे न्या !

[जाति भूपति]

कोवळीं फुलें वाळलीं कोवळ्या गालीं;
' मज आइकडे न्या ' म्हणे, आसवें आलीं.

उरिं धरा, कांहिही करा, न हासे–खेळे;
' मज आइकडे न्या ' ! असें सोनुलें बोले.

चहुकडे घेउनी कडे फिरविलें त्यास,
' मज आइकडे न्या ' खळाचि नसे तोंडास.

' सोनुल्या, छान बाहुल्या आणि घे घोडे '
' मज आइकडे न्या ' गोष्ट न अपुली सोडे.

' खाउ घे, रहा पण उगें ! किती समजावूं ? '
' मज आइकडे न्या ' म्हणे– काय त्या खाऊ ?

माउची, चिऊ–काउची कहाणी सांगे
' मज आइकडे न्या ' एक, पाठिला लागे.

काउचीं, गाउ–बाउचीं गाइलीं गाणीं;
' मज आइकडे न्या ' मनीं न दुसरें आणी.

' किति लांब मुला, तें गाव जिथे गेली ती '
' मज आइकडे न्या ' गोष्ट एक पहिली ती.

' वाकड्या मधे टेकड्या, नद्या, किति रानें ! '
घे ऐकुनि, ' आईकडे न्याच ' परि गाणें.

किति किती योजिल्या रिती तया रिझवाया !
‘ मज आइकडे न्या ! ’ दुसरें सारें वाया.
भगवान ! वांचती प्राण कसे तरि त्यांचे
जग सोडुनि जाती आइबाप हे ज्यांचे ?

इंदूर, ता. १८ जून १९०७]

५९. तर मग गट्टी कोणाशीं !

[जाति मौक्तिकमाला]

“ तुझ्या गळां
माझ्या गळां
गुंफूं मोत्यांच्या माळा—”
“ ताई, आणखि कोणाला ? ”
“ चल रे दादा चहाटळा ! १

“ तुज पगडी
मज चिरडी ! ”
“ आणखि शेला कोणाला ? ”
“ दादा, सांगूं बाबांला ? ”
“ सांग तिकडल्या स्वारीला ! २

तुज कंठी
मज अंगठी ! ”
“ आणखि गोऽफ कोणाला ? ”
“ वेड लागलें दादाला ! ”
“ मला कुणाचें ? ताईला ! ” ३

खुसूं खुसूं
गालिं हसूं—
वरवर अपुले रुसूं रुसूं ! ”
“ चल निघ, येथे नको बसूं ”
“ घर तर माझें तसू तसू. ४

कशी कशी
आज अशी
गम्मत ताईची खाशी ! ”
“ अता गडी फू दादाशीं ”
“ तर मग गट्टी कोणाशीं ? ” ५

इंदूर, ता. २० जून १९०७]

६०. शिशुवंचन

[जाति भूपति]

" जाउनी तिला येथुनी दिवस किति झाले !
बोलवा आइला दादा ! " म्हणती बाळें.

किति सरळ बोल हे विमल मधुर वदनाचे !
कां विकल होय मग बाप ? काय त्या बोचे ?

ठेवुनी झणीं लेखणी कां मुलां पाही ?
हा अवचित दचकुनि जणूं डसे या कांही !

परि फिरुनि तेच आजुनी घोकती बोल,
" बोलवा आइला " सुटे तयाचा तोल.

झडकरी उठोनी धरी उरीं बाळांला,
वरिवरी चुंबितो, पिसें लागलें याला.

वरिवरी घट्ट उरिं धरी, करें कुरवाळी
ते कुरळ केस— कां मोह असा या काळीं ?

परि काय तयाचें हाय मुग्ध बालांस ?
पुनरपी तेंच हो, काय करावें यांस ?

कोंबितो उरीं परत तो उसासे अपुले,
त्यां अंकीं घेउनि सकंप कंठें बोले:—

" कां म्हणुनि आज ही फिरुनि आठवण झाली
सोनुल्यांस माझ्या तिची अशी या काळीं ?

तिजविणें कांहि का उणें असे छबिल्यांस ?
मग खंत तिची कां अशी बरें तुम्हांस ?

न्हाणितों, जेवुं घालितों, करविं अंगाई,
मग तुमची आई मीच, म्हणा मज आई."

" तिजविणें कशाचें उणें ! पण तुम्ही दादा ! "
तीं म्हणती, " दादा, बाजू अपुली साधा."

" येईल कधीं घेईल अम्हांला आई ?
हा घेइल पापा ? देइ दुधाची साई ? "

किति मधुर मधुर किति अधर ? मधुर ते बोल
परि उरीं बोचिती सुरी पित्याच्या खोल.

तीं दीन माउलीवीण मुलें पाहोनी
भडभडेल हृदयीं असो दगड का कोणी !

मग बाप कसा तो ताप हे प्रभो, साही ?
घन मोहतमीं बुचकळे, काय नवलाई ?

चुंबुनी, वळें हासुनी पिशापरि हास
तो म्हणे ' उद्या येईल आइ हो खास ! '

हे पूर्ण उमटले जों न शब्द बाहेर,
तों थरारलें घर आनंदें चौफेर.

ज्यापरी झरा गिरिवरी खदखदा खिदळे,
तो अहेतु सैरावैरा गोंदू उधळे.

ज्यापरी सराच्या उरीं थाटते लाट
त्यापरी शान्तिच्या वागडण्याचा थाट !

" येईल, उद्या घेईल आपणां आई;
मग दिवस मजेचा खरा उद्यांचा ताई ! "

“ मी अधी देइनच तधी आइला पापा,
मग खुशाल दे तूं ! ” अशा चालल्या गप्पा.

“ किति किती अता गम्मती सांगुं आईला ! ”
यापरी चिमुकली शान्ति वदे भाईला.

अज्ञान मुलें ती सान, अनृत त्यां कसलें ?
त्या मनोराज्यसुखिं दंग जाहलीं अपुलें.

अज्ञान बापही कां न ? अरेरे देवा !
कां दिधला दुःखद बुद्धिसुखाचा ठेवा ?

स्वप्नांत राज्यसौख्यांत मग्न बहु असतां
किति मरण बरें हा अवचित सर्पें डसतां ?

नाचती मुलें साच तीं, सकल हा थाट—
पक्वान्न चितेवर शिजवुनि भरलें ताट !

तो उभा, तों फुले प्रभा उषेची सदनीं,
अंधार कोंदला उरिं, पसरे तो वदनीं,

तीं स्वैर मुलें चौफेर गरगरा फिरती,
गरगरा फिरे तो भोवऱ्यांत जगुं सरितीं.

तीं फुलें पाहिलीं मुलें प्रमोदें फुललीं,
हा उभा अचंचल, वृत्ति कुणिकडे झुकली ?

गतकाल सकल तत्काल बालसा जागे,
घनतमीं शुक्रसा प्रगटे, झळकूं लागे.

पातली सती त्या स्थलीं मनोमय युवती
ती नभोद्योति लखलखे उषेची मूर्ती !

धावोनि मुलें उचलोनि धरिल हातांनी
तों ‘ आई ! आई ! ’ ये कोलाहल कानीं.

ज्यापरी सुखी केसरी तरुतळीं निजला
खडबडोनि धावे शर अवचित जरि रुतला;

त्यापरी स्वप्नसुंदरीं सुखीं तो मग्न !
असतांना होई अवचित उर तें भग्न !

टाकितो लांब लांब तो पाउलें आता,
घे अहेतु फेऱ्या;—हाय पळाली कान्ता !

“ ती उद्या तरी होउं द्या अता लावलाही ! ”
आक्रोशुनि म्हणती बाळें, “ आई आई ! ”

निर्झरी गिरीच्या उदरिं कोंडली असतां
सळसळोनि उसळे स्थळ तिजला सापडतां;

कोंबिले, उगमिं दाबिले अश्रु आजोनी
खळखळोनि गळती बालवचन परिसोनी.

धुमसतो अग्नि आंत तों हो मग भडका,
वरिवरी उसासे भरी, येउनी हुंद्का.

धावुनी मुलें तत्क्षणीं उरीं तो धरितो,
“ ती अताच गेली येउनि ” त्यांना म्हणतो.

“ अघनिधी जाहले अधी करीं या धीट;
मी विपाक त्यांचा भोगावा हें नीट !

चिमुकलीं मुलें सोनुलीं विमल निष्पाप—
हे दीनदयाळा, तयांस कां हा ताप ? ”

इंदूर, ता. २० जून १९०७]

६१. गतकाल

[जाति पतितपावन]

मध्यरात्रिच्या निवान्त समयीं रे माझ्या हृदया,
गत घटिकांतुनि किती भटकशिल सांग अता सखया.

गतकाळाचें श्मशान यापरि जागवितां घटिका
भुतें जागतिल, मुखें वासतिल, खेळ परी लटिका.

निज निधनीं निधनातें नेलीं आशांसह रत्नें,
वदनीं त्यांच्या दिसोत; मिळतिल काय अशा यत्नें ?

सस्मित वदनें, धवल दंतही, कुरळ केश भालीं;
मधुर मनोरम नयन, विकसली गालांवर लाली.

प्राणाहुनिही प्रिय हीं रत्नें मृतघटिकावदनीं
दिसतिल तुजला, गोष्ट खरी परि मिळतिल का बघुनी ?

किंबहुना तें हसणें, रुसणें गोडहि ते बोल
दिसतिल नयनीं, श्रवणीं येतिल, सर्व परी फोल !

ऐंद्रजालिकें पेढे केले, मुखिं होती माती;
मृतघटिवदनीं तैशीं रत्नें, दुःखचि ये हातीं.

गेल्या गेल्या आशा, पडल्या भस्माच्या राशी,
त्यांवरि घिरट्या घालुनि ये का कांही हाताशीं ?

मनोराज्यसम दृश्य मधुर तें परी भासमान,
परिणामीं हें कासावीसचि करिल तुझा प्राण.

सोड सोड रे नाद तयाचा यास्तव तूं सखया,
बघूं नको माघारा, पाहीं आगामी समया.

काळाच्या गर्भांत असति ज्या अजात घटि अजुनी
तयांकडे बघ सख्या, अता तूं आशाळू नयनीं.
मृतघटिकांही नेलें तें तुज आणुनि देतिल त्या,
हताश होऊं नको फसुनिया नादीं तूं भलत्या.

इंदूर, १९०८ (?)]

६२. अंधारांतून डोकावणारीं मुखें

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

रात्रीं शान्त निवान्त विश्व वश हें निद्रेस झाल्यावरी
निद्रा घालित झाप ये मजवरी, तीतें दुरी सारुनी
काळाचा पडदा वरी उचलुनी गाढान्धकारांतुनी
पर्यंकाभवती मुखें प्रकटती निश्शब्द जादूपरी.

दादा, एक म्हणे; दुजें प्रिय सख्या; बाळा तिजें; यापरी
प्रेमें बोलविती मला रिझवुनी तीं मूक संबोधनीं;
पर्यंकावरुनी मला उचलुनी गाढान्धकरांतुनी
मंत्रें मोहुनि पाडुनी भुरळ तीं नेती क्षणार्धीं दुरी.

विश्वातें गिळितां तमें उजळिती जी ज्योति तीं अंतरीं,
तेणें विस्मृति--अंधकार जळतां, शान्त प्रभा फाकुनी
जी रम्या गतसृष्टि दृष्टिपथिं ये तीमाजि संचारुनी,
मी माझ्या मृत संसृतींत मिसळें एका क्षणाभीतरी.

आहाहा ! गतसृष्टि सोडुनि जडीं सृष्टींत या येउनी
देवा, तीं गुज सांगतील निज का केव्हा मला भेटुनी ?

इंदूर, १९०८ (?)]

६३. काळेभोर विशाळ केस

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

काळेभोर विशाळ केस रुळती तीच्या नितंबावरी;
तैसें भाळ विशाळ गौर झळके चंद्रापरी तें तिचें;
ते डोळे नच छे ! विलासगृह कीं माहेर चिच्छक्तिचें;
किंवा काव्यलतेवरी उमललीं हीं दोन पुष्पें तरी.

श्री ही केवळ का वसंतऋतुची येई नटोनी खरी;
किंवा मूर्तिमती प्रभात उमले; कीं फाकली पौर्णिमा;
प्रीतिज्योतिच काय ही उजळली; कीं शारदा, कीं रमा ?
वाटे ही रचितां विहार कविता चित्तीं विधीच्या करी !

काळा, लावुनि तूं तुझी कलम या रूपास याऊपरी
रेखामात्र उणेंअधीक करुनी नाशूं नको पूर्णता;
गाली ज्या खुलती छटा वितळती, साश्चर्य त्या पाहतां
वाटे साठविलें कळे न किति तें सौंदर्य या अंतरीं.

पापाची स्मृति राहिली जर नरा पाहूनि ही सुंदरी,
धिग्धिक् ! त्या कळली अगाध हरिची नाहीच कारागिरी !

गुदरखेडा, फेब्रुवारी १९१०]

६४. पन्नास वर्षांनंतर

[जाति मुद्रिका]

तूं हुबेहूब साउली त्याच मूर्तिची
हरपली दिवंगत झाली   जी मूर्ति साउली तिची,
भटकतां विदेशीं दीन हीन जी मुली,
कधिकधी मनोमय ऐशा   स्वप्नभूमधे भेटली.

संपला दिवस, गे अता सांज जाहली;
कधि घोर रात्र ये ऐशी   हुरहूर जया लागली,
त्याचिया उषेचें चित्र, तया दाविशी !
का जन्मभरी रचिली गे   ती घडी अंतिं मोडिशी ?

तें विकसित कमलापरी बिंब, ती प्रभा
सौवर्ण शरांसम हा हा !   ते किरण झोंबती नभा;
तें हरित पल्लवांतील मंजु कूजन,
उघडणें नयन वेलींचें,   तें त्यांचें आन्दोलन !

आवरीं आवरीं, मुली ! जाइं निर्दये !
जाईल जीव हा माझा   पाहतां चित्र तें बये !
लाविलें दार जखडोनि, कुलुप घातलें,
तें वाद्य उघडुनी हा हा !   कळ फिरवूं मन धावलें.

गत सूर ऐकतां भान न उरलें मुली,
जा ! पुरें करीं तव माया,   हा हाय हद्द जाहली !
चळ भरला म्हणशिल मला खरें तें मुली,
विसरूनि मला मी गेलों   पाहूनि तुला या स्थळीं.

बालार्क-किरण हे तुला न्हाउं घालिती,
या संध्याभेसुर छाया   चहुकडे मला घेरिती.

चढणीवर पाउल तुझें, उतरणीवरी
भरभरा पाउलें माझीं   पडतात सावरीं तरी.

तुज मंडोळ्या प्रीतिच्या शोभती, परी
वाकलों मृताशाभारें   वाहुनि त्या पाठीवरी.
यापरी कोण तूं, कोण मीहि आठवें;
जें मेलें गेलें त्याचें   भूत गे कशाला हवें ?

जा ! जाइं इथोनी, सुखें मरूं दे मला,
या लीला त्यास्तव राखीं   जो प्रीतिमदें झिंगला.
परि दया करीं त्यावरी जया भेदिशी;
नच हत्या करि कवणाची,   बघ दशा होय मम कशी ?

तूं नात जिची गे पणतू होउत तिला ?
रडणार कोण मजसाठी ?   नशिबास नर्क ठेविला !

गुदरखेडा, मार्च १९१०]

६५. निःशब्द आत्मयज्ञ

[जाति पतितपावन]

कधी भेटतां एकान्तीं ती नाहि कुणा दिसली,
कधी बोलतां परस्परांशीं नाही पाहियली.

दृष्टादृष्टहि परस्परांची जरी कधी झाली,
कधी न लवलें पातें, न कधी छटा दिसे गालीं.

कधी निमंत्रित भोजनास तो घरीं जरी आला
हर्षविषाद न कधी तिच्या तो शिवला चित्ताला.

गौर मनोरम रूप तयाचें, लाजावें मदनें;
मोहित सारे, परि न बघे ती एकवार नयनें.
तो दीनांचा कनवाळू जैं भरोनिया डोळे
" या विधवांवरि दया करा हो " कळवळुनी बोले
कानोसा घेतांना भासे एक दिवस बसली,
परि पाहुनि मज शान्तपणें ती निघोनिया गेली.
कंपित हस्तें लेख लिहित ती नाही कधि दिसली,
वेळिं अवेळीं वळचणींतुनी नाहि पुडी पडली.
तरी सकाळीं एक दिवस मज जिच्या अंगुलीला,
डाग दिसे शाईचा; कागद तुकडे झालेला,
त्याच अंगुलीवरी परि दिसे फोडहि आलेला,
कधी पोळलें बोट कशाने ठाउक देवाला !
अंथरुणावरि कधि रात्री नच दिसली बसलेली,
तरी कधिकधी उशी तियेची दिसली भिजलेली.
कोंदण हरपे, दीन हिरकणी कोपऱ्यांत लोळे,
असें वाटलें मज दगडा कधि बघुनि तिचे डोळे.
ती चंद्राची कोर, जिला हो लाजावें रतिने
कळाहीन लागली, दिसाया हाय काळगतिने !
हळूहळू ती गळूं लागली, गाल खोल गेले,
ज्वरें जीर्ण त्या कोमल हृदयीं ठाणें वसवीलें.
किती वेळ तो समाचारही घ्यायाला आला,
नयनीं त्याच्या काळजिचा कधि भास मला झाला.
डाक्तर झाले, हकीम झाले, वैद्यहि ते झाले,
निदान होय न कुणा, कुणाची मात्रा नच चाले.

" दीनदयाळा मरणा, सोडिव ! " जपोनि जप हाय !
कारुण्याची मूर्ति मावळे, थिजला तो काय !
अकस्मात त्या क्षणापासुनी अदृश्य तो झाला,
कोठे गेला, काय जहालें, ठाउक देवाला !

गुदरखेडा, १९१० (?)]

६६. मातृभूमीप्रत

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

जन्मा येउनिया कुशीं तव; तुझ्या स्कंधीं उरीं वाढुनी
प्रेमाचा नच गोड शब्द वदलों केव्हा तुला आजुनी,
नाही एक विचारही अजुनिया त्वत्सेवनीं योजिला;
ऐशाला म्हणशील काय मजला तूं सांग गे आपुला ? १
जे त्वत्पुत्र उदारधी झिजविती काया तुझ्या सेवनीं;
जाळाया निज पोट हा शिणविली वाणी तयां निंदुनी;
व्हावा तोष धन्यास यास्तव सदा मी हासलों त्यांजला,
आता तूं कुरवाळशील वद का ऐशा कुपुत्रा मला ? २
' खोटी ही दुबळी, गुलाम, भरला वृद्धापकाळीं चळ, '
ऐसा दोष दिला तुला वश परां होवोनिया केवळ;
आता हें स्मरतां मना [redacted]ळे तें; गे गळा दाटला—
डोळे तूं पुसशील काय पदरें धेवोनि अंकीं मला ? ३
जें त्वा जीवन हें दिलें, सकळ ही सत्ता तुझी ज्यावरी
जातां तें परसेवनीं न तिळही संकोचलों अंतरीं;
धिग्धिग् जीवन हें ! असें मन अता धिक्कारितें गे मला,
त्यातें तूं धरिशील काय हृदयीं पान्हा फुटोनी तुला ? ४

आहाहा ! सुत ते असिव्रत जई त्वत्सेवनीं पाळितां
धैर्याचे गिरि ते कधी न डगले आकाशही फाटतां,
नेतां त्यास दिगंतरास फुटला आई, उमाळा तुला—
डोळे तूं पुसशील का निज, यमें नर्कास नेतां मला ? ५

गुदरखेडा, १९१० (?)]

६७. आलें तुझ्या रे दारीं नृपा

[राग भैरवी]

आलें तुझ्या रे दारीं नृपा, घालीं भिकेला करिं रे कृपा ! ध्रु०

नांव ऐकुनी तुझें
वाट दूर चालुनी
आलें उपाशी थकुनि भागुनी. १

मूठ घालितां मला
हीन दीन याचका
भांडार सारें रितेंच होय का ? २

ताट दाटलें तुझें
अन्न त्यांत राहिना,
उच्छिष्ट घालिं रे उपाशि या जना. ३

ज्ञानिया जनार्दना,
जनिस घातली न का ?
केला कुबेरापरि न का तुका? ४

मीच काय एकली
दारिं तुझ्या येउनी
जाईन विन्मुखी निराश होउनी ? ५

घाल घाल रे नृपा,
वेळ काय लाविशी ?
जीव चालला, किती अंत पाहशी? ६

प्रतापगड, १९१८]

६८. रे चेटक्या !

[जाति पतितपावन, राग यमनकल्याण]

नादीं लागुनि तुझ्या चेटक्या जारिण मी ठरलें. ध्रु०

नादीं लागुनि तुझ्या चेटक्या, जारिण मी ठरलें
इहपरलोकां आंचवलें रे, तोंडघशीं पडलें.
सोंगाला भाळलें तुझ्या रे, नेणुनि रूप खरें;
भोळि भुरळलें छायेला रे, फसलें प्रेमभरें.
        सासु सासरे नणंदा जावा
        परोपरीने धरिती दावा,
तुझाहि अजुनी न कुठे ठावा, न हें न तें घडलें. १
कधि चंद्राच्या मिषें घालिशी डोळा मजवरती,
कधि ताऱ्यांच्या मिषें घालिशी कटाक्ष तीव्र अती,
प्रेमकलहिं तूं रागावुनि कधि सूर्यमिषें बघशी
लाल शाल घालोनि कधिकधी उषामिषें हसशी,
        करणी करुनी यापरि हरिलें
        मन माझें तें, वहु चाळविलें;
खरें रूप परि कधि न दाविलें, कपटचि आचरिलें. २
कामातुर मी सैरावैरा दाहि दिशा फिरतें,
पाठ पुरविती भुतें तुझीं रे, तुजला अंतरतें,
या दारीं त्या दारिं पाहिलें, कोठें दडलाशी ?
इथे ढुंकितें तिथे ढुंकितें, असुनि न कां दिसशी ?
        लाज सोडिली, भीड मोडली,
        परोपरी बोलणीं साहिलीं,
वण वण करितां कुडी भागली, मन हें बावरलें. ३

यापरि आता किती गांजशिल ? करिशिल किति चाळे ?
पुरे सोंग हें ! पुरे खेळ हे ! मन हें कंटाळे.
सत्त्व पाहणें पुरे ! परीक्षा पुरे अता सखया ?
पाटाचा सोहळा लाभुं दे, आता ये सदया !
नाक घासतें, पदर पसरितें !
निजरूपीं ये किति आळवितें !
प्राणचि नातरि देइन परते ! काय जगीं उरलें ! ४

प्रतापगढ, १९१८ (?)]

६९. प्रभु, तुज कवणेपरि ध्याऊं ?

[जाति अंजनी, राग परज]

प्रभु तुज कवणेपरि ध्याऊं ? ध्रु०

नामातीता तुजला स्वामी
संबोधूं मी कवण्या नामीं ?
किति असलों जरि सेवाकामी
केवि तुला सेवूं ? १

चिद्घन तूं, ही जड मम वाणी;
सुख तूं ही दुःखाची खाणी;
अनंत तूं, हीं सान्तचि गाणीं,
कैशीं तव गाऊं ? २

रूपातीता रूपमूढ जन,
गुणातिरिक्ता गुणग्रस्त मन
केवि अचिंत्या ध्याइल चिंतुन ?
कैसा तुज लाहूं ? ३

अपार तूझें अगम्य वैभव,
हीन दीन मी मायासंभव,
कसे आळवूं नाथ, चरण तव ?
तेज कसें साहूं ? ४

नामरुपाचा दृश्य पसारा
अवाढव्य हा अपार सारा !
बावरलों, किति सैरावैरा
मृगापरी धावूं ? ५

घनतिमिरीं मी बालक तान्हें
प्रकाशार्थ अति केविलवाणें
हात नाचवीं, टाहो जाणें,
केवि हृदय दावूं ? ६

माउलिला तुजला प्रभुराया,
चुकलों ! लागें आर्त रडाया;
लावशील का कधी उरा या ?
कोठे तुज पाहूं ? ७

प्रतापगढ, ता. १५ मार्च १९१८]

तां. क. ११

७०. रे मानसहंसा !

[जाति उद्धव]

रे मानसहंसा माझ्या, उड्डाण तुझें अनिवार;
वायूहुनि तेजाहुनिही गति तुझी तरल ती फार
त्रैलोक्यीं गमन तुझें रे, कोठें न तुला अटकाव;
रविकिरण न शिरती जेथे तेथेंहि तुझी रे धाव.

क्षणिं नभीं क्षणीं पातालीं,
दशदिशांत एके कालीं,
कधि शान्ति न ठावी झाली,
घेईल वीजही हार. रे० १

सामर्थ्य अतर्क्यचि तूझें, महिम्यास तुझ्या नच पार,
सुख व्हावें मजला म्हणुनी विश्वांत तुझा संचार.
आणिशी सुरासुर सकलां करुनिया तयां बेजार.
विश्रान्ति न माझ्या कामीं, मजवरी किती उपकार !

सूर्यही चितारी केला,
केलेंस फरास विजेला,
सारथी रथीं अग्नीला,
परि यांत काय रे सार ? रे० २

घालिशी हमामा कां रे ? विश्वांत कुठे सुखलेश ?
पतिवीण पसारा सारा हा फुका ! करिशि कां क्लेश ?
कारागृहिं कल्पलताही लावितां सुखाशा वाया !
बाजार मांडिला का रे ? निर्जीव भुतें ही छाया !

प्रिय सखा जिव्हाळा माझा
विश्वाचा साऱ्या राजा,
अंतरलें त्या पतिराजा—
त्यावीण काय संसार ? रे० ३

कालाच्या तीरावरुनी, मरणाच्या वेशीहून
घेउनी भरारी हंसा, अज्ञातीं जाय शिरून;
प्रिय सखा पहा जा माझा प्राणाचा माझ्या प्राण,
तरि दूत खरा तूं हंसा, तरि खरें तुझें उड्डाण !
जा निरोप त्याला सांगे, जन्माची सांग कहाणी—
" विरहानल जाळी सखया, वार्ताहि न कोणी आणी.

मी राणी या विश्वाची
जाहलें भिकारिण साची
विपरीत गती कर्मांची,
विपरीत कसा व्यवहार ! " रे० ४

" दिन गेले, वर्षें गेलीं, लोटलीं युगेंही नाथा;
तळमळें वियोगीं सखया, पाहशी अंत किति आता ?
विसरशी कसा दासीला ? अपराध काय तरि झाला ?
कोणास शरण मी जाऊं ? कथुं दुःख तरी कोणाला ?

प्रार्थितें हात जोडोनी,
बहुवार पदर पसरोनी,
शान्तवीं अता भेटोनी !
तुजवीण कोण आधार ? " रे० ५

प्रतापगढ, फेब्रुवारी १९२० (?)]

७१. अनंत-स्तोत्र

[वृत्त सौदामिनी, राग मालकंस]

अनंता तुझे गोळ, तारे तुझे,
तुझें रूप ब्रह्मांड सारें तुझें.
तुझी ही कृती रे मनोमोहना,
अहोरात्र गाई तुझ्या गायना. १

तया मूक गानें मना मोहिलें,
जगन्नायका, वेड कीं लाविलें;
नुरे भान मी स्वाधिकारा भुलें;
भरूं लागलों सूर वेडे खुळे. २

मदीं त्या तुझें रूप गाऊं ध्वजें,
स्वयंदीपका दीप दावूं सजें;
न द्यावा जिथे पाय तेथे दिला,
बहू लाजलों भान येतां मला. ३

तुझे लाडके रे, तुझे लाल जे
वृथा स्पर्धण्या त्यांसवें मी धजें;
करोनी दया रे दयासागरा,
क्षमस्व प्रभो, या तुझ्या लेकरा. ४

अहो भाग्य माझें जरी या सुरीं
सहस्रांश त्या गीतिची माधुरी !
तरी हे त्वदंघ्रीं समर्पी हरी !
रुचो हें तुला स्तोत्र, घे आवरीं. ५

प्रतापगढ, ता. ८ फेब्रुवारी १९२०]

७२. सामाजिक पाश

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

प्रेमोत्कर्ष मनें परस्पर जयीं आकर्षितो भूवरी
तेव्हा काय घडे महाकविसही तें ये कसें सांगतां ?
जन्मा प्रेमिजनाचियाच वघणें जाऊनिया तें स्वता;
वंध्येला प्रसवाचिया वद कळा कैशा कळाव्या तरी ?

माळा व्याकुळ ही गळ्यांतिल करीं, होई पळाचें युग,
सांगूं काय अफाट ये जरि नदी दोघांमधे आडवी,
उत्कंठा ढकली पदोपदिं पुढे, प्रीती उडी घालवी,
ओढोनी जणुं का लगाम फिरवी भीती तयांना मग.

आशा, प्रीति फळा न येउनि जरी मृत्यूच नेई लया,
हा हा हा ! मग काय दुर्गति घडे योगें उरे त्या उरीं
होवोनी भडका हलाहलविषें सांगूं कसें तें तरी ?
देवा रे, जगतांत शान्तविल का दाहास कांहीहि या ?

साऱ्या रौरवयातना पुरवती, दुःसह्य ही दुर्गती !
वैऱ्यालाहि न दे हरी ! कुणि तरी पाडील का विस्मृती ?

प्रतापगढ, ता. २९ फेब्रुवारी १९२०]

७३. कोठे शान्ति, तुझा निवास ?

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

कोठे शान्ति, तुझा निवास ? वसशी तूं प्रीति, कोठे ? सुखा,
कोठे मंगल धाम रे तव ? धरा कीं स्वर्ग पाताळ कीं ?
लोकीं अन्य निवास का ? पडतसे छायाच येथे निकी,
ताऱ्यांचा पडतो प्रकाश धरणीभागीं तसें हेंहि का ?

विद्युद्दीप, हिरे, विमान, अथवा तारा, सिनेमान्तरीं
किंवा कांचन—कामिनींत वसतां ? तारुण्य बाल्यांत कीं ?
देव्हाऱ्यांत मनाचिया पहुडतां गंभीर निद्रासुखीं ?
धुंडूं मी कवणे स्थळीं ? कुणि सखा दावील का हो तरी ?

किंवा केवळ अर्थशून्य असती हे शब्दची पोकळ
जैसें सुंदर नील हें नभ दिसे अस्तित्व नाही परी ?
शोधूं जा तरि दूर दूर पळती हीं चक्रवाकापरी
किंवा ही मृगतृष्णिका फसविते भोळ्या जनां केवळ ?

चाले नित्य अकांडतांडव इथे शोधार्थ यांच्या फुका,
देवा, तूं निजलास का ? तुज दयामाया मुळीं नाहि का ?

प्रतापगढ, ता. ४ मार्च १९२०]

७४. शान्तिनिवास

[प्रेमासाठी तळमळणारी विधवा 'सामाजिक पाशा' पायीं 'निःशब्द आत्मयज्ञ' करिते तेव्हा तिच्याविषयीं अगाध सहानुभूति बाळगणारा तो तरुण दुःखाने होरपळून जातो. शान्ति, प्रीति आणि सुख हीं कोठे आहेत, का हे 'पोकळ शब्दच' आहेत हें शोधून काढायला तो गिरिगव्हरवासी होतो. त्याचें वसतिस्थान त्याच्या एका मित्राला—आत्मयज्ञ करणाऱ्या विधवेच्या भावाला ठाऊक असतें, पण त्याच्या दुसऱ्या एका मित्राला ठाऊक नसतें; आणि तो तर आपल्या अदृश्य झालेल्या मित्रासाठी तळमळत राहतो. मित्राच्या दर्शनाने नाही तर निदान त्या पुण्यात्म्याचे शब्द ऐकून तरी त्याला विश्रान्ति मिळावी म्हणून त्याचा मित्र त्याला गिरिमुखभाषणाचा चमत्कार अगदी मुकाट्याने पाहण्यासाठी म्हणून घेऊन जातो. तेथे त्या प्रशान्त स्थळीं गिरिमुखांतून निघणारा स्वर कोणाचा हें तो ओळखतो. गिरिमुखांतून निघणाऱ्या शब्दांचा इत्यर्थ एवढाच की, हे प्रभो, 'तव सहवासीं शान्ति खरी, सुख खरें, खरी प्रीती'—

'बळकट धरिली कास तुझी हरि, आता करितील
षड्रिपु माझें काय ? यमाचे पाशहि तुटतील.' —माधवराव पटवर्धन]

(जाति पतितपावन)

" नितान्त झाली शान्त निशा ही; गगनाच्या प्रान्तीं
गिरिशिखरीं, तरुशिरीं, धरेवरि पसरे ही शान्ती.
चांदीची चंद्राची नौका क्षीरसागरांत
मूक कशी चालली न करितां सळसळ बघ शान्त.
प्राणायामपरायण वायू एकान्तीं बसला,
मौन धरुनि मुनि — निसर्ग सखया, समाधींत थिजला.
दाहि दिशा या उज्ज्वल सखया, न्हाउनि माखोनी
ध्यानीं रतल्या शुभ्र पातळें पवित्र लेवोनी.
सोनेरी हें पानहि गळतां सळसळ सहवेना,
कांटा येई शरिरिं, शान्तिचा छळ हा बघवेना.

केवळ माझ्या हृदयाचे हे ठोके टिकटिकती,
तेच मात्र कानावर येती, भंगति शान्ति किती !
मीच पिशाच्यापरी तुझ्यासह सखया रे, जागें;
नीज शिवेना मज पाप्याला तळमळ ही लागे."
" शान्त पर्वि या काय पहाया हवा चमत्कार ?
माझ्या मागे येइं, शान्तिचें पाहीं माहेर.
गिरिमुख बोले, तरुगण हाले, थिजति शिला जागीं,
मळुमुळु रडती ओहळ परिसुनि त्या काननभागीं.
आवर वस्त्रें, सळसळूं न दे, पाउल वाजो ना,
चाल हळुहळू, पानें वाजुनि शान्ती लाजो ना.

मला वचन दे, अधी शपथ घे, उगा न हलशील;
शब्द कशाचा, श्वासहि अपुला रोकुनि धरिशील.
भिंत चालली, रेडा बोले वेद, चमत्कार
तुला वाटती असत्य तरि ये, जपुनी परि फार."
हात ठेवुनी हातीं त्याच्या शपथहि गंभीर
घेउनि बोले सखा, " चल, कधी ढळे न मम धीर."
गिरिच्या पश्चिमभागीं जेथे झाडी घनदाट,
पाऊलहि ठेवणें न सोपें अशी त्रिकट वाट,
चंद्राचे कवडसे पडोनी वाट दिसे न दिसे,
असे चालतां जपुनि जपुनि तें स्थळ अंतीं गवसे.

विहिर निमुळती जणूं काय ती गुहा तिथे खोल
बसले जाउनि गिरिमुख तें तों बोले हे बोल
" ' अनुदिनिं अनुतापें तापलों रामराया,
परमदिनदयाळा, नीरसी मोहमाया;

अचपल मन माझें नावरे आवरीतां
तुजविण शिण होतो, धाव रे धाव आता ! ’
त्रिविध ताप तापवी दयाळा, भाजुनि मी गेलों,
शान्त होइना दाह म्हणोनी शरण तुला आलों.
पलीकडे त्या पुरश्मशानीं हाय काय चाले !
भुतें घालिती पिंगा त्याने धरणीही हाले.

मायेने मारितो त्या स्थळीं भाऊ बहिणीला,
बाप कापतो गळा मुलीचा, गिळी स्वमांसाला !
शास्त्रें लेकीसुनांस छळिती अपुल्या ज्ञानाने;
अज्ञानाला ज्ञान मानिती जणों सुरापाने.
माय-बहिणिच्या कर्कश ऐशा आक्रोशा रामा,
श्रवणमनोरम गान मानुनी करिती आरामा.
न्याय करी अन्याय, आचरी नीति अनीतीला;
प्रीति भीति घे प्रिय विषयाची भिऊनि रीतीला.
सुखास भाळुनि ते आवळती उरास दुःखाला;
एक दुज्याशीं वैर लाविती शान्ति मिळायाला.

सत्त्व सोडुनी माती सजविति सदा अलंकारें,
स्वरूप सोडुनि रूपा भलत्या भाळति ते सारे.
अखंड चाले उदंड यापरि नाच पिशाचांचा,
घातपात तो कसा कळेना तिथे तयां त्यांचा.
उलटीं त्यांचीं खरीं पाउलें, उलटी ही चाल,
उलटें काळिज, उलटें सारें घेति करुनि हाल,
चुकुनि दयाळा, सुखार्थ त्यांतच जाउनि मी शिरलों,
हाय जळालों ! हाय पोळलों ! सुखास अंतरलों.”

क्षणार्थ पावे विराम ह्यापरि गिरिमुख बोलुनिया,
द्विगुणित बाणे शान्ति, श्वासहि येई श्रवणीं या.

कळवळला तों सखा, लोटला अश्रूंचा पूर,
क्षणोक्षणीं वाटे कीं फोडिल किंकाळी घोर,
जी किंकाळी क्षणीं दुभंगुनि शान्ती निमिषांत,
पुण्यात्म्याचें चिंतन भंगुनि करील कीं घात.
क्षणोक्षणीं वाटे कीं आता पळतचि जाईल;
‘ नष्ट सखा सापडला ’ नगरीं डंका पिटवील.
वचनबद्ध तो स्थळगांभीर्यें परी स्थळा खिळला;
कंठ निरोधुनि अढळ बसे जरि धैर्यगिरी ढळला.
एकवार तें फिरोनि गिरिमुख लागे बोलाया,
“ प्रभो, अनंता, दयासागरा, जगदात्म्या, राया !

तव सहवासीं शान्ति खरी, सुख खरें, खरी प्रीती,
म्हणुनि चरण मीं धरिले, आलों शरण विविधरीती.
तुजसंगे मी करीन हितगुज, तुजशीं गाऱ्हाणें,
लोळण चरणीं तुझ्या, तुझ्याविण जिणें दीनवाणें !
बळकट धरिली कास तुझी हरि, आता करितील
षड्रिपु माझें काय ! यमाचे पाशहि तुटतील.
धना, मनाला आता माझ्या करिशिल तूं काय ?
वळवळ खळवळ तुझी संपली, सरे हायहाय !
तरुवर देतिल फळेंमुळें रे, ओहळ जळ मजला;
दिशा पांघरुण, उशा—अंथरुण मला शिला मृदुला.

कामा, गाजव शौर्य तुझें जा भूतांवरि जाण;
प्रीतिमदें झिंगले तयांवर सोड कुसुमबाण.

लोभा, आता खुशाल गाजव अमल धरेवर जा,
क्रोधा, क्षोभव दुर्बलांस जा, तुज येथोन रजा.
फुलांवरुनिया फुलांवरि झुके फुलपाखरुं जेवी
प्रीति, तूंहि जा नाच सुखाने नगरांतुनि तेवी.
मोहा, मोहिव मोहिनिरूपें असुरां जाऊन,
शिवास शिव जा नाचव त्याला भिल्लिण होऊन.
मदा, तुझा उन्माद काय रे मायेवांचून ?
जा जा आणीं रावण कोणी, पाहीं शोधून.

अरे मत्सरा, विजनगव्हरीं काय तुझें काम ?
क्षण न उभा राही रे येथे वसतो श्रीराम.
काय अता तुमच्याशीं नातें ? सरला संबंध !
वळिया माझा पाठीराखा केवळ आनंद !
मरणाला आणीन मरण मी, मरेल ब्रह्मांड !
उरेन माझा मीच निरसतां सारें थोतांड."

....

गिरिमुख विरमे, तरुगणहि गमे ध्रुवपद हें गाई,
'मरणाला आणीन मरण मी !' गाति दिशा दाही.

प्रतापगड, ता. ४ मार्च १९२०]

७५. चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या !

[जाति प्रणयप्रभा, राग मालकंस—बागेश्री]

चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या !
लखलाभ होउ पंडितमाया. ध्रु०

फाड पटाला, फोड घटाला
अजुनि न ये त्यांचा कंटाळा;
जपलें प्राणाहुनि मी ज्यांला,
उधळ हिरे मोत्यें सखया ! १

देति शिव्या पंडित मद्याला,
गटगट पिउं पेल्यावरि पेला,
दिली तिलांजलि सुज्ञपणाला,
हसतिल हसोत ते उभयां ! २

कडकड मोडिल गगनमांडवा
फाडुनि उधळिल दिशांत अथवा,
अशा वादळा सोड भैरवा,
बंद तटातट तोड सख्या. ३

काय जागणें ? कसलें निजणें ?
टाक फाडुनी सारीं स्वप्नें ?
चिंध्या चिंध्या करुनि उधळणें !
काळशिरीं चल नाचाया ! ४

तूं राजा मी राणी कान्ता,
भीड लाज मग कशास आता ?
होउनि केवळ निसंग नाथा,
रंगीं रंग मिसळीं सदया. ५

प्रतापगढ, ता. ६ ऑगस्ट १९२०]

७६. जीवसंयोग

[जाति प्रणयप्रभा, राग कालिंगडा]

जन खुळे म्हणति तर अपण खुळे !
त्यांचें अपुलें कधि न जुळे ! ध्रु०

त्यांचा अपुला मार्ग निराळा,
दिक्कालांचा त्यांना आळा;
प्रणयी आठवि का दिक्काला ?
पाळ आपुली खिरे पळें १

हपापले जन वस्त्राभरणा;
विटलों मधल्या देहावरणा;
वस्त्रें रत्नें काय आपणां ?
दों जीवांतिल पटचि गळे. २

जिवा—जिवांतिल भान सुखाचें
आड सुखा त्यांच्या येण्याचें,
तेंच हरपलें अपुलें साचें !
पार सुखास न त्याचमुळें. ३

कमलदलस्थितजलबिंदू गे,
दल हललें, जुळले ते दोघे;
माझ्या तुझिया या संयोगें
आकृतिचा गे बांध गळे. ४

प्रतापगढ, ता. २९ ऑगस्ट १९२०]
खिरे = खिरते, कणकण सुटून नाहीशी होते.

७७. प्रणयप्रभा

[जाति प्रणयप्रभा, राग असावरी]

तव नयनिं उजळले बालरवी,
फुले हृदयिं मम उषश्छवी. ध्रु०

हृत्क्षितिजीं मम कनकमनोरम
राग उसळला उधळुनि कुंकुम;
तिळभर न उरे कोठेही तम;
न्हाले बाग सखे; विभवीं. १

पिशाच जैसें, धुकें वितळलें;
चोर पळाले घूक दडाले;
सज्जन निज सत्कर्मिं गुंतले,
पक्षिवंदिगण तुला स्तवी २

गूढ गहन हृद्भाग झळकती,
प्रगटति रत्नें तळिं दडलीं तीं;
राज्य तुझें या मुलुखावरती,
घेइं सुखें जी वस्तु हवी. ३

तुझें प्रिये, साम्राज्य याचपरि
हृदयाच्या माझ्या मुलुखावरि—
यावज्जीव टिको दृढ सुंदरि,
हेंच हरीला मी विनवीं. ४

प्रतापगड, ता. १ सप्टेंबर १९२०]

७८. कुणि कोडें माझें उकलिल का ?

[जाति प्रणयप्रभा, राग कालिंगडा]

कुणि कोडें माझें उकलिल का ?
कुणि शास्त्री रहस्य कळविल का ? ध्रु०

हृदयिं तुझ्या सखि, दीप पाजळे,
प्रभा मुखावरि माझ्या उजळे;
नव रत्नें तूं तुज भूषविलें,
मन्मम खुललें आंतिल कां ? १

गुलाब माझ्या हृदयीं फुलला,
रंग तुझ्या गालांवर खुलला;
कांटा माझ्या पायीं रुतला,
शूल तुझ्या उरिं कोमल कां ? २

माझ्या शिरिं ढग निळा डवरला,
तुझ्या नयनिं पाउस खळखळला;
शरच्चंद्र या हृदयिं उगवला,
प्रभा तुझ्या उरिं शीतल कां ? ३

मद्याचा मी प्यालों प्याला,
प्रिये, तयाचा मद तुज आला;
कुणी जखडिलें दोन जिवांला
मंत्रबंधनीं केवल ? कां ? ४

प्रतापगड, ता. ५ सप्टेंबर १९२०]

७९. जीवनसंगीत

[जाति नववधू, राग भैरवी]

संसार—सतारीवरि तारा
तूं मीहि; मदन वाजविणारा. ध्रु०

कलानिधी तो फिरवी चंचल
मधुरारक्त करांगुलि कोमल
अर्पुनि सारेंही कौशलबल;
वर्षती स्वरसुधेच्या धारा. १

लीलालोलुप तो रतिरंगीं,
धुंद मद्यपी, तरलतरंगीं,
प्रथम रसा घुमवी सुरसंगीं,
नाचवी मूर्त तो शृंगारा. २

मधुर गुलाबी राग थरथरे,
अकाल ये जणुं उषा मदभरें,
वायू निज चांचल्या विसरे,
प्राणही विसरला निज कारा. ३

स्वर्ग सुरांसह वर थरथरला,
जड शशि ज्योत्स्नारूपीं द्रवला,
पुलकित धरणिस बहर उसळला,
चालतां थबकल्या नभिं तारा. ४

अपूर्व सुर—संमेलन रचिलें,
स्वरकल्लोळीं दृश्य बुडालें,
कोण पुसे जिवलगे प्रेमले,
लाकडीच यंत्रा, संसारा ? ५

प्रतापगड, ता. ७ सप्टेंबर १९२०]

८०. मग विसर हवा तर हा क्षण गे !

[जाति नववधू, राग कानडा]

मग विसर हवा तर हा क्षण गे !
क्षण हाच जवळ ये तूं पण गे ! ध्रु०

अनंत जन्मांचें शुभ संचित
क्षणीं याच गे होवो कुसुमित,
स्वर्गपणा या क्षणास आणुत,
ये परिस मूक मम भाषण गे. १

सूर्य, चंद्र, सारे तारकगण,
यक्ष, देव, दानव, सारेजण,
क्षणा याच देवोत सैरपण,
थांबवोनि वळवळ वणवण गे. २

पूर्ण विश्वलयिं अति एकान्तीं
तुझी ज्योति पसरो स्थिर, कान्ती
मिळो त्यांत मम, फिटुनी भ्रान्ती,
ये करुं दे आत्मसमर्पण गे ! ३

हो ध्रुव धरणी चरणाखाली
वितळुनि जावो नच पाताळीं
तुझि माझी जों ग्रंथि न झाली;
मग उधळो तीचा कण कण गे ! ४

प्रतापगड, ता. ८ सप्टेंबर १९२०]
तां. क. १२

८१. लोकमान्यांस

[वृत्त भामिनी, राग जोगी]

राजराजेश्वरा हो दयाळा,
तातडी कां असे हो निघालां ? ध्रु०

अंधकारीं पहातां नभांत
किर्र बोले अजूनीहि रात
देह कष्टामधीं रोड झाला,
रात्र सारी न निद्रा तुम्हांला,
कुक्कुटाचा नसे शब्द झाला,
पाहटेचा न तारा उदेला;
केवि ऊठाउठी हो निघालां ?
काय झालें असें हो दयाळा ?
हाक कोणीं दिली हो तुम्हांला ?
तातडी कां असे हो निघालां ? १

व्यापसंताप सोसूनि सारा,
वैरियांचाहि साहूनि मारा,
लाथ हाणोनिया हो सुखाला,
कष्टवीलें सदा कीं जिवाला;
घास नाही सुखाचाहि ठावा,
नाहि ठावा शरीरा विसावा.
व्याप ज्यासाठि हा थोर केला
नाहि भानू अजूनी उदेला,
काय याहूनि ओढी तुम्हांला ?
तातडी कां असे हो निघालां ? २

शान्त या जाहल्या पाउलाला
नाहि संधी चुराया मिळाला;
नाहि पत्रें फुलें पूजण्याला
वेळ आम्हां मिळाली दयाळा !
कोठ आता वधूं त्या मुखाला ?
वंदुं कैसें अता पाउलांला ?
नाहि मार्गार्थ केली शिदोरी,
नाहि हातांत तांब्या, न दोरी;
गूढ संदेश कोठूनि आला ?
तातडी कां असे हो निघालां ? ३

आमुच्या हो जरी काळिजाचे,
आमुच्या हो जरी आंतड्याचे,
दोर बांधूं पहाती पदांला
नाथ, तत्रापि कां हो निघालां
शीघ्र सारा त्यजोनी पसारा
कांहि केल्याविना हो विचारा ?
काळिजांतील साऱ्याहि गीती
आडव्या कीं तुम्हां साश्रु येती;
पाहुनीया तरीही न त्यांला
तातडी कां असे हो निघालां ? ४

कोणतें हो असें शिंग दूरी
घोर रात्रीं तुम्हां हाक मारी ?
कोणता हो तरी मंत्र नाथा,
भूल घाली महाराज, आता ?

कोठली हो स्मृती होय जागी ?
केवि वारें भरे शीघ्र अंगीं ?
दुर्ग कोठील, कोठील वाडे,
बाग कोठील, कोठील झाडें
मोह घालोनि नेती तुम्हांला ?
तातडी कां असे हो निघालां ! ५

प्रतापगड, ता. १२ सप्टेंबर १९२०]

८२. घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी

[जाति नववधू, राग देस]

घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी—
न दिसे तुज का न पडे श्रवणीं ? ध्रु०

पदर गळाला, उडे वायुवर,
कुरळे उडती केसहि भुरभुर,
प्रमदे, बघ त्यां सावर, आवर—
कां उभी प्रवाहीं शून्य मनीं ? १

स्वैर गार या झुळका वाहति,
मातीचा ये वास सभोंवति,
क्षितिजीं बघ ढग वरवर चढती,
बघ घरा निघाल्या सोबतिणी. २

सळ डोळ्यांवर, काय पाहशी ?
कान देउनी काय ऐकशी ?
अचंचळ उभी व्याकुळ दिसशी—
का उचलिल घट येवोनि कुणी ? ३

पाउल नच तें, शेत सळसळे;
शब्द न मानवि, तारा बोले;
शीळ न, वायुच वंशीं खेळे;
कां विरघळशी भ्रमिं फिरफिरुनी ? ४

कवळुनि पद जल थरारुनि हले,
स्पर्शुनि शरिरा वारा वरळे,
वेलि हसति तुज फुलुनि बघ फुलें,
डोलती विनोदें तरु बघुनी ! ५

प्रतापगढ, ता. १४ सप्टेंबर १९२०]

८३. बघुनि तया मज होय कसेंसें !

[जाति पादाकुलक, राग पिलू]

बघुनि तया मज होय कसेंसें,
झुरशि मना, कां भरुनि तुज पिसें ? ध्रु०

हीन दीन मी ब्राह्मणविधवा,
तृणसम जन मज टाकि जणुं शवा;
वासना—भुतें भिवविति जीवा,
शरीर जीवा हें थडगेंसें. १

सळ = विशेष विचारमग्न असतांना होणारा भ्रूनेत्रसंकोच.

हृदयतळीं वळवळति कल्पना,
हाय मना, ही काय हेलना !
जीवनगीतिंत फसशि कां मना ?
जालिं पाखरूं हाय जणुं फसे ! २

आसन त्यास्तव घालायाला;
वस्त्र चुणुनिया ठेवायाला;
हातांनो, फुरफूर कशाला ?
कळे तया का ? काय तो पुसे ? ३

बघुनि तया कां ? डोळे वळती ?
येतां तो कां पायहि पळती ?
कान लपुनि कां शब्द ऐकती ?
हा रे दैवा ! कां हें धुमसे ? ४

जीव तयाच्या प्रकाशीं रिझे,
आहुतिसा जळण्यासही सजे,
हा रे दैवा ? कां हें नुमजे ?
निष्फळ हें ! मग हाय कां असें ? ५

फूल सूर्यमुखि भूवरि, नभिं रवि,
चंडकिरणिं मुख अविरत फिरवी,
जातां तो मुख दुःखें झुकवी,
जळुनि राख हो किरणिं, हें तसें ! ६

प्रतापगढ, ता. २३ सप्टेंबर १९२०]

८४. गौप्यगोपन

[जाति प्रणयप्रभा, राग शंकरा]

चंद्राच्या दीप्त पटांमधुनी
डोकावे छाया वघ वदनीं. ध्रु०

हरशिरिं डौलें जाउनि सजला,
स्मरें हरावरि वाण योजिला,
यासहि का ओझरता रुतला ?
घाव न ये अजुनी भरुनी. १

विचित्र करि पोशाख भरजरी,
धवल विहासें न्हाणि जगा जरि,
लाजुनि यापरि घाव लपवि परि
दिसे टरफला भेदूनी. २

गृहविहीन हा पान्थ भ्रमणा
करी, तयाचा जादूटोणा
कधी स्पर्शला तुजला तरुणा ?
काय खुपे तुज सांग मनीं. ३

कधी कुणीं डोळ्यांतुनि तुजला
वाण काळिजीं काय मारिला ?
घाव खोल जो त्याचा पडला
फुका लपविशी तूं हसुनी ! ४

खळखळ रस जरि वाणी प्रसवी,
तुझें हास्य जरि सकलां हसवी,
विलासलीला मला न फसवी,
झळके छाया किति नयनीं ५

प्रमदांच्या तूं कथा सांगशी,
व्याजोक्तीने जनां दिपविशी,
न कळत तापुनि परी वरळशी,
जळजळ झळके प्रतिवचनीं. ६

प्रतापगढ, ता. २२ सप्टेंबर १९२०]

८५. भयचकित नमावें तुज रमणी !

[जाति प्रणयप्रभा, राग भूप]

भयचकित नमावें तुज रमणी,
जन कसे तुडविती तुज चरणीं ? ध्रु०

महाकवी, तत्त्वज्ञ, भूपती,
समरधुरंधर वीर धीरगति,
स्थितप्रज्ञ हरि उरीं कोंडिती,
प्रसव तयांचा तूं जननी. १

भूत निघाला तव उदरांतुन
वर्तमान घे अंकीं लोळण,
भविष्य पाही मुली, रात्रदिन
तव हाकेची वाट मनीं. २

तुझ्या कान्तिने चंद्र झळझळे;
फुला फूलपण मुली, तुजमुळे;
रत्नीं राग तुझा गे उजळे;
तुझ्यास्तवच हीं प्रिय भगिनी ! ३

प्रतापगढ, ता. ३० सप्टेंबर १९२०]

८६. प्रेमरत्नास

[जाति प्रणयप्रभा, राग कालिंगडा]

र हिऱ्या माझिया झळक घरीं !
रे झळक उरीं ! तूं झळक उरीं ! ध्रु०
जरी घरोघर दिवे विझविले,
जरि घोरत जन सारे निजले,
शान्त शुक्क चहुकडे जाहलें,
किर्र बोलते रात्र जरी— १
स्वप्नभूमिंतिल जैशा हाका
कोल्हे देती एकामेकां,
प्रतिध्वनी भयसूचक जरि का
वाहत येई खोल तरी— २
आकाशाच्या जरी अंगणीं
देवहि निजले दिवे विझवुनी;
गाढ ढगांच्या फटींमधूनी
चोरापरि शशि बघे जरी— ३
शान्ति असो कीं वीज कडकडो,
अचल असो नभ, कडाडुनि पडो,
शेष डगमगो, धरा तडतडो,
क्षिती तयांची कोण करी ? ४
प्रकाशभाषा तुझी मधुर ती
गोंधळ उडवो इतरां चित्तीं;
कळेल मज ती सुंदर गीती,
प्रळयमेघ गर्जले तरी. ५

प्रतापगढ, ता. ३० सप्टेंबर १९२०]

८७. तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें

[जाति नववधू, राग बिलावल]

तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें
कां अधिक गोड लागे न कळे. ध्रु०

साईहुनि मउमउ बोटें तीं
झुरुमुरु झुरुमुरु धार काढिती,
रुणुझुणु कंकण करिती गीती,
का गान मनांतिल त्यांत मिळे? १

अंधुक शामल वेळ, टेकडी,
झरा, शेत, तरु, मधे झोपडी,
त्यांची देवी धारहि काढी,
का स्वप्नभूमि बिंबुनि मिसळे? २

या दृश्याचा मोह अनावर
पाय ओढुनी आणी सत्वर,
जादु येथची पसरे मजवर,
का दूध गोडही त्याचमुळे? ३

प्रतापगड, ता. ३ ऑक्टोबर १९२०]

८८. नववधू प्रिया, मी

[जाति नववधू, राग ललत]

नववधू प्रिया, मी बावरतें;
लाजतें, पुढे सरतें, फिरतें. ध्रु०
कळे मला तूं प्राण-सखा जरि,
कळे तूंच आधार सुखा जरि,
तुजवांचुनि संसार फुका जरि,
मन जवळ यावया गांगरतें. १
मला येथला लागला लळा,
सासरिं निघतां दाटतो गळा,
बागबगीचा, येथला मळा,
सोडितां कसें मन चरचरतें ! २
जीव मनींच्या मनीं तळमळे
वाटे बंधन करुनि मोकळें
पळत निघावें तुजजवळ पळें—
परि काय करूं ? उरिं भरभरतें. ३
चित्र तुझें घेऊनि उरावरि
हारतुरे घालितें परोपरि,
छायेवरि संतोष खुळी करिं,
तूं बोलवितां परि थरथरते. ४
अता तूंच भयलाज हरी रे !
धीर देउनी ने नवरी रे !
भरोत भरतिल नेत्र जरी रे !
कळ पळभर मात्र ! खरें घर तें ! ५

प्रतापगढ, ता. १२ ऑक्टोबर १९२०]

८९. पावलोंपावलीं साउलि ही !

[जाति नववधू, राग मालकंस]

पावलोंपावलीं साउलि ही !
पाठिशी सारखी लागलि ही. ध्रु०

कैद्यामागे सक्त पहारा,
त्यावरि करडा राखि दरारा,
या साउलिचा तसा शशिमिरा
लागला, वृत्ति मम कावलि ही. १

टाळूं पाहे तरी टळेना,
हात जोडिले तरी वळेना,
क्षणभर मज एकान्त मिळेना,
कोठली पिशाची लागलि ही ! २

बसलों मी, ही पीडा बसली;
उठलों उठली, निजलों निजली;
रडलों रडली, हसलों हसली;
वाकोल्यांची माउलि ही ! ३

प्रतापगड, ता. १५ ऑक्टोबर १९२०]

९०. क्षण सुवर्णकण झाले रमणा !

[जाति नववधू, राग रामकली]

क्षण सुवर्ण-कण झाले रमणा,
स्पर्शली तुझी न कळत करुणा. ध्रु०

स्पर्शक्षम हे सगुण जरी क्षण
कळे न त्यांचें मोल मला पण,
घरीं लोळती जसे रजःकण
तुज रे चिंता अशरण-शरणा. १

मिळे पारखी तुझ्या दयेने
तो शोधुनि वेंचोनि तयां ने,
हार रचुनि अर्पिला तयाने
रे जनतारूप तुझ्या चरणां. २

दयाघना पारख्या माझिया,
रमण-मंदिरीं रुजू तव दया,
उपकृति गाऊं फुका कासया ?
जाणतो तोच तव थोरपणा. ३

प्रतापगड, ता. १६ ऑक्टोबर १९२०]

९१. घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी

[जाति नववधू, राग केदार]

घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी,
रे खिन्न मना, बघ जरा तरी ! ध्रु०
ये बाहेरी अंडें फोडुनि
शुद्ध मोकळ्या वातावरणीं,
कां गुदमरशी आंतच कुढुनी ?
रे ! मार भरारी जरा वरी. १
प्रसवे अवस सुवर्णा अरुणा,
उषा प्रसवते अनंत किरणां,
पहा कशी ही वाहे करुणा,
कां वागुल तूं रचितोस घरीं ? २
फूल हसे काट्यांत बघ कसें,
काळ्या ढगिं बघ तेज रसरसे,
तीव्र हिमांतुनि वसंतहि हसे,
रे, उघड नयन, कळ पळे दुरी. ३
फूल गळे, फळ गोड जाहलें,
बीज नुरे, डौलांत तरु डुले;
तेज जळे, बघ ज्योत पाजळे;
का मरणिं अमरता ही न खरी ? ४
मना, वृथा कां भीशी मरणा ?
दार सुखाचें तें हरि-करुणा !
आई पाही वाट रे मना,
पसरोनि बाहु कवळण्या उरीं. ५

इंदूर ता. २९ ऑक्टोबर १९२०]

९२. सोन्याची घेउनि करिं झारी

[जाति नववधू, राग सोहनी]

सोन्याची घेउनि करिं झारी
ये आज पहाट, उभी दारीं. ध्रु०

करतल पदतल कोमल रक्तिम
गुलाब फुलले जसे मनोरम,
सुवर्णकान्ती फाके अनुपम,
ही आज मला हांका मारी. १

" रमणाच्या सोन्याच्या मंदिरिं
सोन्याच्या रे झोपाळ्यावरि
निजलें; झुलवी निद्रासुंदरि
मज गाउनि गाणें जरतारी. २

रमण म्हणे, जा ऊठ, पहाटे !
बाळा रुतति विदेशीं काटे,
स्मरतां त्यास कसेंसें वाटे,
ने अमृत भरे जें भांडारीं. ३

घोर तमाच्या दाट घटांतुनि
क्रमित वाट तारकजालांतुनि
चालत आलें बघ ठेचाळुनि,
रे, उभी तुझ्या मी शेजारीं. ४

धुंदि तुझ्या परि अजुनी नयनीं,
जांभया कशा देशी पडुनी ?
उघड नयन, जा अमृत घेउनी,
कां निजशि मुला, तूं अंधारीं ? " ५

इंदूर, ता. ३ नोवेंबर १९२०]

९३. आव्हानशृंग

[जाति नववधू, राग जोगी]

आव्हानशृंग तव तीव्र कसें !
रे मरण, सुटे पळ, भरे पिसें. ध्रु०

विसरे जन कीं हवी शिदोरी,
विसरे तांब्या, विसरे दोरी,
विसरे वस्त्रें जुनिं कीं कोरीं,
मग तुमान-धोतर कोण पुसे ? १

विसरे कीं मज मार्ग न ठावा,
उजेड कीं अंधार मिळावा,
स्नेह मिळे कीं मिळेल दावा,
मग धीर नसे वा भीति नसे. २

ह्या जगतांतिल साऱ्या गीती
जरि काकुळती धावत येती,
स्वर-जालीं चरणां आवळिती,
मग कुठलें रडणें, काय हसें ? ३

आशेने कीं नैराश्याने,
माधुर्याने कीं लवणाने,
भरे कुंभ जो क्षणाक्षणाने
निमिषांत तुझ्या पदिं वाहतसे. ४

इंदूर, ता. ४ नोवेंबर १९२०]

९४. मंदिरीं मना, तव गान भरे

[जाति नववधू, राग मांड]

मंदिरीं मना, तव गान भरे,
कुणिकडे बघशि आश्चर्यभरें ? ध्रु०

सप्त सुरांचें त्यास न बंधन,
अडखळे न तें जड शब्दांतुन,
माधुर्यच माधुर्य भरे, मन,
माधुर्याविण कांहि न दुसरें. १

तेंच फुलांच्या मार्दवि फुललें,
सुवर्णवर्णी उषेंत खुललें,
सायंतनिं तरु-गिरि-घनिं झुललें,
रे, उघड नयन, बघ नीट पुरें ! २

परि फुलास तूं पुसशी भलतें—
औषध, आसव का देशिल तें ?
चिरतां चुरतां तुज का मिळतें ?
छे ! चल मग निघ, तव डौल पुरे ! ३

हाय ! मना, तव कपाळ फुटलें,
तुझ्याच घरचें तुलाच न कळे,
जन्ममरणिं बघ खेटर न मिळे,
जा, फोड ऊर, तळमळ मर रे ! ४

इंदूर, ता. ५ नोवेंबर १९२०]

तां. क. १३

९५. या प्रकाशशिखरीं

[जाति नववधू, राग सारंग]

या प्रकाशशिखरीं कुणिकडुनी
मज चढविशि वाटाड्या, धरुनी ? ध्रु०
खोल दर्‍यांच्या घोर तमांतुनि,
काजळि काळ्याकुट्ट जळांतुनि,
वळणांतुनि, घन वनस्थळांतुनि
चढविलेंस कुठुनी वरि जपुनी ! १
मागे वळतां वाट नच दिसे,
पुढे पाहतां वाट न गवसे,
पुन्हा पुन्हा मी म्हणुनि तुज पुसें,
रे, नेशिल कोठें मज अजुनी ? २
चढण अशिच कां पुढेहि राया ?
लागतील का सुंदर राया ?
विश्रान्तिस मिळतील सराया ?
थकलों रे सखया, उत्क्रमणीं ! ३
तुझीं पाउलें येती कानीं,
धीर जरा ये जरी तयांनी,
किति हिंडावें तरि रानींवनिं ?
तें दूर किती रे घर अजुनी ? ४
पार नसे रे तुझ्या कधि ऋणा,
या शरिराच्या करुनि वाहणा
वाटाड्या घालिन जरि चरणां
तरि उतराई होणें न जनीं. ५

इंदूर, ता. ११ नोवेंबर १९२०]

९६. रे अजात अज्ञात सखे जन !

[जाति नववधू, राग काफी]

पंजरीं पाखरूं फडफडतें,
आदळी पंख, शिर आपटतें. ध्रु०
वर्तमान, तुझि अजस्र कारा,
कुठुनि निघाया न दिसे थारा,
बाहेरिल नच फिरके वारा,
आंतल्या आंत मन हें कुढतें. १
भविष्याचिया दूर कडांवरि
सखे घुमविती मंजुळ बासरि,
अंधुक मंदचि येति लकेरी,
भडभडे ऊर, मन तफडतें. २
रे अजात अज्ञात सखे जन !
जेव्हा तुमची होय आठवण
विसरे मन भिंतीचें वेष्टण
शिर भिंतीवर निघतां फुटतें. ३
हृदयाच्या माझ्या आकाशीं
आंतिल सूर्याच्या प्रकाशीं
तुमच्या छाया पडतां त्यांशीं
कुजबुजे, रमे मन, बडबडतें. ४
या कुजबुजिच्या अंधुक ताना
शतकांतुनि का रिघतिल काना ?
डोलवाल का सांगा माना,
का स्मराल मन जें धडपडतें ? ५

इंदूर, ता. १६ नोवेंबर १९२०]

९७. गोंधळाचें घर

[जाति नववधू, राग बागेश्री]

त्या दारावरुनी कोण निघे ?
बाराही चोरापरी रिघे. ध्रु०

निद्रारस संध्या न शिंपडे,
चंद्र शान्तिचा सडा न तिकडे
करुनी निसटे चोरसा गडे,
नभ उघडुनि डोळे कधि न बघे. १

सुवास-सुरिं गे फुलें न गाती,
परस्परीं नच कधि कुजबुजती,
सुखदु:खाच्या गोष्टि न करिती,
यम घुमटीं काळी घोंगडि घे. २

तिथे न मानव, भुतेंच जमती,
न कळे खिदळति किंवा झुंजति,
नाण्याच्या नादावर नाचति,
गे विचित्र चाळे ते अवघे ! ३

आपण फिरकूं तिथे न सुंदरि,
बसोनि राहू गे घरचे घरिं,
घरींच घुमवूं गोड बासरी,
कधि नांवही न त्या घरचें घे. ४

इंदूर, ता. २४ नोवेंबर १९२०]

९८. या वेळीं माझ्या ये रमणा !

[जाति नववधू, राग पूर्वी]

या वेळीं माझ्या ये रमणा,
शान्तीची द्वाहि फिरे सजणा. ध्रु०

गहन रात्र घनघोर पसरली,
जादुगार झोपेने अंगुलि
चहूंकडे हळुहळू फिरविली,
ती मिटवी कमळापरि नयनां. १

अधान्तरीं बघ घरटीं झुलतां
गुपचुप झाली बघतां बघतां,
तरुंची कुजबुज थांबली अता,
वेळूंची थिजलि सख्या, वीणा. २

नभें दाट पांघरली दुलई,
मात्र मिणमिणे घरांत समई,
कीं तुज वाट दिसो या समयीं,
कामातुर जागें तुझ्याविना. ३

कानोसा मी घेतां थकलें,
तुझीं न ऐकूं येति पाउलें
कां मग मजला वेड लाविलें ?
किति विलंब करिशिल आगमना ? ४

फटफटतां होईल कशी गति ?
दारीं ठोठावतील रे किति ?
सळोपळो मज करितिल रे अति,
तुज ठावा त्यांचा क्रूरपणा. ५

इंदूर, ता. २४ नोव्हेंबर १९२०]

९९. गे शपथ तुझी !

[जाति नववधू, राग मारवा]

गे शपथ तुझी, मी वदें खरें,
मी स्पर्शें तुझिया मज विसरें. ध्रु०
सुखदुःखाची मादक वारुणि
गोड जहाली तुझ्या कारणीं,
उन्मादीं कळ कळे न रमणी,
कडुपणांत गोडी प्रिये, भरे. १
गृहकर्मीं कीं राजकारणीं,
सुखशयनीं, बाजारीं, भ्रमणीं,
हरिभजनीं कीं भयानक रणीं,
गे गुप्त तुझी मूर्ती विचरे. २
गार गारगोटींत ज्यापरी
गुप्त अग्नि वावरे सुंदरी,
दुनियेच्या हाटांत खरोखरि
गे गुप्त उजेड तुझाच पडे. ३
सागरावरी ओहटि-भरती,
शान्त लहरिवर किरण नाचती,
तुफान हा, तारवेंहि फुटती,
या विविधरूपिं जळ एक भरे. ४
त्यापरि माझ्या विविध तरंगीं
विविध रंगिं तूं रक्तिमरंगी;
विविध रूपिं तूं अविविधसंगी
माझेपण तुझिया उरीं मुरे. ५

इंदूर, ता. २६ नोवेंबर १९२०]

१००. नटेश्वराची आरती

आरती त्रिभुवनजनकाची,
अर्धनरनारि-नटेशाची ! ध्रु०

झळके पुरुष अर्धभागीं,
लखलखे नारी अर्धांगीं,
सीमा ऐक्याची संगीं !
कोटि रतिमदन
मनोरम वदन
लाजतिल बघुन,
खपेना आड शरीराची !
जय जय सान्त-अनंतांची ! १

अपर्णा तुजविण नीरस ती,
पार्वती शिलाच ती नुसती !
ज्योतिविण केवळ ती दिवटी.
तूंहि तिजवीण
देह गुणहीन,
शून्य रसभिन्न !
काय गति तुझिया प्रेमाची !
जय जय सान्त-अनंतांची ! २

अंबिका लाभतांचि संगा
प्रसवे खळखळ भवगंगा,
अनंगहि येई मग रंगा !
सूर्य झळझळति,
चंद्र लखलखति,
उडु लुकलुकति,
रम्यता गति ही प्रेमाची !
जय जय सान्त-अनंतांची ! ३

मंदिर नक्षत्रीं जडलें,
रविशशि झुंबर लोंबविले,
सीमा सौंदर्या न मिळे,
तूंच शशिसूर्य,
तूंच सौंदर्य,
मंदिरहि दिव्य,
—रूपें लीला ही ज्याची,
जय जय सान्त-अनंतांची ! ४

नीलमणिरचित तबकिं गगनीं
निरांजन रविशशि पाजळुनी
आरती करी सृष्टि-रमणी;
झांझ झंझणण,
वायु दण्दणण,
नगारा गगन,
भास्कर भक्ति तुझी याची,
जय जय सान्त-अनंतांची ! ५

इंदूर, ता. २९ नोवेंबर १९२०]

१०१. घातली एकदा अता उडी !

[जाति नववधू, राग ललत]

घातली एकदा अता उडी,
रे, बुडव लाव वा पैलथडी ध्रु०
साहस म्हण कीं पोरपणा म्हण,
भाबडेपणा, स्वैरपणा म्हण,
नादिपणा, अविचारिपणा म्हण,
पण गेली ती परते न घडी. १
मोह अचानक पडे मजवरी
खर्कन पदरचि गळे पळान्तरिं,
नग्नचि झालें न कळत सत्वरि,
तूं घाल शाल, टाकीं उघडी. २
आता कैचें मागे वळणें ?
तुजसह लाटांवरि रे झुलणें,
तुझ्यासमोरचि जगणें मरणें
तूं नाविक आता तूंच गडी. ३
सर्वस्वी रे अपराधी मी,
लबाड म्हण कीं म्हण साधी मी,
विचार केला नच आधी मीं,
तूं क्षमा करीं अथवा ताडीं. ४
आता कांहि न रे माझ्या करिं,
सर्वस्वी रे भार तुजवरी,
मार तार ! छळ करीं ! प्रीति करिं !
घेतली तुझ्या मी उरीं बुडी. ५

इंदूर— ता. १ डिसेंबर १९२०]

१०२. रुद्रास आवाहन

[जाति वीरभद्र, राग शंकरा]

डुम्डुमत डमरु ये, खण्खणत शूल ये,
शंख फुंकीत ये, येइ रुद्रा !
प्रलयघनभैरवा, करित कर्कश रवा
क्रूर त्रिकाळ घे क्रुद्ध मुद्रा ! ध्रु०

कडकडा फोड नभ, उडव उडुमक्षिका,
खडबडवि दिग्गजां, तुडव रविमालिका,
मांड वादळ, उधळ गिरि जशी मृत्तिका
खवळवीं चहुकडे या समुद्रां ! १

पाड सिंहासनें दुष्ट हीं पालथीं,
ओढ हत्तीवरुनि मत्त नृप खालती,
मुकुट रंकास दे करटि भूपाप्रती,
झाड खट्खट तुझें खड्ग क्षुद्रां ! २

जळ तडागीं सडे, बुडबुडे, तडतडे
'शान्ति ही !' बापुडे वडबडति जन-किडे !
धडधडा फोड तट ! रुद्र, ये चहुकडे,
धगधगित अग्निमधि उजळ भद्रा ! ३

पूर्वि नरसिंह तूं प्रगटुनी फाडिले
दुष्ट जयिं अन्य गृहिं दरवडे पाडिले,
बनुनि नृप, तापुनी चंड, जन नाडिले,
दे जयांचें तयां वीरभद्रा ! ४

इंदूर, ता. ३ डिसेंबर १९२०]

१०३. उद्यांची गति

[जाति जीवनध्वनि]

उद्यांची काय कळे रे गती ?
पळपळ पळतो काळ पिळित जन, करी प्रीति संप्रती. ध्रु०

कुठे ते थोर वीर भूपती ?
राख करुनि मिळविली, निघाली त्यांसह का भूमि ती ?
तुझी मग दमडी, दिडकी, टका
गळे पिळुनि मिळविशी तुझ्या तो संगें येईल का ?
नाच तूं, काळ गालिं हासतो
पाहुनी पिंगा हळु खासतो;
निमिष हो भीतीचा भासतो,
तरी बंधुशिरिं लाथ हाणुनी फुगुनी होशी कृती ! १

जगत हा प्रीतीचा फुलवरा,
अनंत रंगीं फुलें ठुमकती बाग कशी बघ जरा.
तुडुंबे मधु त्यांच्या द्रोणीं,
वेडी होइल बघुनि शारदा, वर्णावी कोणीं ?
पहा ही खरी कशी वैखरी !
हृदयाच्या भाषेंत फुला पुस, उत्तर देतिल तरी.
कुणावरि शस्त्र उचलशी तरी ?
पुढे फुलें रे तुझ्या जिवाचीं, आत्मघात नच करी.
चहुकडे तुझीच नाडी उडे,
चहुकडे तुझेंच हसणें—रडें,
नीट बघ, दूर पळे साकडें.
स्वयें मृत्यु निज शस्त्र चरणिं तव अर्पिल करुनी नती २

कशाची तळमळ हळहळ तरी ?
स्वयें निर्मुनी गरळ भोवती, धडकी धेशी उरीं.
कळे रे काय कधी पामरा,
प्रीतिदूत किति तुझ्या रक्षणीं करिति खडा पाहरा ?
तयांच्या दयार्द्र दृष्टीविना
पळभर तरि जगशील काय रे ? उघड जरा लोचनां.
सूर्य जरि निमिष झाकि लोचन,
निजे जर वायू एक क्षण,
जळ न दे पळभर जरि दर्शन,
कुणीकडे तूं ? कुठे धरा रे ? कोण पुसे दुर्गती ? ३

खळखळे प्रीतीची वाहिनी,
चहूकडे मधु मंजुळ निघतो कसा जीवनध्वनी !
रडशि कां तूंच गान भंगुनी ?
घे धुउनी गंगेंत वाहत्या हात तूंहि रंगुनी.
पळाचा काय भरवसा तरी ?
या गंगेचें मूळ शोध जा, ऊठ तातडी करी.
अहाहा ! वानूं कवण्या मुखें ?
होइल सरस्वतीमुख मुकें !
त्यावरी ओवाळीं भवसुखें !
रंग रतिरसीं, मृत्युंजय हो ! काळ काळ तो किती ? ४

इंदूर, ता. २१ फेब्रुवारी १९२१]

१०४. पोशाख नवनवा मला दिला !

[जाति नववधू, राग तोडी]

पोशाख नवनवा मला दिला,
नवनवा मुलुख मज दाखविला. ध्रु०

तयार करुनी मम सामुग्री
मधुर दयारस भरुनि समग्रीं
धाडुनि आई ! आधी अग्रीं
धाडिलें लाडक्या मला मुला. १

एकाहुनिया एक भरजरी
वस्त्रें, अस्त्रें देशि परोपरि,
लाड पुरविशी किती खरोखरि,
किति माझें कौतुक तरि तुजला ! २

कार्यविशेषें जेथे जाई
तुझ्या दयेचा तेथे आई,
सदा पहारा ठायीं ठायीं
सांभाळि समोवति गे मजला. ३

या मुलुखाची पाहुनि शोभा
लालचुनी मन लागे लोभा;
देशी तूं, मी मिरवीं टेंभा;
निज पराक्रमचि समजें सगळा. ४

अंत नसे गे त्वत्प्रेमातें
अशा तुला मी विसरें माते,
उदरीं घालुनि अपराधातें
गे माते, राग न तूं धरिला. ५

जुनीं जाहलीं वस्त्रें पाहुनि
बोलाविशि मज पान्हा फुटुनी,
उरीं लावुनी, नवीं लेववुनि,
धाडिशी श्रेष्ठतर कार्यि मला. ६

इंदूर, फेब्रुवारी १९२१]

१०५. महा-प्रस्थान

[जाति उद्धव]

दैत्यशी छातिवर ठेली   तुजपुढे रात्र अंधारी;
चल जिवा, चालणें आलें;   कां उगा बघशि माघारी ?
मुरडोनि कुणाला बघशी ?   ये कोण तुझ्या सांगाती ?
चल, उचल बोचकें अपुलें   जोडिलें तूंच जें हातीं.
कडु, गोड, तिखट, खारट जी   जोडिली शिदोरी अंगें
घे उचल, तीच कामीं ये,   दे कोण आपुली संगें ?
ये हाक किती निकडीची !   लागला तगादा पाठी,
राहुं दे शाल पागोटीं,   राहुं दे वाहणा, काठी.
या घरीं दिवे लखलखती,   तुजपुढे परी अंधार;
परि सराय ही, न मिराशी;   हें काय खरें घरदार ?

येथले हार डोळ्यांचे,   बाहूंचे सुंदर शेले
गुंतविती तुजला मोहीं,   जरि जिवा आडवे ठेले
तरि काय तुला थांबविती ?   कधि कुणा रोकिलें यांहीं ?

मग कासाविस कां होशी ?   चल मार्ग आपुला पाहीं.
येथल्या सतारी, वीणा   येथल्या लकेरी ताना
स्वरपंजरिं कोंडूं बघती,   परि तयां तुला धरवेना.
चल पुढे मुकाट्याने तूं,   आठवीं कुलस्वामीला,
डोळ्यांस अमंगल पाणी   आणीं न अशा शुभ वेळां.
ऐक ती क्रूर आरोळी !   दरडावुनि येती हाका—
वाढवेळ आधिच झाला,   मग उशीर आणिक हा कां ? २०

जरि वाट तुला नच ठावी   तीं ऐक पाउलें प्राणा
रे धीर धरीं तूं पोटीं,   संगिं ये जगाचा राणा.

अजमेर, ता. ४ ऑगस्ट १९२१]

१०६. घाबरूं नको, बावरूं नको !

[जाति नववधू, राग दर्बारी कानडा]

घाबरूं नको, बावरूं नको !
क्षण भीतीने गांगरूं नको !   ध्रु०

जरि शत्रूंचा अजस्र मारा
उलथुनि पाडी जणुं डोलारा
अभेद्य भक्कम किल्ला सारा,
तरि वीरा ‘ हूं चूं ’ करूं नको.   १

जरी दिशांचे तट ढासळती,
नभ-सौधाचे स्तंभ कडाडति,
हंड्या झुंबर तडतड पडती,
तरि हे वीरा, डगमगूं नको !   २

जरी धुळीने डोळे मिटती,
धूम्र-मेघ कंठीं घुरघुरती,
सैरावैरा सैनिक पळती,
तरि रणांगणांतुनि फिरूं नको. ३

निर्वाणीचें काढ सुदर्शन,
तळघरांत जें ठेलें लपवुन,
मार नेम रे अचूक रोखुन,
तूं जयश्रीस अंतरूं नको. ४

अजमेर, ता. ६ ऑगस्ट १९२१]

१०७. आलों, थांबव शिंग !

[जाति अंजनी, राग हिंदोल]

आलों, थांबव शिंग दूता, आलों ! थांबव शिंग !
किति निकडीने फुंकिशि वरिवरि ! कळला मला प्रसंग ध्रु०

जरी सखे जन हाटा निघती,
आर्जवुनी मजला बोलविती,
परोपरी येती काकुळती,
पहा सोडिला संग. दूता० १

जरि नाटकगृह हें गजबजलें,
जरि नानाविध जन हे सजले,
मजविण त्यांचें कितीहि अडलें,
पहा सोडिला रंग. दूता० २

जरी खवळल तुफान सागरिं,
मार्ग भरे हा जरि घन तिमिरीं,
पहा टाकिली होडी मीं तरि
नमुनि तुला साष्टांग. दूता० ३

अता पुकारो फेरीवाला,
गवळी नेवो गाइ वनाला,
कारकून जावो हपिसाला,
झालों मी निस्संग. दूता० ४

विसर्जिलीं मीं स्वप्नें सारीं
आशा लावियल्या माघारी,
दुनियेच्या आता बाजारीं
माझा न घडे संग. दूता० ५

अजमेर, ता. १४ ऑगस्ट १९२१]

१०८. जन पळभर म्हणतिल, 'हाय हाय !'

[जाति नववधू, राग तोडी]

जन पळभर म्हणतिल, 'हाय हाय !'
मी जातां राहिल कार्य काय ? ध्रु०

सूर्य तळपतिल, चंद्र झळकतिल;
तारे अपुला क्रम आचरतिल,
असेच वारे पुढे वाहतिल,
होईल कांहि का अंतराय ? १

मेघ वर्षतिल, शेतें पिकतिल,
गर्वाने या नद्या वाहतिल,
कुणा काळजी कीं न उमटतिल
पुन्हा तटावर हेच पाय ? २

सखेसोयरे डोळे पुसतिल,
पुन्हा आपल्या कामिं लागतिल
उठतिल, वसतिल, हसुनि खिदळतिल
मी जातां त्यांचें काय जाय ? ३

रामकृष्णही आले, गेले !
त्याविण जग का ओसचि पडलें ?
कुणीं सदोदित सूतक धरिलें ?
मग काय अटकलें मजशिवाय ? ४

अशा जगास्तव काय कुढावें !
मोहिं कुणाच्या कां गुंतावें ?
हरिदूता कां विन्मुख व्हावें ?
कां जिरवुं नये शान्तींत काय ? ५

अजमेर, ता. १८ ऑगस्ट १९२१]

१०९. निरोप घेतांना

[अभंग, छंद देवद्वार]

जगाच्या वागेंत
फुललें मी फूल,
लागली चाहूल
प्रेमी लोकां. १

जन जिव्हाळ्याचे
भोंवती मिळाले;
मज सांभाळिलें
नानापरी. २

अगे मायभूमी,
किती लाडकें मी !
अंकीं घेशी प्रेमीं
मज दीना. ३

अहा रे वरुणा,
वर्षोनी करुणा,
पाजिलें जीवना
दिसंदीस. ४

जगाच्या लोचना,
न्हाणोनी किरणीं
इंद्रचापवर्णीं
शृंगारीलें. ५

अगा वायुराया,
कोवळ्या अंगुली
लावोनिया गालीं
हासवीलें. ६

जातें ! मज आता
मंगलाचें धाम
मूर्त जगत्प्रेम
बोलावीतें. ७

घराशीही जातां
हुरहूर वाटे,
अश्रूपूर दाटे
लोचनांत. ८

असें हीन दीन
साऱ्यांचें मी ऋणी,
उपेक्षिलें कुणीं
नाहीं दीना. ९

नानापरी झाले
अपराध कोटी,
घालोनिया पोटीं
क्षमा कीजे. १०

आता शेवटील
परिसा विनंती
पायीं डोई अंतीं
ठेवीतसें. ११

लोभ असों द्यावा
आता पूर्वीपरी,
जरी जातें दुरी
काळआड. १२

सारे प्रेमीजन
करा बोळवण,
पुढे आठवण
राहूं द्यावी. १३

अजमेर, ता. १८ ऑगस्ट १९२१]

११०. मरणांत खरोखर जग जगतें !

[जाति नववधू, राग मालकंस]

मरणांत खरोखर जग जगतें;
अधि मरण, अमरपण ये मग तें. ध्रु०

अनंत मरणें अधी मरावीं,
स्वातंत्र्याची आस धरावी,
मारिल मरणचि मरणा भावी,
मग चिरंजीवपण ये बघ तें. १

सर्वस्वाचें दान अधी करिं,
सर्वस्वच ये स्वयें तुझ्या घरिं,
सर्वस्वाचा यज्ञ करीं तरि,
रे ! स्वयें सैल बंधन पडतें. २

स्वातंत्र्याचा एकचि ठावा
केवळ यज्ञचि मजला ठावा;
यज्ञ मार्ग ! हो यज्ञ विसावा !
का यज्ञाविण कांही मिळतें ? ३

सीता सति यज्ञीं दे निज बळि,
उसळुनि ये सोन्याची पुतळी,
बळी देउनी बळी हो बळी,
यज्ञेंच पुढे पाउल बढतें. ४

यज्ञिं अहर्निश रवि धगधगतो,
स्वसत्त्वदाने पाश छेदितो,
ज्योतिर्गण नव जन्मुनि जागतो,
रे स्वभाव हा ! उलटें भलतें. ५

प्रकृति-गती ही मनिं उमजुनिया
उठा वीर, कार्पण्य त्यजुनिया;
' जय हर ! ' गर्जा मातेस्तव या !
वडबडुनी कांही का मिळतें ? ६

अजमेर, ता. २० ऑगस्ट १९२१]

ठावा = आधार.

१११. उदार चंद्रा !

[जाति सृष्टिलता, राग यमनकल्याण]

उदार चंद्रा, तुला नमुनि मी मार्ग धरीं आपुला. ध्रु०

शतदा आता घालीं फेरी,
त्रिलोकगामी दृष्टि रुपेरी
दिशादिशांतुनि टाकुनि हेरीं,
तुज न दिसें प्रेमला ! १

सागरतळिं रे कर खुपसोनी
हृद्गत ओढीं वर चेववुनी,
वार्ता न मिळे माझी फिरुनी,
पूस जागवुनि जला. २

नदीतटीं कीं सागरतीरीं,
दिङ्मृगजालिं वा व्योमसरोवरिं,
कालपुलिनिं वा अफाट हेरीं,
बघशि न या पाउलां. ३

तरुणतरुणि तूं सहस्र बघशिल,
ज्वाला त्यांच्या उरिं भडकविशिल,
वेलिवायुसा त्यां हालविशिल,
नच स्पर्शिशिल मला. ४

कमलवनीं वायूस निमंत्रुनि
मज्लस भरवुनि मद्य पाजुनी
कळ्या हसव गुदगुल्या करोनी,
हासविशिल नच मला. ५

अजमेर, ता. २३ ऑगस्ट १९२१]

११२. गाडी बदलली !

[जाति पतितपावन]

प्रवाहपतिता काष्ठांसम हो कर्मधर्मयोगें
रेल्वेमधि भेटले मुशाफर कुणी मनाजोगे.
झाले कुशल प्रश्न, परस्पर ओळख झाली ती,
एक दुजाची वर्दळ सोसुनि सोयहि ते बघती.
पीकपाणि कीं असहकारिता या गप्पा निघुनी,
मार्गाचे श्रम हलके करिती रंगुनि रंगवुनी.
डबे निघाले, काला झाला, फराळ मग झाले,
चंचि निघाली, विडे लागले, प्रेमाने खाल्ले.
घटिका भरली, संगमभूमी गाड्यांची आली,
एका जाणें गाडिंत दुसऱ्या, गर्दि एक झाली.
उठे भराभर, वळकुटि उचली, उतरे तातडिने;
हात हालवित सोबत्यां; पळे पुढे गडबडीने;
रेल गाठली, वळकुटि ढकली, गर्दित तो घुसला,
जागा पटकवि, जीव हायसा होय, सुखें बसला.
घटिका भरली, शीटी झाली ढग फूत्कारीत
धापा टाकित धाडधाड ती रेल सुटे त्वरित.
अन्य दिशेने क्षणार्धांत ती दृष्टिआड झाली,
बघतां बघतां मुशाफिरा त्या घेउनिया गेली,
गाडि बदलली यांत कशाचें भय, संकट, खेद ?
कां मग मरणा भ्यावें न कळे रटोनिया वेद.

अजमेर, ता. २३ ऑगस्ट १९२१]

११३. किति महामूर्ख तूं शहाजहां !

[जाति नववधू]

किति महामूर्ख तूं शहाजहाँ !
गुपित पळपुटें पंजरिं धरण्या व्यूह काय रचिलास अहा ! ध्रु०

हृदयाचें रे कपाट उघडुनि
अमूर्त कांही तरि तें काढुनि
पाण्यापरि पैसा रे ओतुनि
तूं मूर्त करिशि तो ताजचि हा. १

स्वप्न तुझें तें निरर्थ छाया !
साक्षिदार निर्मिलास राया,
भलत्याच करी तुझ्या चहाड्या
या अर्थज्ञांना सदैव हा. २

चोहिकडे रेला किंकाळुनि
देशाचें रे ओझें वाहुनि
जिवंत राखिति गोऱ्या कंपनि,
उपयोगि त्यांस का महाल हा ? ३

इथे न चेते भटारखाना
गोमांसाचा द्यावा खाना
चोरांच्या भरण्या पोटांना;
हाणि का हाडुकें गरिबां हा ? ४

मायदेविचें शव फाडोनी
इथे नसा का गणितो कोणी ?
ज्ञानकणीं का भरितो गोणी ?
रे दिवे दिवे अकलेस अहा ! ५

दरवळोत निरपेक्ष फुलें तीं,
निरभिलाप वाहोत झरे किति,
फुकट चंद्र उधळो निज कान्ती,
परि अर्थशास्त्रि रे नियम न हा. ६

पायतळीं ताजाच्या वसुनी
टकमक पाहो काळ गुंगुनी,
आदमच्या या खटल्याकारणिं
दुनिया वध बाजारच हा. ७

अजमेर, ता. २५ ऑगस्ट १९२१]
आदमचे खटले = प्रापंचिक मानव.

११४. जीवितसाफल्य

[जाति वनहरिणी, रागिणी भैरवी]

सुफलित झालें गे सखि जीवित ! ध्रु०
युगानुयुग ज्या त्रिभुवनिं शोधीं निधान तें तव नयनिं मिळालें. १
जन्मजन्मिंचें क्षुधाव्यथितमन लाभुनि तुज आकंठचि धालें. २
कंटकमय या अनंत समयीं श्रमुनि दमुनि मन सुखीं निमालें. ३
नयनद्वारीं शिरुनि गगनिं मन रविशशिउडुंतुनि अमृतचि प्यालें. ४
काय भय जरी मरण ये अता विषवृक्षा फल अमृतचि आलें ! ५

अजममेर, ता. २५ ऑगस्ट १९२१]

११५. आज तो कुठे जिवाचा चोर ?

[जाति पतितपावन, राग मियामल्हार]

आज तो कुठे जिवाचा चोर ! ध्रु०
वादळ गर्जे विजा चमकती, आलि घनघटा घोर. १
रिम् झिम् रिम् झिम् पाऊस पडे, स्मरास आला जोर. २
उंच गोखड्यामधुनि दिसे या सारें काळेंभोर. ३
लपलिं पाखरें, रानिं एकला उंच पुकारी मोर. ४
तटस्थ पानें, तटस्थ रानें, ये राजा जणुं थोर. ५
नाक फुगवुनी कान उभारुनि उभें चित्रसें ढोर ? ६
टवकारुनिया पातीं—कणसें कुणास बघति समोर ? ७
लीन लयीं का तया प्रतीक्षिति, वांधिन कधि शिरजोर ? ८

अजमेर, ता. २८ ऑगस्ट १९२१]

११६. स्वारी कशी येईल ?

[जाति समुदितमदना]

कुणास ठाउक कवणे रूपीं येइल माझ्या घरीं ?
कशी तयारी करूं ? कशी मी अंगणिं घालूं दरी ? ध्रु०

का वाऱ्यावरि परिमळापरी अवतरेल तो तरी ?
का ढगावरी गर्जनेपरी येइल भूमीवरी !
काय विजेवरि लखलख येइल जाशि सोन्याची सरी ?
नदीपुरावरि येइल का तो तरल तरंगापरी ?

घन राइमधिल का गोड लकेरीपरी ?
का स्मितसा निजल्या बाल-कपोलावरी ?
का मधुसा फुलल्या कमलदलाभीतरीं ?
यापरि करिता विचार साजणि, होतें मी बावरी. १

माळ गळां ताऱ्यांची, रविशशि तळपति मुकुटावरी
कर्णि कुंडलें; प्रभा न मावे साऱ्या भुवनान्तरीं;
शंख, चक्र अणि गदा, पद्म हीं झळकति चारी करीं,
कोटिमदन ओवाळा ऐशी छबी शरीरावरी,
शंख-शिंग खिणखिणति, दणाणे चोप नौबतीवरी,
आणि पुढे ललकार ' इत इतो ' चोपदारही करी;
श्यामकर्ण लखलख रथास खिंकाळती,
दो बाजु चामरें ध्वजा तशा फडकती,
गडगडाट चाले रथहि, दिशा कांपती,
काय दणाणत येइल ऐशी स्वारी दारावरी ? २

तारे सारे डोळे मिटती, सूर्यचंद्र धावती,
हाहाकारहि करिति दशदिशा, दिग्गज भांबावती,
चळचळ कांपति वारे, सागर जागजागिं गोठती,
जिकडे तिकडे शाइ फासली ब्रह्मांडाभोवती,
का सकळ काळिमा घनीभूत जाहली,
अति भयाण अस्फुट, उंच रोड साउली
करिं पाश—दंड ही महिपावर बैसली !
शान्त शुक्र का यापरि येइल नेण्या तो नोवरी ? ३

अजमेर, ता. ३० ऑगस्ट १९२१]
दरी = सतरंजी. चोप = काठी.

११७. वैरिण झाली नदी !

[जाति समुदितमदना, राग पिलू]

कशि काळनागिणी वैरिण झाली नदी ! ध्रु०
प्राणविसावा पैलतिरावरि, अफाट वाहे मधीं. १
सुखी मीन हे तरति न गणुनी लाटा कोट्यावधी. २
सुखी पाखरें गात चाललीं पार वादळीं सुधी. ३
पापिण खिळलें तिरा, विरह हा शस्त्रावीणें वधी. ४
पैलतटिं न कां तृण मी झालें ? तुडविता तरी पदीं ! ५
पैलतटिं न कां कदंब फुललें ? करिता माळा कधी. ६
प्राणाचें घे मोल नाविका, लावि पार, ने अधी ! ७

अजमेर, डिसेंबर १९२१]

११८. निजल्या तान्ह्यावरी

[जाति सुश्लिलता, राग केदार]

निजल्या तान्ह्यावरी माउली दृष्टि सारखी धरी. ध्रु०
तिचा कलीजा पदरीं निजला,
जिवापलिकडे जपे त्याजला,
कुरवाळुनि चिमण्या राजाला
चुंबी वरच्चेवरी. १
सटवाई जोखाइ हसविती,
खळीं गोड गालांवरि पडती
त्याचीं स्वप्नें बघुनि मधुर तीं
कौतुकते अंतरीं. २

अशीच असशी त्रिभुवनजननी,
बघत झोपल्या मज का वरुनी ?
सुखदु:खांचीं स्वप्नें बघुनी
कौतुकशी का खरी ? ३

अजमेर, डिसेंबर १९२१]

११९. कळा ज्या लागल्या जीवा

[वृत्त वियद्गंगा]

कळा ज्या लागल्या जीवा मला कीं ईश्वरा ठाव्या !
कुणाला काय हो त्यांचें ? कुणाला काय सांगाव्या ?
उरीं या हात ठेवोनी उरींचा शूल का जाई ?
समुद्रीं चौंकडे पाणी, पिण्याला थेंबही नाही,
जनांच्या कोरड्या गप्पा, असे सारे जगद्बंधू !
हमामा गर्जनेचा हो, न नेत्रीं एकही बिंदू.
नदीला पूर हा लोटे, न सेतू ना कुठे नावा,
भुतांची झुंज ही मागे, धडाडे चौंकडे दावा.
नदी लंघोनि जे गेले तयांची हाक ये कानीं,
इथे हे ओढिती मागे मला बांधोनि पाशांनी.
कशी साहूं पुढे मागे जिवाला ओढ जी लागे ?
तटातट् काळिजाचे हे तुटाया लागती धागे.
पुढे जाऊं ? वळूं मागे ? करूं मी काय रे देवा ?
खडे मारी कुणी, कोणी हसे, कोणी करी हेवा !

अजमेर, ता. ३० जानेवारी १९२२]

१२०. जन म्हणति सावळी !

[जाति नववधू, राग दुर्गा]

जन म्हणति सावळी तुज सगळे.
करुणार्ह बिचारे ते अंधळे ! ध्रु०

नवमीची गे रात्र सावळी.
चंद्रकोर त्रिजवरा कपाळीं,
शालूवरि ताऱ्यांची जाळी,
ज्या मोहवी न त्या काय कळे ! १

त्याच रात्रिच्या अगाध उदरीं
तेजोनिधि वडव्यापरि सागरिं
प्रगटतांच तो दशदिशान्तरिं
कोंदुनी प्रभा त्रिभुवन उजळे. २

अगाध सुंदर यमुना काळी.
तटीं गर्द झाडांच्या ओळी,
वेडा झाला तो वनमाळी,
उजाळिते मनोमल शाम जळें. ३

काळा काळा मेघ सुंदरी,
भाग्यहीन जो मोहे न परी,
धनधान्याची समृद्धि उदरीं,
मरतील बापडे जरि न वळे. ४

तरंग झुलती; विचार फुलती,
हास्य—अश्रु तव मनिं दरवळती,
बाग पटान्तरिं फुले गोड ती,
पट गळतां सेवूं गोड फळें. ५

नील कमलिनी माझी सुंदरि,
जन्मजन्मि लाभो मज ती तरि,
केवि बघति मतिमंद पटान्तरिं,
दृष्टीच जयांची भरे मळें ? ६

अजमेर, ता. १ फेब्रुवारी १९२२]

१२१. फेरीवाला

[जाति सुष्टिलता, राग भीमपलासी]

फेऱ्या दारावरी कुणी हा फेरीवाला करी ? ध्रु०

प्रभातकाळीं दीपविसर्जनीं,
सायंकाळीं दीपदर्शनीं,
पुकार करितां खिडकीवरुनी
नजर फेकितो वरी. १

पलीकडे वटवृक्षाखाली
पारंव्यांची ज्याला जाळी,
गर्द साउली ज्या कवटाळी,
उभा आज तो परी. २

कंवराणीजी, गोखड्यांतुनी
जरा बघा तर हळुच ढुंकुनी,
हवा तरी घ्या बुरखा ओढुनि,
नजर चळो ना परी. ३

किति वीरांनी सुंदर तरुणी
हरिल्या पूर्वी शत्रुपुरांतुनि,
रसाळ लिहिल्या कथा कवींनी,
किती पुराणान्तरीं ! ४

विशाल त्याचा बळकट बाहू
तरुणि फुलापरि शकेल वाहूं,
टोळांपरि मग शत्रू येवू,
उडविल माशांपरी. ५

नदीपलिकडे त्याची घोडी
टापा हाणी, जमीन फोडी
कशी खिणखिणे ! तिला न जोडी
नेइल बिजलीपरी. ६

अजमेर, ता. २ फेब्रुवारी १९२२]

१२२. पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला !

[जाति सुश्लिलता, राग यमनकल्याण]

पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला, बसा हात चोळुनी ! ध्रु०

अफाट गगनीं दृष्टी फेका,
खुशाल मारा हजार हाका,
प्राणहि त्याच्या मागे झोका,
येइल का परतुनी ? १

नील कमलिनी माझी सुंदरि,
जन्मजन्मि लाभो मज ती तरि,
केवि बघति मतिमंद पटान्तरिं,
दृष्टीच जयांची भरे मळें ? ६

अजमेर, ता. १ फेब्रुवारी १९२२]

१२१. फेरीवाला

[जाति स्रग्विलता, राग भीमपलासी]

फेऱ्या दारावरी कुणी हा फेरीवाला करी ? ध्रु०

प्रभातकाळीं दीपविसर्जनिं,
सायंकाळीं दीपदर्शनीं,
पुकार करितां खिडकीवरुनी
नजर फेकितो वरी. १

पलीकडे वटवृक्षाखालीं
पारंब्यांची ज्याला जाळी,
गर्द साउली ज्या कवटाळी,
उभा आज तो परी. २

कंवराणीजी, गोखड्यांतुनी
जरा बघा तर हळुच ढुंकुनी,
हवा तरी घ्या बुरखा ओढुनि,
नजर चळो ना परी. ३

किति वीरांनी सुंदर तरुणी
हरिल्या पूर्वी शत्रुपुरांतुनि,
रसाळ लिहिल्या कथा कवींनी,
किती पुराणान्तरीं ! ४

विशाल त्याचा बळकट बाहू
तरुणि फुलापरि शकेल वाहूं,
टोळांपरि मग शत्रु येवू,
उडविल माशांपरी. ५

नदीपलिकडे त्याची घोडी
टापा हाणी, जमीन फोडी
कशी खिणखिणे ! तिला न जोडी
नेइल विजलीपरी. ६

अजमेर, ता. २ फेब्रुवारी १९२२]

१२२. पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला !

[जाति सुश्लिलता, राग यमनकल्याण]

पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला, बसा हात चोळुनी ! ध्रु०

अफाट गगनीं दृष्टी फेका,
खुशाल मारा हजार हाका,
प्राणहि त्याच्या मागे झोका,
येइल का परतुनी ? १

डोळे फाडा, तोंडें वासा,
रडा पोटभर अथवा हासा,
वाजी आली, उलटा फासा
पडला हा कोठुनी ? २

अनंग कोणी कुमार आला,
हाक मुकी दे कंवराणीला,
जादूचा मग दोर लाविला
भरजरि खिडकींतुनी. ३

भक्कम तुमचा महाल सारा
दारावरही खडा पहारा,
जनानखान्या कुलुपें बारा,
गेल्या तुरि देउनी. ४

अता वायुवर शस्त्रें हाणा,
खुशाल घ्या हो भाकाआणा,
उचला विडा, तयांना आणा
मर्द तरिच मी गणीं. ५

अगाध चक्रव्यूह सुरांचा,
झोपाळा त्यामधि रागांचा,
खेळ चालला त्यावरि त्यांचा,
वघा जरा ढुंकुनी. ६

आकाशांतिल तारे उखडा,
तरंगांत वायूला जखडा
कंवराणीला तेथे पकडा
कोणी वीराग्रणी ! ७

अजमेर, ता. ३ फेब्रुवारी १९२२]

१२३. दृष्ट हिला लागली !

[जाति सृष्टिलता, राग यमनकल्याण]

दृष्ट हिला लागली   पडे कुणा पाप्याची साउली !   ध्रु०

लिंबलोण ग कोणी उतरा,
जगदंबेचा ग अंगारा
लावा, बांधा गंडादोरा.
काळजि घ्या चांगली !   १

चाफ्यापरि गोरेपण पिवळं,
काकडीपरी अंग कोवळं,
मैद्यापरि लुसलुशीत सगळं,
दृष्ट पडुनि करपली !   २

ज्यांच्या पोटीं उदंड माया
लेकुरवाळ्या आयाबाया,
पोक्त शहाण्या आणा दाया,
दावा चाफेकळी.   ३

चिमणिसारखं तोंड जाहलं,
डोळ्यावरचं तेज चाललं,
नाक उंच वर येउं लागलं,
गत कशि ग जाहली !   ४

विशाळ डोळे लावुनि वरती
चित्रें पाही जशि काकुळती,
मधेच दचकुनि कान देइ ती,
पोर बाइ बहकली !   ५

करकरीत तीनी सांजा ही
देवदर्शना एकलि जाई,
वाऱ्यापरि ही अचपळ बाई
दुष्टें कुणि पाहिली ! ६

गरिब भोळसर आयाबाया,
खऱ्या दृष्टिची वार्ताहि न यां !
अनुभव घेउनि सारें वाया !
माया खरि अंधळी ! ७

अजमेर, ता. ३ फेब्रुवारी १९२२]

१२४. विरहांतील चित्तरंजन

[जाति सुष्टिलता, राग यमन]

विरहीं मी बहुपरी मनोमय चित्रें रचिं सुंदरी ध्रु०

चित्रकला ती काय बिचारी
सदा व्यग्र जरि दिसे विचारी !
तिला जखडिती बेड्या भारी,
काय करिल ती तरी ? १

अडखळोनिया जड रंगांतुनि,
झगडुनिया गे जड कलमांतुनि
चिन्मय हृद्गत ये ठेचाळुनि
अर्धें मेल्यापरी. २

मला सुंदरी, असें न वंधन;
ब्रह्मांडांतुनि भरारि मारुन
माधुर्या गे साठवूनि मन
 अर्पी चित्रान्तरीं. ३

उत्कंठेचा गोड रक्तिमा
खुलवि तुझें मुख, तया न उपमा,
प्रभातिंचा त्यापुढे न महिमा,
 न ये गुलाबा सरी ! ४

स्वप्नभूमितिल अगाध माधुरि,
चर्मविश्विं का दिसे कुठे तरि !
भरुनि तुझ्या ती नयनीं अधरीं
 चित्र उभें मन करी. ५

हृदयाच्या गे तरंगरंगीं
शृंगारुनि नवनव्या प्रसंगीं
उभी करुनि मन तुला शुभांगी,
 विरहखेद गे हरी. ६

कधि रुसतेशी, कधि हसतेशी,
लेकरांमधे कधि रमतेशी,
दुःखीं जशि का पाउस पाडिशि
 सौख्याचा मजवरी ! ७

अजमेर, ता. ७ फेब्रुवारी १९२२]

करकरीत तीनी सांजा ही
देवदर्शना एकलि जाई,
वाऱ्यापरि ही अचपळ बाई
द्रुष्टें कुणि पाहिली ! ६

गरिब भोळसर आयाबाया,
खऱ्या दृष्टिची वार्ताहि न यां !
अनुभव घेउनि सारें वाया !
माया खरि अंधळी ! ७

अजमेर, ता. ३ फेब्रुवारी १९२२]

१२४. विरहांतील चित्तरंजन

[जाति सुष्टिलता, राग यमन]

विरहीं मी बहुपरी मनोमय चित्रें रचिं सुंदरी ध्रु०

चित्रकला ती काय बिचारी
सदा व्यग्र जरि दिसे विचारी !
तिला जखडिती बेड्या भारी,
काय करिल ती तरी ? १

अडखळोनिया जड रंगांतुनि,
झगडुनिया गे जड कलमांतुनि
चिन्मय हृद्गत ये ठेचाळुनि
अर्धें मेल्यापरी. २

मला सुंदरी, असें न बंधन;
ब्रह्मांडांतुनि भरारि मारुन
माधुर्या गे साठवूनि मन
अर्पी चित्रान्तरीं. ३

उत्कंठेचा गोड रक्तिमा
खुलवि तुझें मुख, तया न उपमा,
प्रभातिंचा त्यापुढे न महिमा,
न ये गुलाबा सरी ! ४

स्वप्नभूमिंतिल अगाध माधुरि,
चर्मविश्विं का दिसे कुठे तरि !
भरुनि तुझ्या ती नयनीं अधरीं
चित्र उभें मन करी. ५

हृदयाच्या गे तरंगरंगीं
शृंगारुनि नवनव्या प्रसंगीं
उभी करुनि मन तुला शुभांगी,
विरहखेद गे हरी. ६

कधि रुसतेशी, कधि हसतेशी,
लेकरांमधे कधि रमतेशी,
दुःखीं जाशि का पाउस पाडिशि
सौख्याचा मजवरी ! ७

अजमेर, ता. ७ फेब्रुवारी १९२२]

१२५. तुझे लोचन

[जाति सुष्टिलता, राग बहार]

अगाध दुर्मिळ जनीं दिसे मज कांहि तुझ्या लोचनीं ध्रु०
या डोळ्यांच्या खिडक्यांभीतरि
अफाट अनुपम दिसे माधुरी,
प्रिये जिवलगे, काळिज त्यावरि
टाकिन कुरवंडुनी. १
अथांग भरला अपार सागर,
हेलकावतो अगाध सुंदर,
नाचति रविकर जललहरींवर,
कांपे मन पाहुनी. २
अफाट निर्मल आभाळांतुनि
तारे डौलें निघाति पलटणी
तालसुरावर नियमित चरणीं
जणुं तंबुर ऐकुनी. ३
मूर्तिमंत जणुं रागरागिणी
तन्मय झाल्या गोड गायनीं
नाग, हरिण, सुरतरुणि, यक्षिणी
डुलति सखे, परिसुनी. ४
मदनाचा कुणि तरुणि पाळणा
हलवी गाउनि दिव्य गायना
जादूची का ही गे रचना
कीं भासचि हा मनीं ? ५

अजमेर, ता. ८ फेब्रुवारी १९२२]

तंबुर = ढोल.

१२६. घट भरा शिगोशिग

[जाति नववधू, राग वसंत]

घट भरा शिगोशिग, भरा भरा !
वाहुं द्या दयेचा वरुनि झरा. ध्रु०

पुत्रोत्सविंही प्रसववेदना,
विवाहमंगलिं विरहयातना,
प्रणयरसोद्गमिं पापकल्पना,
हीं शल्यें सलती, हरा ! हरा ! १

दिनोद्गमीं रविमुखिं घनरेषा,
पूर्णचंद्रिं लांछन दे क्लेशा,
शुक्रमुखा दे तम परिवेषा;
हीं न्यूनें आता दूर करा. २

रंग अडविती चित्रभावना,
सूर दुखविती मधुर गायना,
वर्ण जखडिती कोमल कवना,
शृंखला खिळति या, त्वरा करा. ३

ज्योतिर्मय ही सखिची कान्ती
वाटे कीं मुरवावी स्वान्तीं,
झोकांडी दे, न येचि हातीं,
ही माया निज संहरा, हरा ! ४

अजमेर, ता. ८ फेब्रुवारी १९२२]

१२७. निष्ठुर किति पुरुषांची जात !

[जाति पतितपावन, राग हमीर]

निष्ठुर किति पुरुषांची जात ! ध्रु०
भिरकावित गाईंस निसटला दूर करित निमिषांत ! १
रवि सोडुनि माठांत निघालें महि घेउनि हातांत. २
वेडि उभी मी लावुनि डोळे वाट बघत दारांत. ३
नजर एकहि न टाकुनि निसटे सांड जसा नादांत. ४
ठार करी वेताळ वावटळ वितळुनि जणुं वाऱ्यांत. ५
गाळ्या देता दोन तरी मी जळतें अशि न मनांत ६
परि हें निघणें अनोळख्यापरि विळा बाइ पोटांत ! ७
भेट जरा कुंजांत नदीवर, घेशिल तृण दांतांत ! ८

अजमेर, ता. ९ फेब्रुवारी १९२२]

महो = लोणी. गाळ्या = शिव्या.

१२८. घट तिचा रिकामा—

[जाति नववधू, राग देस]

घट तिचा रिकामा झऱ्यावरी,
त्या चुंबिति नाचुनि जळलहरी. ध्रु०
अशी कशी ही जादू घडली ?
बघतां बघतां कशी हरपली ?
का समजुनिया राणी अपुली
तिस उचलुनि नेई कुणी परी ? १

मिळत चालल्या तीनी सांजा,
दिवसाचा हा धूसर राजा,
चंद्रा सोपुनि अपुल्या काजा
घे निरोप कवळुनि जगा करीं. २

पलीकडे त्या करुनि कापणी
बसल्या बाया हुश्श करोनी,
विनोद करिती, रमती हसुनी,
जा पहा तिथे कुणि ही भ्रमरी. ३

तिथे वडाच्या पाळीभवती,
नवसास्तव मृगनयना जमती;
कुजबुजुनी गुजगोष्टी हसती,
रतिमंजरि हेरा तिथे तरी. ४

तांदुळ पदरीं, बिल्वजळ करीं
चरण क्षाळुनि जवळ तळ्यावरि,
जमति शिवालयिं पोक्त सुंदरी;
फिरकणी बघा ही त्यांत तरी. ५

पलीकडे वेळूंची जाळी;
तेथे वारा धुडगुस घाली,
शीळ गोड तीमधुनि निघाली,
ही झुळुक हरपली लकिरिपरी. ६

अजमेर, ता. १५ फेब्रुवारी १९२२]

फिरकणी = भिंगरी. कवळुनि = आलिंगन देऊन.

१२९. पुनवेची शारद रात

[जाति अचलगति, गर्भा]

अजि पुनवेची शारद रात,
झिंगत आला तारानाथ.
आल्या मुखरिणि या बाहेर,
चंद्राभोवति धरिती फेर.
फेर धरिति या गाउनि आज,
लखलख चमकति लेउनि साज,
अंगणिं भरला वरि आनंद,
लीला मचली अंदाधुंद,
गवळणि जमल्या कुरणीं आज,
मुरली घुमवा या महाराज !
शरदाचा हा मादक काळ,
अंगीं आला, या गोपाळ,
गाणीं गाऊं घेउनि फेर,
मोरमुगुट शिरिं, या बाहेर.
धवल पिठापरि यमुना-तीर.
लहरी नाचुनि गाई नीर,
खिदळे वारा हा कुंजांत,
डुलती राया, गाई आंत;
विखरी परिमळ हा कुरणांत
मद संचरला दाहि दिशांत.
चंचळ चरणीं नाचूं आज,
मुरली घुमवा या महाराज !

अजमेर, ता. १६ फेब्रुवारी १९२२]

मचली = खच्चून झाली.

१३०. कवणे मुलखा जाशी ?

[जाति लवगलता, राग ललत]

कवणे मुलखा जाशी गे तूं ? कवणे मुलखा जाशी ? ध्रु०
भार शिरावर, अपार, सागर, फुटकी नाव जराशी. १
जनकजननि ते तुझे कवण ते ? कोठिल तूं रहिवाशी ? २
कुठे वतन तें, कुठे सदन तें ? मळे, खळ्यांच्या राशी ? ३
वायु झरझरा आळवि सुस्वर, ओढि तुझ्या पदराशी. ४
सूर्याचे कर धरुनि तुझे कर आर्जविती राहण्याशीं. ५
या जळलहरी येथिल सुंदरि, आवळिती चरणांशी. ६
माझें तें घर तुझें गडे कर, लावुनि ऊर उराशी ! ७
गाउनि निज गुज निजविल काळिज माझें श्रान्त मनाशी. ८
साहस न करीं अथांग सागरिं एकलि अशी प्रवासीं. ९

अजमेर, ता. २२ फेब्रुवारी १९२२]

१३१. रतलें परपुरुषाशीं

[जाति लवंगलता, राग ललत]

रतलें परपुरुषाशीं रे, मी रतलें परपुरुषाशीं. ध्रु०
मधुर मुरलिसुर हलवुनि थरथर ओढिति या चरणांशी. १
पैलतिरावर कुंज मनोहर, माझी तेथ मिराशी. २
भिकार सागर गर्जो भेसुर, पुसतें कोण तयाशी ? ३
प्रबल कुसुमशर उचलि परांवर नेइल पैल तिराशी. ४

मिराशी = कुळ-वाडी.

तरंग मनिं किति ! झुळुका ढकलिति, उत्कंठा-शीडाशी. ५
चंचल उर जरि चळलें, सावरि रति आवळुनि तयाशी ६
परचुंबनमधु पिउनि पुसति वधु का शिळपट नवऱ्याशी ? ७
लज्जाभीती घोळुनि पीती मरतीं ज्या पर-पाशीं. ८
जडलें मन जर परपुरुषावर, भान न मग शरिराशी. ९

अजमेर, ता. २४ फेब्रुवारी १९२२]

१३२. हिंदु विधवेचें मन

[जाति पादाकुलक, राग पिलु]

सांगुं तुम्हांला किती दयाळा ?
न घडे त्याचें नांव कशाला ? ध्रु०

पतित दीन मज पाहुनि दुर्भग
कळवळलें उर, सागर तें मग !
साहसिं सजलां ढाथाळुनि जग,
उदारपण का न दिसे मजला ? १

निःस्वार्थाचा कळसचि वाहुनि,
यज्ञिं सुखाची आहुति देउनि,
पापिणिला मज पुसतां विनवुनि,
उत्तर देऊं काय तुम्हांला ? २

" चराचरांचीं मिथुनें जगतीं
सहवासाने " म्हणतां, " जगती "
कळे मलाही, काय परी गति ?
भ्रमण भुतापरि आलें भाला ! ३

" नीरस वेलिस फुलें उमलती,
खिन्न नभाला तारे भेटाति,
रिक्त सरोवरिं कमळें फुलती "
कां मज कथितां हें विधवेला ? ४
अमरें मजवर दार लोटितां
मर्त्य तुम्ही तें उघडूं झटतां,
सुखमंदिरिं त्या नेण्या झुरतां,
दयाघना, कशि फेडुं ऋणाला ? ५
पतित बहिष्कृत अस्पृश्यापरि
घिरट्या घ्याव्या मीं बाहेरी;
दया करा, जा आंत तुम्ही तरि
घेउनि कुणि अनुरूप सखीला. ६
बहीण होइन, दासी होइन,
भक्त होउनी चरणा पूजिन,
तुमच्या वाटा केशीं झाडिन,
अधिक पत्निपणिं काय कृपाळा ? ७
बोल न बोला एकहि यावर,
धैर्याचे ढासळतिल डोंगर,
भलतें जाइल निघोनि उत्तर.
भागिदार नच व्हा नरकाला ! ८
औदार्यास्तव ह्या रात्रंदिन
आळवुनी मी हरिला विनविन,
अभद्र माझ्या मलिन कराहुन
श्रेयस्कर कर देउ तुम्हांला ! ९

अजमेर, ता. २ एप्रिल १९२२]

१३३. दे पूर्ण हृदय सुंदरी

[जाति सुश्लिलता, राग भैरवी]

देशि मला तूं जरी तरी दे पूर्ण हृदय सुंदरी. ध्रु०

जरी कोपरा ठेविशि राखुनि
चोर तिथे गे शिरतिल लपुनी,
घालितील गे छापे तेथुनि
रतिसाम्राज्यावरी. १

दुधामधे गे थेंब विषाचा
सुखसंभव गे तेथ कशाचा ?
मार्ग सरळ मग तो नाशाचा,
दूध विषच हो तरी. २

तार सतारिस सैल एक गे
संगीताचें नांवहि न लगे;
सोंगढोंग बाहेरिल अवघें
समज शवाचेपरी. ३

कुभावनेने विटाळतां मन
प्रीती जाइल पळून तेथुन,
विषमय होइल जीवन त्याहुन
मरण वरें किति तरी ! ४

अजमेर, ता. ६ एप्रिल १९२२]

१३४. उखळांत दिलें शिर ! काय अता !

[जाति नववधू, राग मालकंस]

उखळांत दिलें शिर, काय अता ?
दणकवा मुसळ ढोंग न करितां ! ध्रु०
दुबळ्यांचें बळ केवळ दुस्तर,
करील कैसें दिव्य भयंकर,
बलोद्धतांची मोडिल कंबर,
जग चकित होउं द्या हें बघतां ! १
माय, तुझा तो चिलया बाळा
विसरुं कसा ? कांडितां तयाला
अश्रुबिंदु त्या एक न आला,
बांधिलें अनंता बलवंता. २
प्रल्हादहि सत्याग्रहरत तो,
आइ, आठवे सदैव सुत तो,
ढळे न तिळभर छळीं अमित तो,
पशु करुनि सोडिलें भगवंता. ३
हरिश्चंद्र तव सुत सत्याग्रहि,
सदा अहिंसारत तो निग्रहि,
अजस्र मारा रिपुचा साही,
परि हरीस आणी मानवता. ४
ह्या बाळांचा आत्मा पसरे,
युगान्तरीं तो आता उतरे,
एकवटुनि ' मोहनीं ' अवतरे,
तूं वांझ न गे माझी माता ! ५

अजमेर, ता. १३ एप्रिल १९२२]

१३५. दरडीवरील बाला

[जाति मदनमंजरी, राग जोगी]

चहुकडे ढगाच्या माळा,
उभि दरडीवर ती बाला. ध्रु०

वायुची बसे थाप ती, चिरगुटें उडति, केस भुरभुरति,
कां चढली दरडीवरती ? १

चौबाजुंस शेतें छान, झोपडें सान गर्द राईंत,
तें दिसे गार वेलींत. २

टाकोनि मोकळें दार तुफानीं गार आज कां आली ?
कां उभी उंच या काळीं ? ३

क्षणिं नजर फेकि मेघांत, पुन्हा मार्गांत काय ही पाही ?
का दिसे दूर हिस कांही ? ४

ते विशाल डोळे किती गरगरा फिरति खालती वरती,
गगनाचा वेधचि घेती ! ५

कालवे काय हृदयांत ? एक निमिषांत छटा किति खुलती
विजलीपरि गालांवरती ! ६

प्रीति का मिळे बाजारिं ? काय शेजारिं ? सोड मीमांसा,
प्रीतिमूर्ति बघ ये ऐसा ! ७

अजमेर, ता. ३० एप्रिल १९२२]

१३६. अंगाईगीत

[जाति चंद्रभागा, राग सारंग]

जो जो जो जो रे ! ध्रु०

निज माझ्या छकुल्या चिमण्या राजा,
निज रे लडिवाळा !
बाळ गुणी, झोप नेलि रे कोणीं ?
जो जो जो बाळा ! १

घरटीं तीं फांद्यांमधुनी झुलती,
निजले चिउकाऊ;
निजवीती झुळका गाउनि गीती;
गाणीं किति गाऊं ? २

हम्मा ही दूदू देउनि पाही
निजली गोठ्यांत;
रे छबिल्या, राघूमैना निजल्या
अपुल्या पिंजऱ्यांत. ३

या वेळीं निजलीं झाडें वेली;
निजला चांदोबा;
रात्र किती चढली काळी भवतीं
आला बागुलबा ! ४

शुक्र गडे झालें जिकडे तिकडे;
झोप न तुज बाळा !
खिंदळशी, खुदुखुदु खुदुखुदु हसशी,
एकच हा चाळा ! ५

लडिवाळा, रुणुझुणु घुंगुरवाळा
पायीं वाजविशी,
कशि वाळा, झोप शिवेना डोळां ?
अफु आली तुजशी ! ६

सटवाई षष्ठिदेवि जोखाई,
सांभाळा याला.
न शिवो तें पाप अमंगल भलतें
माझ्या छबिल्याला ! ७

अजमेर, ता. २ मे १९२२]

१३७. मिळे गे नयनां नयन जरी

[जाति पतितपावन, राग भीमपलासी]

मिळे गे नयनां नयन जरी—
नयनमोहिनी, मनीं उसळती लहरींवर लहरी. ध्रु०
काय घुसळिला यापरि सागर मंथनकालिं सुरीं ? १
विजेपरी लखलखतां अवचित दिपविशि नेत्र खरी. २
पिटाळुनी स्मृति, धृति, मति हृदया व्यापिशि तूंच पुरी. ३
निलाजरे हे नयन पाहतिच, हासति लोक तरी. ४
नयनगवाक्षीं सकलेंद्रियगण एकवटे सुंदरी. ५
पापदृष्टि ही म्हणाति, त्यांहि मज ओळखिलें नच परी. ६

आग्रा रेल्वेस्टेशन, ता. २२ जुलै १९२२]

१३८. समजुनि बांध शिदोरी

[जाति लवंगलता, राग तिलककामोद]

सहचरि, समजुनि बांध शिदोरी. ध्रु०
आवडनावड राख बाजुला, वघ मार्गाची दूरी. १
गोड करंज्या, खाजीं बासति; बुरसे गे साटोरी, २
लग्नीं कार्यीं घीवरलाडू, मार्गि न त्यांची थोरी. ३
पोहे, सत्तूपीठ फुटाणे वाट काटितिल सारी. ४
मार्गि मिळे कीं न मिळे पोई, असुं दे तांब्यादोरी. ५
हरिनामाची गांठ घाल मग न घडे मार्गीं चोरी. ६

अजमेर, ता. १ ऑगस्ट १९२२]

सत्तूपीठ = गहू, हरभऱ्याची डाळ आणि थोडे तांदूळ हीं भाजून केलेलें पीठ. बासती = शिळीं होतात. खाजीं = खाद्यें.

१३९. अशांचें कोण करिल तरि काय ?

[जाति पतितपावन, राग अडाणा]

अशांचें कोण करिल तरि काय ? ध्रु०
वस्त्र हवें ज्यां लाज झाकण्या, अन्न ढकलण्या काय १
रडति न ज्यांचीं रांडापोरें, शिवे धनाचि न हाय २
दिली तिलांजलि देहसुखावरि काय अशांस अपाय ? ३
खुशाल घाला अशां तुरुंगीं, काय अशांचें जाय ? ४
भीती का चतुरंगबल नृपा ? दिला मृत्युशिरिं पाय ! ५
‘ जनीं जनार्दन ’ ही हरिसेवा, अन्य न ज्यां व्यवसाय ६
अशांस पाहे वक्र कुणाची ऐशी व्याली माय. ७
दीन जनांची एक काळजी, मनीं दुजीस न ठाय. ८
धन्य तुझा गे कुसवा माते ! दैन्य कां न तव जाय ? ९

अजमेर, ता. ८ ऑगस्ट १९२२]

१४०. कोण रोधील ?

[जाति वरमंगला, राग भूप]

या भविष्याचिया दिव्य कारागिरा
कोण रोधील ? दे कोण कर सागरा ? ध्रु०
शूल राजा, तुझा रक्त त्यांचें पिओ,
गृध्रगण भक्षण्या पुण्य गात्रां शिवो,
दुर्गि त्यांचीं शिरें अधम कुणि लोंबवो,
अंत त्यांचा नको समजुं हा नृपवरा ! १
ज्योति मृत्युंजय प्रबळ पिंडाहुनी
समज दावाग्निशा चहुकडे पेटुनी
देशकालांसि रे टाकितिल व्यापुनी,
अंतिं फडकेल रे ध्वज तयांचा खरा. २
ज्यावरी भार तव, ज्यावरी गर्व तव,
विफल तोफा तुझ्या, पलटणी सर्व तव,
विफल बलदर्प तव, यांत का शर्व तव ?
उघड लोचन, पहा दूर राजा, जरा. ३
भव्य ते स्तंभ बघ तुंग अट्टालिका,
त्या कमानी पहा, त्या गवाक्षादिकां.
सौध ते, कळस तो सोनियाचा निका,
ध्वज वरी प्रीतिचा मोहवी भास्करा. ४
तेथ त्या रत्नमय दिव्य सिंहासनीं
लखलखे भरतभूजननि बघ विजयिनी !
प्रणय, नय, सत्य हे सज्ज गण रक्षणीं,
बघ भविष्याचिया दिव्य त्या मंदिरा. ५

अजमेर, ता. १८ ऑगस्ट १९२२]

१४१. प्रतिज्ञा

[वृत्त सौदामिनी, राग मालकंस]

धुळीलाहि जाऊं मिळोनी सुखें,
घरालाहि होऊं सुखें पारखे,
उपाशी मरूं दूर देशान्तरीं,
वनीं रानिं हिंडूं पिशाचापरी,
सुळाच्या अती तीव्र धारेवरी
हसोनी सजूं रक्तपुष्पापरी,
असत्या तुझ्या हा न माथा झुके,
जरी कापशी, काप येई सुखें ?
जुल्मा न दे अंगुली हात हा,
कलम् कर सुखें, आण चाकू पहा !

असे दोगला, दो पित्यांचा तरी
फसे ऐंद्रजालीं तुझ्या यावरी !
फिरूं नागवे होउनी वानरें,
विषारी तुझे ते दुशाले पुरे !
तुझ्या त्या महालां विलासां भुले
महारौरवीं घोर नर्की गळे !
नको स्पर्श हा दुष्ट माये अगे !
भुतासारिखा मोह आता निघे !

अजमेर, ता. २६ सप्टेंबर १९२२]

दोगला = शिंदळीचा; दोगला–दोन बापांचा. असा शब्दप्रयोग मळव्यांत रूढ आहे.

१४२. वसंत फेरीवाला

[जाति लवंगलता, राग देस]

आला हा ऽऽ दारिं उभा, ऽऽ वसंत फेरीवाला ध्रु०
पोतें खांद्यावरि सौद्याचें देइल ज्याचें त्याला. १
कुणीं लाविला गुलाब-वेला, घर न पुरे वासाला. २
कुणीं पेरिले अंगणिं कांटे वाव न पद देण्याला. ३
कुणीं पेरिले पेरू-आंबे, वाण न माधुर्याला. ४
कुणीं लाविल्या बोरीबाभळि, हाणिति कर कर्माला ५
चोख दयाळू फेरीवाला, त्याला दोष कशाला ? ६
लावुनि पालवि खुलवुनि फुलवुनि देइ परत कांट्याला. ७
दाम तसा घ्या माल मोजुनी, बोल इथे कोणाला ? ८

अजमेर, ता. ५ नोवेंबर १९२२]

१४३. जेंव्हा लोचन हे

[सुनीत, वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

जेव्हा लोचन हे तुझे विहरती या माझिया लोचनीं
तेव्हा ज्योति झळाळते जिवलगे, सौंदर्यसीमाच ती !
वर्णाया तरि वर्ण आणुं कुठुनी ? कुंठेच माझी मती,
राहीं मूक उभा, गती नच अता वाचाळतेलागुनी.

कैशी मी लपवूं, कुठे छिपवुं ही रम्याकृतींची खनी ?
हें माझें पडकें भिकार घरटें, या चोरही घेरिती,
ठेवूं मी हृदयान्तरीं तरि तया कांटे अता व्यापिती,
कोठे ठेवुं तरी सुरक्षित हिला काळाचियापासुनी ?

वाणीचें नवीन मंदिर तरी सौभाग्य तें कोठुनी ?
जें लाभे कविला तया यम जया कांपे सदा निर्दय.
रंगीं रंगुनि जो रची सुकवितामंजूषिका-वाङ्मय
त्याला ये लपवावया निजसखी, आशा वृथा मन्मनीं !

आता दीनदयाघना, चरणिं रे ही एकची प्रार्थना,
नेतां पुण्यमयी प्रिया तिजसवें ने पातकी या जना.

अजमेर, ता. ७ डिसेंबर १९२२]

१४४. तूं कवण जगांतिल ललना ?

[जाति लवंगलता, राग परज]

तूं कवन जगांतिल ललना ? ध्रु०
घ्राण-कल्पनासृष्टींतुनि कां अवतरलिस या भुवना १
गंधर्वांच्या सुरसृष्टीमधि पावलिस का जनना ? २
का नंदनवनकुसुम पातलिस रिझवाया मम नयनां ? ३
सुर-जान्हविंतिल कमलगंध का मूर्त येशि मग सदना ? ४
आनंदच का शरीर धरुनी आलिस विहसितवदना ? ५
येइं, करीं पावन या सदना लावुनि कोमल चरणा. ६
स्थिरावले हे लोचन, पडली भुरळ बघुनि तव नयनां ७
स्रवुनी सुहसित चंद्रकिरणमय उजळी या मम भुवना. ८
बहु रत्नांची जननि जागवी हृदयगुहागत कवना. ९

अजमेर, ता. २२ जानेवारी १९२३]

१४५. रुणुझुणु ये !

[जाति शुभवदना]

रुणुझुणु ये, रुणुझुणु ये झणकारित वाळा
लुटुलुटुलुटु दुडुदुडुदुडु ठुमकत ये बाळा ? ध्रु०
धुंदि अजुनि रजनिनयनिं;
सावरुनि पदर धरुनि
शुभवदना उडुरदना देइ जांभयांला. १
दिग्ललना धौतमुखी
रत्नदीप कनकतबकिं
घेउनिया वाहति या बालभास्कराला. २
काकड-आरति करिती
देवगृहीं नवयुवती;
आळविती जागविती नंद-नंदनाला. ३
रजनितनय मारुतगण
नृत्य करिति चपलचरण,
तोम् तननन झूम् झननन करिति गायनाला. ४
जागति बघ चिउकाऊ;
लागति घरट्यांत गाउं;
डोलति तरु, लागति करुं ते हरिभजनाला. ५
जागति गोठ्यांत गाइ,
पाजति वत्सांस पाहिं;
ये रांगें ! कळ लागे माझिया स्तनांला ! ६

अजमेर, ता. २४ जानेवारी १९२३]

१४६. समज मानिनी !

[जाति वनहरिणी, राग भूप]

समज मानिनी, मान न करिं गे. ध्रु०
झळक चपल ही व्यर्थ, हीस्तव प्रणयाचा अपमान न करिं गे. १
अमृतमधुर रसपान हवें तरि अधररसाचें दानच करिं गे. २
मधुमय कोमल कमल कमलमुखि, मधुदानीं अनमान न करिं गे. ३
चंद्रमुखी, हा चंद्र कान्तिमय कान्तिदानिं अभिमान नकरिं गे. ४
अधरमाधुरीविषयिं कृपणपण, नियतिविमुख कृति जाण, न करिं गे. ५
देहभोग हे भोगुनि सरती; सऋण सुमुखि, उत्थान न करिं गे. ६

अजमेर, जानेवारी १९२३]

१४७. उडाला हंस !

[जाति लवंगलता, राग जोगी]

ये ना हंस उडाला हाता,
कां रे तळमळ करितां आता ध्रु०

अनंत निर्मळ गगननीलिमा येइ न हातीं धरितां;
त्यांत निसटुनी घेत भरारी वितळे बघतां बघतां. १

रत्नखचित हा सुवर्णपंजर; त्यांत लोभुनी फसतां
रमुनि रमविलें, परि न गुंतला तटका तोडुनि जातां. २

भक्कम तुमचा पंजर बळकट; दार जखडिलें असतां
निघे तयारी कडेकोट ही जुमानिली नच निघतां. ३

मोत्याचा चारियला दाणा प्राणांहुनि या जपतां;
निघे लावुनी चटका ! कोठे तुमची मायाममता ? ४

रमला, झुलला, फुलला, खुलला मनगटावरी डुलतां;
कां मग ताताडि तीरसा सुटे टाकुनि पंजर उडतां ? ५

कुणीं दिली या हाक ? कोठुनी कानीं येउनि पडतां
हा तडफडला, हा फडफडला निघे निरोप न घेतां ? ६

पूर्ववनांतिल रव परिचित का कानीं याच्या येतां
होउनि जागी स्मृति, खडबडुनी निघे न कांही बघतां ? ७

मधुर रवें हा पंजर घुमतां मोहवि साऱ्या जगता,
सुना रिकामा मुका तिडिक दे नयनां आता बघतां. ८

कां रे डोळे फाडुनि बघतां ? कां रे उर बडवीतां ?
कां तळमळतां ? कां हळहळतां ? आता न फिरे परता ! ९

लष्कर–ग्वाल्हेर, ता. १ एप्रिल १९२३]

१४८. नदितिरीं उभी ती

[जाति नववधू, राग जोगी]

नदितिरीं उभी ती दाट तृणीं,
आर्द्र वस्त्र ठिबके चरणीं. ध्रु०

नयन नभीं, कर दोन्ही जुळले;
केशपाश उरिं पाठीं रुळले;
तुफान हृदयीं घोर उसळलें;
ही पसरे छाया मुखिं नयनीं. १

बघति तुंगगिरि घेरा घालुनि,
थिजले तरुवर तिला पाहुनी,
स्थिरावले ढग पळतां गगनीं
झाकावि बालरवि ढगांतुनी. २

असह्य छळ ज्यांस्तव सोशियला,
तेच निघाले टाकुनि मजला,
नभ कोसळलें, हाय कपाळा,
परि दुभंगे न देवा, धरणी ! ३

कोण कुणाचें जगतीं देवा ?
कोण दीर रे ? कोण सासवा ?
कुठला मायेचा ओलावा ?
गांजिलें भाजिलें दिनरजनीं ! ४

म्हणति मींच कीं त्यांना गिळिलें,
करंटीच अवदसा जन्मलें,
खरेंच का हें देवा, सगळें
मग नको दावणें मुख फिरुनी ! ५

डोईवर चिमण्यांची पाटी,
पैसा अडका एक न गांठीं,
कोण पृथ्विच्या अफाट पाठीं ?
मग काय करिन तरि मी जगुनी ? ६

दिलें अर्पितें तुझिया चरणां
दयाघना, तुज त्यांची करुणा,
फुटेल पान्हा तुजविण कवणा ?
त्यां तूंच माय, तूं बाप जनीं. ७

मायपोट तूं गंगामाई;
अगाध माया तुझिया ठायीं;
आल्यें धावत तुझिया पायीं;
दे ठाव तुझ्या डोहीं गहनीं ! ८

तुझा डोह मज महाल आई,
मऊ बिछाना तव तळ बाई;
करिल तुझा ध्वनि मज अंगाई,
किति शान्त झोप येइल मरणीं ! ९

उडी घालण्या टाकी चरणा,
विदारुनी तों वातावरणा
हंबरडा तो आला श्रवणां—
‘ गे आइ आइ ! जाशी त्यजुनी ! ’ १०

ऐकुनि ती व्याकुळ किंकाळी
मटकन माउलि बसली खालीं;
निश्चय ढळला तो तत्कालीं,
हो हृदयाचें पाणी पाणी ! ११

घे ओढुनि पोटीं वत्सांला,
मोलमजूरी करीन बाळा,
भिक्षा मागिन रे वेल्हाळा !
परि भरीन हीं तोंडें चिमणीं ! १२

लष्कर—ग्वाल्हेर, ता. २३ ऑगस्ट १९२६]

१४९. ते कान्त यापुढे !

[जाति भूपति]

कुणि कसें म्हणा, कुणि करा हवें तें आता
ते कान्त यापुढे, मीहि तयांची कान्ता.
कुणि म्हणाच पापिण, म्हणाच कुलटा आता,
तो एक जाणतो मला, माझिया नाथा. ध्रु०

कुणि म्हणा, भाळलें वृथा बाह्य रूपाला,
कुणि म्हणा, बळी मी पडलें तारुण्याला,
कुणि म्हणा, सोडिली लाज, सोडिली माया,
कुणि म्हणा, टाकिली भीति, दूषिली काया,
कुणि म्हणा, लाविला कलंक कुलशीलाला,
कुणि म्हणा, फासलें काळें चारित्र्याला,
कुणि म्हणा, टाकिला देव, टाकिली नीती,
कुणि म्हणा, लाविला हरताळचि शास्त्राला,
तो जुल्म तुमचा, आग लागुं दे त्याला !
जग रुसोच रुसलें, रुसो न परि तो त्राता ! ते० १

कुणि म्हणाच, मारूं, म्हणा छळूं दोघांला,
कुणि म्हणाच लावूं आग घरादारांला,
कुणि म्हणा, पेटवूं वैरहि, साधूं दावा,
कुणि म्हणा, साधुनी संधी घालूं घाला;
घ्या हातिं पाजळुनि हवी तशी तरवार,
या पडा तुटोनी ! करा हवे ते वार !

त्या दयाघनाची करुणा चिल्खत भारी,
ह्या सत्प्रीतीवर बोथटतिल तल्वारी.
आकाश कोसळो, उलो पृथ्वि या काळीं,
जी गोष्ट झालि ती आता झाली, झाली !
मज मरण येउ, हरि सुखी राख परि नाथा ! ते० २

कुणि कसेंहि समजो, करोहि छळ या काळीं,
कुणि गांजो भाजो अमुचाही हरि वाली !
पति तुम्हीच निजपदिं हरी, जरी बोलविले
हे भ्रतार दुसरे तुम्हींच ना अर्पियले ?
आज्ञेविण तुमच्या हलेल का हो पान ?
मायेविण तुमच्या जगेल का हो कोण ?
तुम्हि सर्वसाक्ष, मग म्हणोच जग हें कांहीं,
तुम्हि 'होय' म्हणा; शास्त्राची पर्वा नाही !
मज माझें काळिज देतें देवा, ग्वाही,
निष्पाप असें मी, कुणी म्हणो हें कांही.
मग लाज तुम्हांला दीन जनांच्या नाथा ! ते० ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १३ सप्टेंबर १९२६]

१५०. पहा हो कसा हा कारागीर !

[राग भैरवी]

पहा हो कसा हा-कारागीर !
थरारुनी तनू झरे नयनीं नीर. ध्रु०

कतरण ही पानिंपानिं रम्य झालरीपरी
तरी करान्तरीं कुठे नाहि कातरी ! १

फुलाफुलामधे कशा छटा सुरम्य रंगल्या !
इंद्रचाप रंग हे ! करिं न कुंचल्या. २

मखमाली फुलपाखरुं सुबक हें पहा कुणी,
बुट्ट्या पहा परांवरी, करिं न लेखनी. ३

अगाध नीलिमा वरी, रम्य गोल त्यावरी
सुनेरी रुपेरी हे खीळहि न करीं. ४

काळी ही चंद्रकळा रात्र ल्यालि; तीवरी
कशीदा रुपेरी हा, सुइ कुठे करीं ? ५

गझनीचा पट भरजरि भानुच्या गवाक्षिं तो,
अधान्तरीं अयंत्रची किति चकाकतो ! ६

लवव मान मानवा, वृथाभिमान सांडुनी;
अनंत रम्यता पहा ! लाज रे मनीं. ७

लष्कर-ग्वाल्हेर ता. २० जानेवारी १९२७]

१५१. वाटलें नाथ हो !

[जाति महात्मवती]

वाटलें नाथ हो, तुम्ही उतरतां खाली
हे असहकारिता हांक तुम्हां ज्या कालीं. ध्रु०

हंबरडा फोडी आर्त महात्मा जेव्हा
आघात झेलिले घोर उरावर तेव्हा,
त्या यज्ञें द्रवुनी गमे धावलां देवा,
ऐकिली आर्त किंकाळी. १

वाटलें उघडलीं द्वारें तीं स्वर्गाचीं,
वाटलें धावली माउलि ती गरिबांची,
वाटलें पळालीं सकळ संकटें साचीं,
गरिबांचा आला वाली ! २

घेतली धाव हो तुम्हीं द्रौपदीसाठी,
गरिबांस्तव धरिली तुम्हीं कांबळी काठी,
गुरगुरलां होउनि पशुहि गांजल्यापाठी,
ती वेळ वाटलें आली. ३

परि हाय ! कोणतें पाप आडवें आलें ?
हा ! कपाळ फुटलें, संचित तें ओढवलें !
परतली माउली, स्वार्थाने अडवीलें,
आशेची माती झाली ! ४

हा दुणावला हो घोर अता अंधार,
ह्या दिशा करिति हो भयाण हाहाकार,
जखडिती पाश हो अता अधिक अनिवार,
हा हाय गति कशी झाली ! ५

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ३१ मार्च १९२७]

१५२. सहज तुझी हालचाल

[जाति अरुण, राग भैरवी]

सहज तुझी हालचाल मंत्रें जणुं मोहिते. ध्रु०

सहज चालणेंहि तुझें,
सहज बोलणेंहि तुझें,
सहज पाहणेंहि तुझें
मोहनि मज घालितें. १

संसृतिचा घोर भार
बघतां तूं एकवार
विलया सखि, जाय पार,
देहभान लोपतें. २

देवी, वनदेवि म्हणूं,
स्वप्न, भास काय म्हणूं ?
प्रतिभा कीं भैरवि म्हणुं
मति माझी कुंठते. ३

एकवार बघ हासुन
डळमळेल सिंहासन !
तळमळतिल मनिं सुरगण !
हास्यास्तव खास ते ४

ही अपूर्व शक्ति सगुण
झाडितसे मम अंगण,
हें माझें भाग्य बघुन
जळफळतिल देव ते. ५

लष्कर–ग्वाल्हेर, ता. ३ एप्रिल १९२७]

१५३. केवळ सुखराशी !

[जाति सुखराशी, राग काफी]

थांब जराशी !
चपलचरण सखि जाशी ? ध्रु०
मुरड परत अशी त्वरित, बघिन खचित पळ या दिव्याशीं. १
या प्रभात-करीं स्नात, मधुर गात दिसशी कमलाशी २
मधुर मधुर, नयन मधुर, मधुर पदर जणुं खळें मुखाशीं. ३
मधुर चित्र, अति पवित्र ! कुठे क्षेत्र या पुढती काशी ? ४
भरुं दे मन, करित मनन, मग रेखिन सखि, या चित्राशीं. ५
पुसतिल जन, रमणि कवण ? मी म्हणेन केवळ सुखराशी ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ७ एप्रिल १९२७]

१५४. तृणाचें पातें

तृणाचें पातें हालतें डोलतें वातें. ध्रु०

झगा मखमली हिरवा गार,
मुकुटहि रत्नजडित छान्दार,
तुरा तयावर झुपकेदार,
हलवि हृदयातें. १

यावरि तेज कसें रसरसतें;
जीवन नसांतुनी थबथबतें,
चिमणें इंद्रचाप थयथयतें.
दंवीं जइं न्हातें. २

तुम्हापरि सूर्य किरणिं या न्हाणि !
तुम्हापरि वरुण पाजि या पाणि,
तुम्हापरि पवन गाइ या गाणि,
बघा हें नातें. ३

मग या पायिं कसें तुडवीतां ?
खड्ग यांतलें उद्यत बघतां
भरे कांपरें स्मरतां सत्ता
झुलवि जा यातें. ४

यांतुनि कृष्ण मुरलि वाजवितो,
वामन बलीस यांत दडवितो,
यांतुनि नारसिंह गुरगुरतो,
भ्या रे यातें. ५

लष्कर–ग्वाल्हेर, १९२७]

१५५. राजद्रोह कीं देशद्रोह ?

[राग भैरवी]

या पाप्याच्या पायांसाठी
अपराध्याच्या कार्यासाठी
जोगिण होइन !
झोळी घेइन
वनवासी वनिं रानीं राहिन ! ध्रु०

तुम्ही शाहाणे थोर, या म्हणतां राजद्रोहि;
यासाठिच मी बावळी पडलें याच्या मोहिं !

या कलिजाच्या देवासाठी
या जीवाच्या जीवासाठी—जोगिण इ. १

शिरार्थ याच्या लाविलें बक्षिस तुहिं हजार,
खडा पहारा करिन मी ! होइन आधीं ठार !
राज्यशासना मुकल्यासाठी
पतित, वध्य ह्या चुकल्यासाठी—जोगिण इ. २

राजद्रोहा कापतां दुखविन जननीद्रोह;
पोट जाळण्या टीचभर तुम्हा पडे व्यामोह !
या जननीच्या भक्तासाठी
मातृपदीं अनुरक्तासाठी—जोगिण इ. ३

व्यवहारीं डोळस तुम्ही, स्वप्न सुखीं व्हा अंध;
स्वप्न सुखास्तव याचिया झालें मी मतिमंद
जनांमधुनि या उठल्यासाठी
भविष्यामधे रतल्यासाठी—जोगिण इ. ४

लालुच लावुनिया मला करूं नका मतिभेद
खटाटोप तुमचा वृथा ! वज्रिं पडे कां छेद ?
या पृथ्वीच्या मोलासाठी
याच्या एकच बोलासाठी—जोगिण इ. ५

मातेच्या अश्रूंमधे शिजवुनि सेवा अन्न !
कंदमुळें बरवीं वनीं, जननी जरी प्रसन्न.
या माझ्या उपवाशासाठी
हीन दीन वनवाशासाठी—जोगिण इ. ६

जननीरक्तें रंगले तुमचे लाल महाल !
प्रीतिजळें धुतल्या ऱ्या यासह दऱ्या विशाल !

या कलिजाच्या देवासाठी
या जीवाच्या जीवासाठी—जोगिण इ. १

शिरार्थ याच्या लाविलें बक्षिस तुहिं हजार,
खडा पहारा करिन मी ! होइन आधी ठार !
राज्यशासना मुकल्यासाठी
पतित, वध्य ह्या चुकल्यासाठी—जोगिण इ. २

राजद्रोहा कापतां दुखविन जननीद्रोह;
पोट जाळण्या टीचभर तुम्हा पडे व्यामोह !
या जननीच्या भक्तासाठी
मातृपदीं अनुरक्तासाठी—जोगिण इ. ३

व्यवहारीं डोळस तुम्ही, स्वप्न सुखीं व्हा अंध;
स्वप्न सुखास्तव याचिया झालें मी मतिमंद
जनांमधुनि या उठल्यासाठी
भविष्यामधे रतल्यासाठी—जोगिण इ. ४

लालुच लावुनिया मला करूं नका मतिभेद
खटाटोप तुमचा वृथा ! वज्रिं पडे कां छेद ?
या पृथ्वीच्या मोलासाठी
याच्या एकच बोलासाठी—जोगिण इ. ५

मातेच्या अश्रूंमधे शिजवुनि सेवा अन्न !
कंदमुळें बरवीं वनीं, जननी जरी प्रसन्न.
या माझ्या उपवाशासाठी
हीन दीन वनवाशासाठी—जोगिण इ. ६

जननीरक्तें रंगले तुमचे लाल महाल !
प्रीतिजळें धुतल्या वऱ्या यासह दऱ्या विशाल !

गृहविहीन या पान्थासाठी
भणंग माझ्या कान्तासाठी—जोगिण इ. ७

तुमच्या त्या देवालयीं वृत्तींचा बाजार,
दऱ्या, झरे, रायांतुनी राम करी संचार !
या माझ्या श्रीरामासाठी
तुम्हीं टाकिल्या नामासाठी—जोगिण इ. ८

‘ हां जी, जी हां ’ करुनिया मिळवा स्वर्ग तुम्हीच !
जननि हितास्तव भांडतो देवाशीं हा नीच !
या पाप्याच्या पायांसाठी
अपराध्याच्या कार्यासाठी
जोगिण होइन झोळी घेइन—वनवासी वनिं रानीं राहिन ! ९

ग्वाल्हेर, सप्टेंबर १९२७]

१५६. स्त्रीहृदयरहस्य

[जाति भूपति]

तो :

तुम्हि असें समजतां, गुपित न तुमचें कळलें,
परि माणुस अमुचें मनांत तुमच्या शिरलें.
लपवोनि सात खोल्यांत लाविलीं दारें,
राखिती दरारा दारीं खडे पहारे,
भरभक्कम केली त्यांत वरुनि तटबंदी
ढुंको न आंत कीं गुंड बंड कुणि फंदी.

अति कडेकोट हा करोनि बंदोबस्त
तुम्हि अशा भरंवशावरी घोरतां स्वस्थ.
तुम्हि सुखें निजा हो महाराज, घनघोर;
चोराच्या वाटा एक जाणतो चोर.
पाडिला भेद, फितविले पहारेवाले
हे घरचे वासे फिरले, विपरित झालें.
घरभेदू, वांके कमानवाले डोळे
कुच्चमती खुणविती आंतिल सोळें ओळें.
या घरावरुनि का एकच वाट झऱ्याला ?
ते चुगल पाय परि ओढिति या मार्गाला.
कां इथेच कमरेवर घागर खळखळते ?
कां इथेच तुमचें पाउल हो अडखळतें ?
कां इथेच तुमचे कांकण हो रुणझुणती ?
कां इथेच तुमचे पैंजण हो झुमझुमती ?
कां इथेच तुमचा पदर असा थरथरतो ?
कां कुरळ्या केसांवरुनि हात सरसरतो ?
कां इथेच मुरडुनि मुरडुनि बघतां मागे ?
कां इथेच बहिणिस रोजच भरतां रागें ?
जर यापरि घरचे फितूर चाकर व्हावे
तर एक धन्याने कितीक सांभाळावें ?
जा बघा जरासें कोठे तुमचें रत्न,
मग कळेल फसले कसे सकलही यत्न.
आमुचा खिलंदर चोर चुकेना केव्हा
किति यत्न करा, किति जपा आपुला ठेवा.

कुच्चमती = खोडसाळ.

उधळिला घरांतिल खडा खडा मर्दाने,
कोपरा कोपरा स्वैर हुडकिला त्याने;
कोण हा चोर, का महाराज, सांगाल ?
इवलेंसें कोडें ? सांगा का उकलाल ?
जर म्हणाल तर या चोर धरोनी देऊं,
परि चार पंक्तिचा लाभ तुम्हाघरिं घेऊं !

ती :

तें हिरा काय कीं हळूच त्या चोराल,
कोंदणीं जडोनी बोटावर मग ल्याल ?
बासरी काय कीं ओठांनी चुंबाल,
मग सूर भरोनी उन्मादें नाचाल ?

तें शराब का कीं गटगट प्याला प्याल ?
मतवाले होउनि झिंगुनि झोले घ्याल ?
आकाश काय कीं ग्रहतारे वेधाल,
स्वार्थार्थ आपुलें भविष्य मग वर्ताल ?
तें समुद्र का कीं खुशाल गोते घ्याल,
तीं प्रवाल मोत्यें हातांनी उकराल ?
कुणिकडे तयांचे तीर, कुठे तळ बोला,
इवलेंसें कोडें उकला, सुखांत डोला.
जें पदरीं पडतां स्वर्ग तुच्छ मानाल,
जें पदरीं पडतां अमृताला विसराल,

तें काय तुम्हाला सहजासहजीं मिळलें ?
मग काय वरळतां गुपित तुम्हांला कळलें ?

राहुं द्या पंक्तिच्या, चोरीच्या हो वाता,
तें अशा रितीने कधी न येइल हाता.
तुम्हि काय समजलां सांगा, स्त्री-हृदयाला ?
का पोरखेळ हो मनीं मानितां त्याला ?
तुम्हि आकाशाला गवसणीहि घालाल,
स्वर्गही सुताने हवा तरी गाठाल,
भूगोल-खगोलादिकां मुठिंत आणाल,
स्त्रीहृदयाचा परि थांग न कधि पावाल.

ज्या देतों त्यावर तनमन ओवाळीतों,
ज्या देतों त्याला अपुलेपणही देतों.
किरणास्तव एका सूर्य मोल मागेल,
थेंबास्तव एका मेघ दाम सांगेल,
श्वासास्तव एका विनिमय घेइल वायू,
ज्या देतों त्या परि देतों अपुलें आयू !
कधि कुणी ऐकिलें काय कुलवधूलाही
हृदयाचें अपुल्या मोल मागतां कांही !
चालला सकलही प्रपंच या दानाने,
मांगल्य दिव्य जें तेंहि याच यज्ञाने.

ब्रह्माशिवविष्णू यांहि दरारा ज्याचा
होईल दास तो मदन देउं ज्या त्याचा.
स्वार्थावर अपुल्या आधी पाणी सोडा,
सर्वस्व होमुनी सर्वस्वच हे जोडा.

लष्कर-ग्वाल्हेर, डिसेंबर १९२७]

१५७. सरस्वती-स्तोत्र

[सोरठा]

जय जय जननी देवि ! जय जय भगवति शारदे !
नमूं तुला मी केवि ? वानूं कवण्या वाणिने ? १
अनंतगत तूं स्फूर्ति, मूल शक्ति, जय अंबिके !
तूं सच्चित्सुखमूर्ति जगीं असज्जडदु:खिं या. २
पापघटीं निष्पाप, अमंगलीं मांगल्यखनि !
त्रिविध घोर भवताप, त्यांत सुधाकर शीतला. ३
मूर्त सत्य तूं देवि; असत्यमय संसारिं या
पंकीं पंकज जेवि कोळशांमधे कीं हिरा ! ४
कुरूपतामय भूमि, असौंदर्यिं सौंदर्य तूं !
स्फुलिंग ज्यापरि धूमिं काष्ठगर्भगत ज्योति कीं ! ५

[दोहा]

एकीकृत सर्वेंद्रियीं देवि, तुला प्रणिपात !
दुरित दूर करिं माउली, ज्ञात तसें अज्ञात. ६

[पादाकुलक]

ध्यानावस्थित करुनि मनाला
स्थितप्रज्ञ मुनि शोधिति ज्याला,
तयांहि ज्याचा लेश कळेना,
वेदांला जो देवि, वळेना, ७

तया अ-जाला घालुनि जन्मा
कोण अकर्म्या जुंपी कर्मा ?
निराकार गे अगुण अनंता
कुणीं कोंडिलें त्या भगवंता ? ८

सगुण मूर्त त्या सान्त करोनी
नाचविलें गे सलील कोणीं ?
वाल्मीकिमनीं करुनि विलासा
खेळवोनि निज बाळा व्यासा ९
कोण सोडवुनि अढळ पदाला
लोळवि त्याला तुझ्या पदाला ?
तुझ्या कटाक्षा कोण निवारी ?
आली नाचत खाली स्वारी ! १०
महालांतुनी खोपट्यांतुनी
नगरांमधुनी कीं रानींवनिं,
रावांसंगें, रंकांसंगें,
गोपांसंगें कृषकांसंगें ११
पापी दुःखी भूवरि ओढुनि
नाचविलें त्या दुसऱ्या कोणीं ? १२

[दोहा]

अतर्क्य महिमा असूनिही भूवरि तुझा निवास !
दुःखी पापी जनमनीं सुखमय पुण्यविलास १३

[पादाकुलक]

अनंत माझीं असतिल पापें,
परि हृदयस्थे, अघ तुज कांपे.
कोण अन्यथा हृदयीं पापी
मंगलमय मधु सुर आलापी ? १४
भेसुर भरल्या मनिं किंकाळ्या
त्यांतुनि रागिणि केवि निघाल्या ?
अशिव अभद्रें भरलों आई,
विटाळलिस परि त्यांही नाही. १५

अति विरूप अति कृष्ण मनीं या
पुण्य रम्यता गे कुठुनीया ?
अतिलंपट मी स्वार्थी कामी
शुभ शृंगारा गाइन का मी ? १६

पुतळा केवळ मी अनृताचा
कशी सत्यमय येइल वाचा ?
खोटी लज्जा, हसणें खोटें,
खोटी भीती, रुसणें खोटें, १७

हे मम चाळे, मर्कट-चेष्टा,
पोटासाठी हाल-अपेष्टा !
धनिकलोचनां बघुनि रहावें,
श्वानकाकसें जीवित जावें, १८

निःस्पृहतेची केवळ खाणी
कशी निघावी निर्भय वाणी ?
हीन दीन अतिमंद असा मी
गाणीं माझीं म्हणूं कसा मी ? १९

नाही नाही माझी वाणी,
आइ, सरस्वति, तव हीं गाणीं ! २०

[जाति वल्लभा]

छलछद्ममय भूवरि न करिशी देवि, जरि संचार गे
या त्रिविध तापें दग्ध मनुजां कोण मग आधार गे ?
जगिं कोण रोधि तुझ्या प्रवाहा ? वेग तव अनिवार गे,
मग सत्य-शिव-सौंदर्य यांना काय पारावर गे ? २१

[दोहा]

अनंतास आकळी कसा सान्तेंद्रियगण सांग,
नमस्कार माझा तुला सरस्वती साष्टांग ! २२
ऊर भरे; दृष्टी झरे, फेडुं कसे उपकार ?
भास्कर करिशी काजव्या, तुझ्या दयेस न पार. २३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २० डिसेंबर १९२७]

१५८. निशिदिनिं तुज हरि, ध्याइन का मी ?

[जाति वनहरिणी, राग भैरवी]

निशिदिनिं तुज हरि, ध्याइन का मी ? ध्रु०
विकसित कमलासम फुललें मम सुमन तुझ्या पदिं वाहिन का मी ? १
जनिं वनिं गगनीं त्रिभुवनिं एका अनेक रूपीं पाहिन का मी ? २
सुतदारा समजुनि तव सत्ता, प्रेमीं काया झिजविन का मी ? ३
अखिल कर्म या कार्यक्षेत्रीं पूजन समजुनि अर्पिन का मी ? ४
सप्तसुरीं सुरहीन लयीं तुज उन्मादीं कधि गाइन का मी ? ५
विविध कवनिं मम अविविध रसमय लाहुनि तुज कधि नाचिन का मी ? ६
प्रेषणहेतू तव संपादुनि कृतार्थ तव पदिं येइन का मी ? ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ४ जानेवारी १९२८]

१५९. चरणिं तुझ्या मज देईं रे वास हरी !

[जाति चरणरज, राग भैरवी]

चरणिं तुझ्या मज देईं रे, वास हरी. ध्रु०
चरणतळीं तव कमल विराजे,
तेंच करीं मज देवा रे, कल्पवरी १

कुणा संतती, कुणा राज्य दे,
मजला हरि, ते देईं रे, चरण परी. २
कुणा स्वर्ग दे, कुणा मुक्ति दे,
मजला परि चरणाचा रे, दास करीं. ३
मी घाली ना संकट तुजवरि,
केवळ मज चरणाचे रे, रजच करीं. ४
चिकटुनि राहिन सदा पदांला,
इतुकी मम पुरवावी रे, आस परी. ५
मिरविन वैभव हें त्रैलोक्यीं,
येइल तरि नृपतीला रे, काय सरी ? ६

लष्कर-ग्वाल्हेर ता. ४ जानेवारी १९२८]

१६०. चरण कधी का पाहिन आई ?

[जाति वनहरिणी, राग भैरवी]

चरण कधी का पाहिन आई ? ध्रु०
त्रिभुवनजननी, मुंगीची तुज काळजि, मग का माझी नाही ? १
ढळे ऊन, दिन उरला थोडा, मागमूसही घरचा नाही. २
थकलें घोडें पाय न टाकी, कशि गत होइल आज अगाई ? ३
वाट विसरलों, बिकट घाटही उभे काळसे ठायीं ठायीं. ४
सिंह, वाघ हे चोर लुटारू टपती, आता त्राहि त्राहि ! ५
बावरुनी मी बघें चहुकडे, शून्य दिशा मज दिसती दाही. ६
डोळे सदनाकडे लागले, कुणी सखा का नेइल पायीं ? ७

लष्कर-ग्वाल्हेर ता. ४ जानेवारी १९२८]

१६१. वंदन व्हावें हरि, मम जीवित

[जाति लवंगलता, राग भैरवी]

वंदन व्हावें हरि, मम जीवित. ध्रु०
शरीर हें अभिषेकपात्र, तें निर्मळ शुद्ध असावें. १
अभिषेकास्तव जीवन माझें पावन विमल असावें. २
कर्में सारीं फुलें पुजेचीं समजुनि कर्म करावें. ३
श्वासोच्छ्वासहि धूप पुजेचा, हें न कधीं विसरावें. ४
ज्योति जिवाची दीप पुजेचा, भावें ओवाळावें. ५
आरति व्हावी वाणी माझी, वचनीं स्तोत्र झरावें. ६
नैवेद्यास्तव नवरसभोजन, तुला ग्रास अर्पावे. ७
संपत्, संतति मुक्ती इतरां, हरि मज इतुकें द्यावें. ८

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १२ जानेवारी १९२८]

१६२. हरि, अर्पावें काय तुला मीं ?

[जाति लवंगलता, राग भैरवी]

हरि, अर्पावें काय तुला मीं ? ध्रु०
दीन दरिद्री अति मी, पूजाद्रव्य कुठुनि आणावें ? १
धूप, दीप, जळ, फूल, फळ तुझें कसें तुलाच वहावें ? २
माझें मजला कांहिच न दिसे, मग तुज काय यजावें ? ३
रिक्तहस्त तरि कसें तुजपुढे स्वामि, उभें ठाकावें ? ४
मीपण मम मीं म्हणें तेंच मी अता अर्पितों भावें, ५
विदुराच्या त्या कण्या, शबरिचें उच्छिष्टहि सेवावें, ६
त्या त्वां माझें मीपण कडुही गोड करुनि हरि, घ्यावें. ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १८ जानेवारी १९२८]

१६३. कलेचें हृद्गत

[जाति पतितपावन]

अगाध, निर्मळ, अपार, सुंदर, शान्त, नीळ गगनीं
चंद्रसूर्यतारे तव करिती पुकार दिनरजनीं.
स्फटिकोपम या नील सरोवरिं आनंदें डुलुनी
अरुणवर्ण हीं कमळें फुलती तान तुझी भरुनी.
गगनभेदि हे गिरी पुरातन शुभ्रधवल वदनीं
तुझें अनंता, प्रवचन करिती गूढ मूक वचनीं.
कळ्यांकळ्यांना नाचवीत हा गंधवाह वाही.
अनुपम मधुमय अनिर्वाच्य तव वार्ता जगिं वाही.

लेवुनि भरजरि झगा अरुण हा सुवर्ण वर्णांही
नभःपटीं तव चित्रलेखनीं गुंगुनिया जाई.
मोहिनिमंत्रा शिंपित येई श्यामल ही संध्या,
तुझ्या सुखस्वप्नांत गुंगवी जगा जगद्वंद्या !
लेउनि काजळि शालू येई गभीर ही रजनी,
अरे अनंता, मोहनि घाली गान तुझें म्हणुनी !
तूं सततोद्यतखड्ग अनंता, दुष्टां दंडाया
गुर्जुनि गर्जुनि सागर सांगे रोषें बधिरां या.

अकांडतांडव करुनि खड्गसम जळत्या जिव्हांनीं
दांत रगडुनी तडित् कडकडे रुद्ररूपकथनीं.
रूपांरूपांमधुनि निघे हा अनहत तव नाद,
भाग्यहीन मी बधिर पडेना कानीं पडसाद.
रूपीं रूपीं तुझी अनंता, विभूति विस्तरली,
डोळे फुटले माझे ! सारी सृष्टि तमें भरली.

प्रफुल्लहृदया, अमृतसागरा, माझ्या कविराया,
मंत्रोदकिं परिमार्जुनि उघडीं कर्णा नयनां या. २४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता ८ ऑगस्ट १९२८]

१६४. म्हाताऱ्या नवरदेवाची तक्रार

[जाति पादाकुलक, राग पूर्वी]

गहनविपिनिं करि गौरि घोर तप,
जरठास्तव नवयुवती करि जप ! ध्रु०
नीरस हर तो भणंग जोगी,
रसें रसरसे ही सुखभोगी;
फटिंग तो, ही तपे वियोगीं;
स्मरारि तो, ही स्मरसुखलोलुप. १
उपवर मुलिंनो, कित्ता गिरवा,
त्यजुंनि फाकडा धटिंग हिरवा
फटिंग जोगी पिकला भगवा
वरा ! पुजा हर सफल गतत्रप. २
नशीब अमुचें जरठ वरांचें !
सोंगाड्या मुलि, ढोंग जपाचें !
लचके रुचती या तरुणांचे;
नातरि वरितों मुली सपासप. ३
आजोबा या म्हणति अम्हांला,
ठार करिति उरिं खुपसुनि भाला,
गौरि असें का म्हणे हराला ?
पाहुनि घेइल शंभु भवाधिप. ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ऑगस्ट १९२९ (?)]

१६५. जय वाल्मीकी !

[जाति पादाकुलक]

जय वाल्मीकी ! तुज हें तर्पण;
तव चरणीं सर्वस्व समर्पण ! ध्रु०

त्रिभुवनपति जो राम रघूत्तम,
सुरनरकिन्नरनुत पुरुषोत्तम,
हे वाङ्मयतरुकोकिल, निरुपम
त्या रामा तूं देशि रामपण. १

विधिहि शकेना द्याया कवणा
तीं दश वदनें देशि रावणा,
राम यमाधिप दे ज्या मरणा,
अमर करिशि तो सुरारि रावण. २

अधनांचें धन, अबलांचें बल,
अमंगलांचें श्रेयोमंगल
जन्मान्धांचे लोचन निर्मल,
दुर्वृत्तांचें दुरितनिवारण. ३

हात दिला तूं किति बुडत्यांना !
धीर दिला किति तूं व्यथितांना !
उरीं लाविलें किति पतितांना !
जय भवनाविक पतितोद्धारण ! ४

कालाच्या अति कराल दाढा
सकल वस्तुंचा करिति चुराडा,
कालशिरिं झडे तुझा चौघडा,
जय मृत्युंजय ! जय कविभूषण ! ५

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ६ सप्टेंबर १९२९]

१६६. साम्राज्यवादी

[जाति त्रिभुवन, राग धनाश्री]

फस्त करी भक्षुनिया सर्व धान्यराशि हा,
हडुकास्तव वसवस ये, झुंजे इतरांशिं हा. ध्रु०

त्रिभुवनही या न पुरे, खादाडचि हा गिधाड,
कळवळतो वखवखला बापुडा उपाशि हा. १

गिळि अपुलें, गिळि परकें; खाच ती तरी भरे न,
शान्तीच्या वर बाता, बोंबले अधाशि हा. २

परमुलुखा जाळि पोळि; लाखांचे खून करी;
न्यायाचा वर तोरा; चोर चढवि फाशिं हा. ३

शास्त्रतटीं तोफ घोर फडशा करि बंधूंचा !
विश्वबंधुता खरि ही रक्षी दुबळ्यांशि हा ! ४

मातिंत राबोनि गरिब धान्याचे रचिति ढीग;
भक्षुनि रक्षक निरिच्छ बोका सन्यासि हा ! ५

धन्य तुझी धर्मात्म्या ! पसरे हा जगड्व्याळ !
चिरडी हा पायिं दीन, उन्नति करि खाशि हा ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ८ सप्टेंबर १९२९]

१६७. कोणिकडे जादुगरिणि ?

[जाति परिलीना, राग भैरवी]

कोणिकडे जादुगरिणि; आज सांग धावा ? ध्रु०

दडपित कां तरुणमनें चरण हा पडावा ?
आज खैर मज न दिसे बघुनि तुझ्या भावा,
ही गहिरी नजर जहर,
कवणावरि करिल कहर ?
तरुण कवण लक्षिशि जो चरणिं लोळवावा ? १

लष्कर-ग्वाल्हेर, सप्टेंबर १९२९]

१६८. अर्जी ऐका हो सरकार !

[जाति हरिभगिनी, राग बिहाग]

अर्जी ऐका हो सरकार,
अंदाधुंद कसा दरबार ? ध्रु०
फुंकुनि ठेविति पाय तयांवर का दुःखाचा हो भडिमार ? १
चोर मिरवती गजगंडस्थलिं हा न्यायाचा का व्यवहार ? २
तुमचा कानू अढळ जागरुक; कां पापांची मग ललकार ? ३
तुमच्या वाटा तुम्हांस ठाउक, इतरां लागे अंत न पार ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, सप्टेंबर १९२९]

१६९. कशि लाज सोडिशी सारी ?

[राग काफी]

कशि लाज सोडिशी सारी रे सारी ?
मी रविहुनि वारीं
तें वदशि मुरारी
कशि लाज सोडिशी सारी रे सारी ?
चेष्टा करिशी, दहांत हसशी,
रीत तुझी ही न्यारी रे न्यारी !
कशि लाज सोडिशी सारी रे सारी ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, सप्टेंबर १९२९]
वारीं = दूर ठेवितें.

१७०. भोग कुणा सुटले ?

[जाति अंजनी, राग असावरी]

भोग कुणा सुटले जगिं या ? ध्रु०
सुखदुःखांची अलक्ष्य भेसळ,
द्वंद्वमूल संसार अमंगल !
येथे कसलें सुख तें केवल ?
मुनिमन या विटलें. १
दास जयांचा झाला श्रीहरि
तयां पांडवां सुटली नगरी,
दास बनुनि राबति परक्या घरिं
मनोदुर्ग फुटले. २

श्रीरामा वनवास भूवरी,
त्यावरि वैरी हरी नोवरी,
दीन वनोवनिं तो वणवण करि,
सुख त्याला कुठलें ? ३

रे रे माझ्या विषण्ण हृदया,
दुःखा दे मुख धीर धरुनिया !
स्मरुनि हरी वागेल जो तया !
भोग असुनि मिटले ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९२९]

१७१. सखि आली !

[मारवा एकताल]

अरुणनयन
अरुणचरण
अरुणवसन
सखि आली,
ही अरुणोदयकालीं !
कान्ति फाकली सखिच्या तनुवर
उजळे मम घर
अनुपम सुंदर,
हास्य विकसलें गालीं.
सखि आली. १

डोह विमल,
पुण्य सलिल
स्फटिकोज्ज्वल
द्युतिशाली
प्रसन्न मोहनि घाली.
प्रसन्न सखिचे प्रस्फुट अवयव,
यौवनवैभव
फुललें अभिनव,
अरुणकिरणिं सखि न्हाली,
सखि आली ! २

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९२९]

१७२. झाशीवाली

[जाति महाकाली]

रे हिंदबांधवा, थांब या स्थळीं अश्रु दोन ढाळीं,
ती पराक्रमाची ज्योत मावळे इथे झाशिवाली ध्रु०

तांबेकुलवीरश्री ती
नेवाळकरांची कीर्ती,
हिंदभूध्वजा जणुं जळती,
मर्दानी राणी लक्ष्मीबाई मूर्त महाकाली ! १

घोड्यावर खंद्या स्वार,
हातांत नंगि तर्वार,
खणखणा करित ती वार
गोऱ्यांची कोंडी फोडित पाडित वीर इथे आली. २

कडकडा कडाडे बिजली,
शत्रुचीं लष्करें थिजलीं,
मग कीर्तिरूप ती उरली,
ती हिंदभूमिच्या पराक्रमाची इतिश्रीच झाली ! ३

मिळतील इथे शाहीर,
लववितील माना वीर,
तरु, झरे ढाळितिल नीर,
ह्या दगडां फुटतिल जिभा कथाया कथा सकळ काळीं ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९२९]

१७३. रिकामे मधुघट

[जाति नववधू, राग बागेश्री]

मधु मागशि माझ्या सख्या, परी
मधुघटचि रिकामे पडति घरीं ! ध्रु०

आजवरी कमळाच्या द्रोणीं
मधू पाजिला तुला भरोनी,
सेवा ही पूर्विची स्मरोनी
करिं रोष न सखया, दया करीं. १

नैवेद्याची एकच वाटी
अता दुधाची माझ्या गाठीं;
देवपुजेस्तव ही कोरांटी
बाळगीं अंगणीं कशी तरी. २

तरुण-तरुणिंची सलज्ज कुजबुज,
वृक्षझऱ्यांचें गूढ मधुर गुज,
संसाराचें मर्म हवें तुज,
मधु पिळण्या परि रे बळ न करीं ! ३

ढळला रे ढळला दिन सखया !
संध्याछाया भिवविति हृदया,
अता मधूचें नांव कासया ?
लागले नेत्र रे पैलतिरीं. ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, १९३३]

१७४. हांक

[जाति भूपदंड, राग असावरी]

तूं ये गे, ये गे, ये, ये सजणे !
तनमनधनजनसदन पाहती वाट तुझी गे सखये ! ध्रु०

विशाल माझें मंदिर अभिनव,
गजान्तलक्ष्मी, अपार वैभव,
जों न रुणझुणे तव कंकणरव,
करविहीन जणुं वलयें ! १

सत्याचे पोकळ डोलारे,
सौंदर्याचे हे देव्हारे,
देवाविण देउळ जणुं सारें !
करिं आरोहण सदये ! २

फळें, फुलें, रवि, शशि, नक्षत्रें,
तुजविण सारीं असार चित्रें !
येइं मंगले, शुभे पवित्रे,
प्राण वितरिं शुभ समयें. ३

ये ये तूं यक्षाची कांडी,
स्पर्शुनि जगिं या जीवन सांडी,
पाप अमंगल तिमिरा काढीं,
पसर कान्ति निज उदयें. ४

तूं मंगल, तूं सुख ! गे तुजविण
भुताटकीची माया त्रिभुवन,
खाया धावे मज आ वासुन,
येइ, मिळूं दे हृदयें ! ५

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २१ ऑगस्ट १९२३]

१७५. स्त्रीला नमस्कार हा !

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

भोळा शंभु दिसे वरी, परि महाकोपी वळी तापसी,
ज्याची नौबत दण्दणे त्रिभुवनीं, जाळी स्मरा साहसी,
त्याला भिल्लिण नाचवी बहुपरी वृद्धापकाळीं अहा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! १

ब्रह्मांडें रचितां कुतूहल जिरे, ये शीण गात्रांप्रत,
वेदाभ्यास करोनि बुद्धि जड हो, ब्रह्मा जरापीडित;
डोळे तो मिचकावि पाहुनि सुता, चाळे करी, ही स्पृहा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! २

विष्णु क्षीरसमुद्रशेषशयना सोडी, त्यजी इंदिरा
लत्ता स्वर्गविलासिं दे, तळमळे सेवोनि दुःखी धरा;
वृंदेकारण तो झुरोनि तुळशीखाली पडे ईश हा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! ३

वाटे स्त्रीच सुधा, हलाहलहि ती, ती वारुणी दारुण,
दृष्टिक्षेप पुरे, उठे मृत, मरे प्राणी, पडे झिंगुन !
ब्रह्माविष्णुमहेश लोळति पदीं, स्त्रीचा दरारा पहा !
आता कोण म्हणे स्त्रियेस अबला ? स्त्रीला नमस्कार हा ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, नोवेंबर १९३३]

१७६. भैरव

[जाति भूपदंड, राग भैरव]

नटवर तो हर ध्यावा,
प्रभातकाळीं उठोनि आधी त्रिभुवनजनक नमावा ध्रु०

जगदंगीं ज्यातें नटवाया
अघटितघटनासमर्थ माया
नटी नाचवी ज्याची जाया;
भावें भैरव गावा. १

अरुणरूपधर सूत्रधार जो
घालुनि कंठीं रत्नहार जो
पीतांबरधर करि विहार जो
उधळि गुलाल, भजावा, २

सूर्यचंद्र अगणित नक्षत्रें,
गिरि, सागर, तरु असंख्य पात्रें,
सजुनि नटे जो लीलामात्रें,
शिवसत्याचा ठावा. ३

अपूर्व सुंदर नाटक हें जग,
मांगल्याचें आगर सौभग,
कसें म्हणावें दुःखमूल मग ?
जयजयकार करावा ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १५ डिसेंबर १९३३]

१७७. एक आकांक्षा

[जाति शुभवदना, राग देसकार]

हळु हळु हळु वर वर नभिं मेघशकल चाले,
नील जळीं नाव काय मूक शान्त हाले ? ध्रु०

अरुण, जांभळी, सुनेरि
लखलख करि कड रुपेरि,
सायंतनिं हें पाहुनि नयन भरुनि आले ! १

काय रम्य हें विमान
ज्यांत बसुनि पुण्यवान
वरि वरि वरि अपुल्या घरिं जावया निघाले ! २

पुण्यात्मे भवयात्रा
साधुनि तर्पुनि गात्रां
गाठति घर पाहुनि वर व्याकुळ मन झालें. ३

काय कधीं मजसमान
पुरुषास्तव ये विमान
हें वाटुनि उर दाटुनि हृदय भारि झालें ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ११ जानेवारी १९३४]

१७८. वधूवरयोः शुभं भवतु !

[जाति सुरमंदिर, भैरवी झपताल]

योग हा वधुवरां
हो सुमंगल खरा !
हो सुमंगल खरा !
हो सुमंगल खरा ! ध्रु०

आज हृदयांतुनी
सकल पट भेदुनी
आन्तरिक ये ध्वनी
" हो सुमंगल खरा ! " १

जीव ही मम सुता
रूपगुणसंयुता
तुल्यवरसंगता
श्री नवी ये घरा. २

याच घटिपासुनी
पुण्य परिवर्तनीं
रम्य नवजीवनीं
प्रीति येवो भरा. ३

नवनव्या कामना,
नवनव्या कल्पना,
नवनव्या भावना
वेदितिल अंतरा. ४

जीवनक्रान्तिचा
दिवस नव कान्तिचा,
विभव-सुख-शान्तिचा
होउ हा आसरा. ५

रम्य संसारतरु
शीत छाया धरू,
मधु फुलांही भरू
ओटी मंगलकरा. ६

आयुरारोग्य तें,
सत्कुला योग्य तें,
पुण्य चिरभोग्य तें
सकल येवो करा. ७

झडति किति चौघडे,
घुमुनि नौबत झडे,
दुमदुमुनि चहुकडे
हर्ष आला पुरा. ८

लष्कर-ग्वाल्हेर, फेब्रुवारी १९३४]

१७९. अवमानिता

[जाति भूपदंड, राग तोडी]

कां मज आज तुम्हीं बोलाविलें ?
बहु दिवसांनी स्मरण जाहलें,
आज कसें हें घडलें ? ध्रु०

बालपणांतिल बालिश वर्तन,
तरुणपणांतिल तें भ्रूनर्तन,
स्वप्निं आज कां दिसलें ? १

चित्रगुप्त लिहि वह्या आपुल्या,
वरी धुळीच्या राशि साचल्या,
त्यांस कुणीं हालविलें ? २

हृदयपटावरि सुंदर चित्रें
आपण रचिलीं पूर्विं पवित्रें,
बघुनि आजवर जगलें. ३

स्मराल कधि तरि या आशेवरि
उदासवाणे दिवस कसे तरि
आजवरी घालविले. ४

परि समजूं का हा भाग्योदय,
भाग्यस्तचि कीं पूर्ण तमोमय ?
हृदय तरल खळबळलें ! ५

सोक्षमोक्ष घेइन करुनी मी,
जगेन कीं जाइन मरुनी मी,
कापत येण्या सजलें ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १५ मे १९३४]

१८०. कां उभी तूं तरी ?

[भैरवी, झपताल]

दिनान्तीं श्रमान्तीं   किती गोड शान्ती !
सकलहि घरिं जाती   श्रमोनी दिनान्तीं   ध्रु०

एक नच वासरूं,
नाहि चिटपाखरूं,
गजबजाति गृह-तरू
तेथ सुखें गाती.   १

क्रमुनिं पथ आपुला
निकट अस्ताचला
पान्थ रवि चालला
सावरूनि कान्ती.   २

ओस पडल्या दिशा
ये भराभर निशा;
निघति छाया कशा
गुहांतुनि धरान्तीं.   ३

चकित हरिणीपरी
हरिणनयने, परी
कां उभी तूं तरी
क्षेत्रतटप्रान्तीं ?   ४

कोण ये या स्थळीं ?
चाल सदना मुली,
पेटल्या पुरिं चुली
पाहि सांजवाती.   ५

लेक, लेकी, सुना,
मिळति वडिलां जनां;
काय तुझिया मना
पाडि इथे भ्रान्ती ?   ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ७ जून १९३४]

१८१. फसवणूक

[जाति लवंगलता, राग पिलू]

उगिच कशाला पाहशि लावुनि आस ?   ध्रु०
जुई बहरली, कळी उमलली, परि न मिळे तुज वास.   १
भरली कैरी सरस सुनेरी ये न तुझ्या हातांस.   २

रे, लुसलुसलें पाखरुं फसलें दुसऱ्याच्या जाळ्यास. ३
देवच रुसला, सौदा कसला, गळे ओठिंचा घास. ४
अभागि पान्था, चुकशी पंथा लाग अता मार्गास. ५
केविलवाणें तोंड दिवाणें माझ्या रुते जिवास. ६
जा जा ! दुसरी पहा मंजरी, सजव तुझ्या हृदयास. ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २० ऑक्टोबर १९३४]

१८२. अहो धन्वंतरी !

[जाति समुदितमदना]

" तुम्हीं न यावें हो धन्वंतरि, जरी तापलें ज्वरें;
नका शिवूं नाडीस, तुम्हांला काय न दुसरीं घरें ? "
" तुम्हां पाहिजे शेज फुलांची "—" पुरे ज्ञान हो पुरे !
आग अधिक होइल अंगाची ! खरेंच औषध खरें ! "
" मग वाळ्याची उटी कपाळीं लावूं शीतळ करें ? "
" शूल दुणावे, हात न लावा, भरे मला कांपरें ! "
" तुमच्या अंगा हवें चांदणें, नेउं धरुनि का त्वरें ? "
" नको नको हो ! पडेन, वादळिं कशी वेल सावरे ? "
" तुम्हांस शीतोपलादि चूर्णे वाटेलच हो बरें;
काय, घालुं मी मुखीं मधांतुनि ? " " कधी सोंग हें सरे ?
तो शिवेल नाडिस करग्रहण ज्या हवें,
स्पर्शील अंग जो देइल जीवन नवें;
त्या निदान हो ज्या मनिंचें गुज जाणवे.
प्रणयपंडिता, तुम्हां आणखी काय सांगणें बरें ? "
रसिका, सांगा कसली मात्रा मिळतां रोग न उरे ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २३ डिसेंबर १९३४]

१८३. माळीण

[जाति लवंगलता, राग काफी]

" तुला न देइन माला,
जा जा चाल घराला. ध्रु०

" मोठा भोळा, घालिशि डोळा, हाणिन हा पाचोळा,
काय गिऱ्हाइक बाइ फुलांचा ! " " पूस तुझ्या डोळ्यांला ! " १

" हा फुललेला गुलाब-बेला ! तुला न देइन झेला.
कसा गिऱ्हाइक बाइ " " पूस त्या गालांला, दांतांला ! " २

" तुला न देई मोहरेलाही ! दुज्यास परि पैशाला !
कसा गिऱ्हाइक बाइ फुलांचा ! " " पूस तुझ्या जीवाला ! " ३

" फुलें पाहशी, सौदा करिशी, घेशिल बघ कांट्याला ! "
" रुतुं दे कांटे चलाख माळिणि, खुपुं दे ग कलिज्याला ! " ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता २८, जानेवारी १९३५]

१८४. गति कशी व्हावी ?

[वृत्त शार्दूलविक्रीडित]

माझे बांधुनि हातपाय कुजक्या एका फळीला बळें
दर्यामाजि अफाट दुस्तर मला हे नाथ, कां सोडिलें ?
' शिंतोडा पदरावरी जरि उडे जाई तळाला फळी '
ऐशी ही धमकी वरी, गति कशी व्हावी तुफानीं जळीं ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २८ जानेवारी १९३५]

१८५. स्फुट ओंव्या

झोपाळ्यावर बसूं, सारख्या साड्या नेसूं,
फांदीच्या साळुंक्या ग सारख्या वहिणी दिसूं. १

* * *

मोहरा आला आंबा, फळा आली ग चमेली,
माझ्या राव्यासाठीं तुझी मैना ग तान्हेली २

* * *

शेजारीण बाई, सडा घाला अंगणांत,
रावा, मैना दोघां जेवूं घालूं दूधभात. ३

* * *

माझ्या दारावरी कोण आले दोघेजण ?
भाऊबीजे आले भाऊ रामलक्ष्मण. ४

* * *

शेजारीण बाई, तुझा गुलाब कांट्यांचा,
माझ्या जुईला ग नाही बाई झेपायाचा ! ५

* * *

थोरल्या विहिणीबाई, नका सांगूं हो गार्‍हाणीं;
कोण पुसे तुम्हां नांदतां राजाराणी ? ६

* * *

श्रीमंतीण बाई, तुझा शृंगार कांट्याचा,
मानितें गरीबीचा संसार झपाट्याचा. ७

* * *

तुझ्या गळा बाई, सोन्याचं ग लोढणं,
पोतेचं गरीबीचं मंगलसूत्र माझं लेणं. ८

* * *

वेल फोफावली, तिला ये ना बाई फळ;
दारीं हत्ती-घोडे, घरीं नाही बाई मूल ! ९

* * *

हत्ती-घोडे दारीं, चोपदाराच्या ललकारी,
नाही मंगलवाद्यं, तोरण नाही दारीं ! १०

* * *

शितं तिथं भुतं, घरीं एक गजबज,
बोबडा बोल नाही, नाही कानीं कुजबूज. ११

* * *

माझ्या दारावरी गलबला ग कशाचा ?
आता कीं वेणूसाठी तंटा चालला राजांचा. १२

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २३ फेब्रुवारी १९३५]

१८६. जोगी

[जाति अभिमन्यु, राग देस]

घेतला जोग,
जोग धरुनि भगवें कशाला मग तुज गाव हवें ? १
याच तरुखाली
खालि, कुसापाशीं ठाण कां देशि ? कवणपाशीं ? २
टाकुनी दुसरीं,
दुसरीं सकळ तळीं येशि कां स्नाना याच जळीं ? ३
स्नानिं का ‘ हरहर !
हरहर ! ’ गर्जोनी पाहशी वर तूं चोरोनी ? ४
खुडोनी कमळें
कमळें या कांठीं टाकिशी सांग कुणासाठी ? ५

याच जळिं कां तूं,
तूं धूशी छाटी, वाळवित बसशी कां कांठीं ? ६

त्यजुनि देवांचीं,
देवांचीं गाणीं रमे कां रतिगीतीं वाणी ? ७

गाशि तूं विरही,
विरही कृष्णाचीं गायनें रुक्मिणिहरणाचीं. ८

सुभद्राहरणीं
हरणीं तुज गोडी भक्तिचीं भजनें का थोडीं ? ९

खिडाकिवर टाकिशि,
टाकिशि कां डोळा ? प्राण कां होति तुझे गोळा ? १०

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २४ फेब्रुवारी १९३५]

१८७. माहेरची आठवण

[ओवी]

चंद्राच्या गालावरी
देव लावी गालबोट;
मिरवितें आई,
माझ्या गालीं तुझे ओठ. १

जडली हिरकणी
सोन्याच्या ग कोंदणीं;
मोला झाली दुणी
आई, तुझी ग करणी ! २

सासू सासऱ्याचं
घर दिरां-नणंदांचं;
पृथ्वीच्या मोलाचं ग
लेणं दिलं भ्रताराचं. ३

मायेची माझ्या माय,
जोडिली तूं ग जोडी;
सुरीं सूर लावूं,
लाविली तूं ग गोडी. ४

सूर-सूरीं, झालं
संसाराचं गोड गीत;
मायेची माझ्या माय,
तुवां लाविली ग रीत. ५

फळा आली माळीं
तीट मायेच्या हाताची
भरलं घर माय,
किलबिल पाखरांची. ६

भरलं घर माय,
अंगण झालं थोडं;
दुडुदुडू धावे
लेकराचं खेळघोडं ७

राज्यगादीवरी
काढीं तुझ्या आठवणी;
फळां आली माय,
मायेची आठवणी. ८

उचकी लागे माय, कांही केल्यानं राहीना;
कादिशी आठवणी ? सुखी माय, तुझी मैना. ९

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ फेब्रुवारी १९३५]

१८८. माझ्या अंगणांत

[ओवी]

माझ्या अंगणांत
चिमण्यांची किलबिल;
हळू पाय टाका,
भुर्र उडूनी जातील. १

बहिणीशीं नको
वाकडा लावूं बोल;
आता कीं भाऊराया,
सांभाळीं तुझा तोल. २

वाकडा बोल तुझा
तुझें काळीज कापील;
सासरीं गेल्यावरी
तुझ्या दारीं न येतील. ३

भ्रताराच्या राज्यीं
उणें ठेवीना रे देव;
बहिणीच्या मनीं
चोळीची आशा ठेव ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ फेब्रुवारी १९३५]

१८९. लाजूं नको ताई !

[ओवी]

" माझ्या दारावरनं   कोण गेलं झपाझ्याचं ? "
" लाजूं नको ताई   तें ग वारं सोसाट्याचं "   १

" माझ्या दारावरी   घोड्याची वाजे टाप "
" लाजूं नको ताई,   डफावरी वाजे थाप."   २

" माझ्या दारावरी   हळू बोले कुणी तरी "
" लाजूं नको ताई,   कुणी वाजवी बासरी.   ३

लाजूं नको ताई   ढुंकूं नको बारींतूनी,
खंतं कोणाची ग ?   आलं कोणाचं ग कोणी ?   ४

पाहुणा आला दारीं   कुणी तरी ग रात्रींचा
पाहीं वहिणाताई,   का ग तुझ्या ओळखीचा ?   ५

वेणीफणी करीं   घाईघाई घालीं साज;
कोणी कोणाचं ग   सांजचं आलं आज ?   ६

लाजूं नको ताई,   पाय धुण्या आणीं पाणी;
चांदीचे प्याले आणी   चांदीची चहादाणी."   ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ फेब्रुवारी १९३५]

१९०. वाटेच्या वाटसरा

[जाति मुद्रिका]

या, या हो, या हो रसिका, येथे लपा,
जो शब्द बाळपणिं गेला त्याचा हा तोटानफा.
ती काय बोलते ऐका चोरुनि जरा,
त्या तिन्हाईत पांथस्था जो आला तीच्या घरा.

[ओवी]

" जिवाचे लागेबांधे ठाव नाहीं सख्या भावा;
वाटेचा मुशाफिरा, जाई जाई दुज्या गावा. १

जन्मोजन्मींचं तें तळा गेलं आता पाप;
गुहेच्या अंधारांत लोपलं रे आपोआप. २

चाळवोनी आता ओढिशी का वरवर ?
वाटेच्या वाटसरा, दृष्ट जादूची आवर. ३

बिळांत झोपे नाग, नको घालूं रे फुंकर;
चाळवून त्याला नको ओढूं वरवर. ४

असावधपणीं शब्द गेला कधी काळीं;
भरल्या संसारांत नको फोडूं रे किंकाळी ! ५

झालं गेलं आता नाही त्याचा मागमूस;
माझे आई गंगे, कां रे उकरिशी कूस ? ६

सांज झाली तरी जाई जाई दुज्या गावा;
वाटेच्या वाटसरा, नको साधूं पुरा दावा. ७

कालवूं विष नको भरलेल्या आता ताटीं;
झालं गेलं त्याची कशासाठी आटाआटी ? ८

जन्मजन्मींच्या रे तुझ्या ऋणानुबंधाची
गोष्ट लांब गेली, वाट पुढील जन्माची. ९

पुढील जन्मीं आता तुझा हिशेब करीन;
गहाण जीव माझा, मी या जन्मीं पराधीन." १०

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २८ फेब्रुवारी १९३५]

१९१. आज फिरुनि कां दारिं ?

[जाति सुष्टिलता, राग सोहनी]

आज फिरुनि कां दारिं उगवलां ?
शपथ घेउनी गेलां त्या दिनिं केलि न कां दुजि नारि ? ध्रु०

खचित वाटलें याल कधीहि न,
भाजुनि पोळुनि गेलें हें मन,
ओस जाहलें सारें त्रिभुवन,
जिती मरें संसारिं. १

मन गुंतविण्या कांहि न उरलें,
दिवस सुखाचे सारे सरले
असें समजुनी मना मारिलें,
आस जाळिली सारि. २

झालें ते दिनिं मी संन्यासिनि
आशा-तृष्णा सकल जाळुनी,
राख तयाची उरीं बाळगुनि
हिंडें मी व्यवहारिं. ३

काय फायदा आता येउनि ?
हवें त्यापरी मोल चढवुनी
शोधा दुसरी सुंदर रमणी,
दुनियेच्या बाजारिं. ४

" त्या राखेचा प्रसाद देउनि
कृतार्थ करि मज अंगा फासुनि,
तव नामाची स्मरणी धरुनी
सफल गणिन ही वारि. ५

जर आशेचा उरला अंकुर
दडला कोठे राखेमधि तर
जीवन दे त्या, डुलुं दे तरुवर,
नयनिं भरे कां वारि ? " ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ५ मार्च १९२५]

१९२. ये पहाटचा तारा गगनीं

[जाति नववधू, राग सोहनी]

ये पहाटचा तारा गगनीं,
कुणिकडे निघशि लगबग करुनी ? ध्रु०
तार स्वरिं आरवे कोंबडा,
सुरू न झाला अजुनि चौघडा,
काक एक जागला निसुरडा,
खाकारि कुठे तरि वृद्ध कुणी. १
अजुनि रात्र ही देइ जांभया,
घरोघरीं मिणमिणती समया;
निघशि झुंजुमुंजू या समया,
वाटे न भीति का तुज तरुणी ? २
शुक्राची चांदणि झळके वरि,
भूवरिची चांदणि तूं कुमरी !
तुझी न येई तिला सर परी,
लागेल दृष्ट तुज गे रमणी. ३
"वेळ घालवूं नका हटकुनी
गाठायाची मज पुष्करणी,
वनीं कार्तिकस्नान करोनी
सूर्योदयिं येणें मज फिरुनी." ४
कुणी सोबतिण नाहि बरोबर,
वेळ चोर-जारांची ही तर,
मिळेल का त्या वनीं खरोखर
या समयिं सोबती तुला कुणी ? ५

लष्कर–ग्वाल्हेर, ता. ७ मार्च १९३५]

निसुरडा = निर्लज्ज, नफ्फट.

१९३. प्रिया हेंच सर्वस्व !

[जाति लवंगलता]

दुनियेच्या भरल्या बाजारीं तुम्हिच करा जा सौदा;
मला फकीरा पुरे प्रिया ही, नको गजाचा हौदा.

वेळ न खणण्या भूतकाळ, जा उकरा दौलत पुरली;
मला आळशा पुरे प्रिया अणि ओठावरली मुरली.

वाट भविष्यीं पुसत जा ग्रहां चाचपडत अंधारीं;
मूर्त सुखचि ही प्रिया सोडुनी अमूर्त कोण निहारी ?

तुम्हीच मिळवा स्वर्गि अमरपद हवि अर्पुनिया देवा;
स्पर्शें सखिच्या अमर जाहलों, मला न तुमचा हेवा,

भरा भराऱ्या कल्पनेचिया अजब अशा मुलखांत,
मूर्त कला लाभतां कशाला वाऱ्यावरिल वरात ?

जा कुठेहि जगिं या कांहि न् कांही उणें,
तिळ एक न जागा कोठे न्यूनाविणें,
मग केविलवाणें काय वृथा हिंडणें ?

एक सखीच्या हृदयिं पूर्णता मज लाभे संसारीं—
कशास वणवण करूं वृथा मी हिंडुनि दारोदारीं ?

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ७ मार्च १९३५]

१९४. कुणि असेल ग !

[जाति अक्रूर]

कुणि असेल ग   असेल बोवडकांदा
खुदुखुदू हसत एखादा. १

कुणि असेल ग,   असेल, मैनाराणी !
कुठ गात पोपटावाणी. २

कुणि असेल ग   असेल चिमणा रावा
कुठ तरी कुठिल तरि गावा. ३

कुणि असेल ग,   असेल त्या शेतांत
खुसुखुसू ग हुरडा खात. ४

कुणि असेल ग,   असेल लाडिक माझा
स्वप्नांतिल तुझिया राजा. ५

नदिपल्याड ग, पल्याड त्या रानाच्या
कुणि असेल ग भाग्याचा. ६

कुणि येइल ग,   येइल ग न्यायाला
या नाजुकशा कमळाला. ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १३ मार्च १९३५]

१९५. दिव्यांगनेची ओढ

[जाति दिव्यांगना]

" तरुणा जिवा, अंत
हें सत्य अत्यंत;
कसली वृथा खंत ?
करि मौज घडिची ! १

होई तुला काय ?
कां नूर तव जाय ?
कसली जिवा हाय ?
वद, लागली रे ?" २

" स्वप्नांत सुस्नात
दिव्यांगना कान्त
पाहूनिया भ्रान्त
हा जीव झाला. ३

लावण्य तें दिव्य
सौभाग्य तें भव्य
वर्णील कविवर्य
कधि कोण होई ? ४

तीचा जिवा ध्यास,
तीचाच हव्यास,
तीची सदा आस
झुलवी जिवाला. ५

नभिं येइ नक्षत्र,
भासे तिचें चित्र.
चोखाळ हे नेत्र
नच साक्ष देती. ६

येतां उषःकाल
प्राची फुले लाल;
स्मरती तिचे गाल;
परि फोल तेंही. ७

पाहूनि कुसुमास
होई तिचा भास;
परि तेंहि जीवास
माझ्या पटेना." ८

" रे स्वप्न तें स्वप्न !
कां होशि उद्विग्न ?
हें कोठलें विघ्न !
हें काय मूर्खा ? ९

शोधूनि परिसास
हो मात्र परिहास
आणील करिं त्यास
कुणि जन्मला का ?" १०

" निंदो अता कोणि,
वंदो अता कोणि,
मज सारखे दोन्हि,
मन हें वळेना. ११

लाभेल ती खास
हा एक विश्वास !
ही एक रे आस !
आधार जीवा." १२

" तरुणा पिसें सोड,
भरलें किती गोड
रे ताट तें ओढ
जें लभ्य लोकीं." १३

" रे पंजरीं पक्षि
तें तें दिलें भक्षि,
तो तृप्त; का लक्षि
कधि रानमेवे ? १४

धिग्धिग् ! जिणें व्यर्थ
जेथे न पुरुषार्थ,
ना स्वार्थ-परमार्थ !
मरणें वरें रे ! १५

कटु मद्य हें गोड,
लागे जिवा ओढ,
मिळवील तें जोड
दिव्यांगनेची." १६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १७ मार्च १९३५]

१९६. पूर्णाहुति

[जाति वरमंगला, राग भैरव]

जीवनाध्वरिं पडे आज पूर्णाहुती,
येइ अन्त्येष्टिघटि, आज झालों कृती. ध्रु०

कर्मभूमीवरी अवतरुनि जीं करीं
सकल कर्में हवी आज होवोत तीं. १

कोणि आणूं नका आसवें लोचनीं,
छे ! न ही शून्यता ! पूर्णता, सद्गती ! २

आज वीणेवरी भगवती शारदा
साममंत्रावली स्वैर आलापु ती. ३

आज षड्दर्शनें मूर्त येवोनिया
वेदघोषें भरुत सवनभूमीप्रती ! ४

शंखघंटादिकीं नाद घुमवा अता;
चौघडा द्या झडूं या करा आरती. ५

आज पुष्पांजली स्थंडिलीं अर्पुनी
स्वस्तिवचनीं करा सांगतासिद्धि ती. ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १४ ऑगस्ट १९३५]

१९७. दुर्गा

[जाति पादाकुलक; राग दुर्गा]

छेड सखे, दुर्गा मधु रागिणि;
वीनलयीं घर टाक थरारुनि. ध्रु०

लालन लालडि, लोचनमोहिनि
अमृत झरूं दे निजकंठांतुनि. १

उन्मादक सुर-मोत्यांच्या सरि
उधळ, थरारीं मैफल भारुनि. २

धवल चांदणें स्रवे अमृतरस,
कशी पसरली शान्त यामिनी ! ३

धीरोदात्त गभीरा दुर्गा,
ओत ओत सुर गंभीर साजणि ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १ सप्टेंबर १९३५]

१९८. चरणाखालिल हाय मीच रज !

[जाति श्रीमती, राग तिलककामोद]

सांगुं कुणा गुज साजणि, मनिंचें ?
बोलहि वदण्या चोरि समज मज;
मी पतिविरहित, शंकित नयनें
बघति लोक मज, अशुभ गणुनिया टाळतात मज. ध्रु०

कुणाजवळ करुं हृदय मोकळें ?
कोंडमार किति ! दिवस कंठितें गिळुनि दुःख निज १

मी न मनुज का ? काय न मज मन ?
नच विकार का ? लहरि उठति मनिं, काय सांगुं तुज ? २

पुरुष वरिति नव नवरि कितितरी,
सकल शुभच तें ! असहायच मी मुकेंच सावज ! ३

कशास जाई तो या मार्गीं ?
बघुनि दुरुनिया पाणी पाणी होतें काळिज. ४

दुसऱ्या मिरविति युवति पतिशिरीं,
तुडविति पाउलिं चरणाखालिल हाय मीच रज ! ५

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १८ सप्टेंबर १९३५]

१९९. कवनकमळें

[जाति लवंगलता, राग काफी]

सखिलोचनकासारीं सारीं माझीं कवनें फुलति वहारीं ध्रु०
मूळ धरुनि तळिं गहन, जळावरि नाचति ठुमकुनि सारीं !
अथांग तळ तुज न कळे रसिका, सुषमा वरिल निहारी. १
सुरांगनांचें क्रीडास्थळ हें ह्या कमळांमाझारीं,
इंद्रासह त्या उतरुनि या जळिं केलि करिति शृंगारीं. २
सुरासुरांची झुंज कमळिं या, रमति इथे नरनारी;
उषा-निशा नाचती, न उठती काळाच्या ललकारी ! ३

लष्कर–ग्वाल्हेर, ता. १९ सप्टेंबर १९३५]

२००. मेनकावतरण

[जाति मंदहसित, राग खमाज]

आलि आलि दीप्तिशालि
कोटि चंद्र नेत्रिं भालिं
स्वर्गाहुनि खालि खालि
मेनका वसंतीं १

अवतरली जैं छुमछुम
जिरुनि तपाची खुमखुम
थरथरुनि रोम रोम
टकमक मुनि पाही ! २

लटपटला गाधिजमुनि
जोडी जी सिद्धि तपुनि
चरणिं तिच्या ती ओतुनि
श्वानासम लोळे ! ३

जय जय जय जय मदना !
ब्रह्मा-शिव-विष्णु-गणां,
न चुके तव शर कवणा,
ध्वज तुझा त्रिलोकीं ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २४ सप्टेंबर १९३५]

२०१. जय रतिपतिवर !

[जाति पादाकुलक, राग मारवा]

सुरासुरांचा चुरा करी स्मर,
मंत्रि शीतकर, सेनाधिपवर
मधुऋतु मृदुतर, युवतिनयन शर ! ध्रु०

वैरि भयंकर योगीश्वर हर !
सोडि तयावर मृदुल नयनशर;
जळफळला क्षोभला मुनीश्वर
झोडुनि परि त्या स्मर करि जर्जर ! १

डळमळलें अढळहि योगासन,
तृतीय नयनीं क्षोभ हुताशन,
धगधगला जणुं जाळी त्रिभुवन !
भस्म जाहला जळुनि कुसुमशर ! २

आटोपेना अशरीरहि परि
शरावरी शर सोडि हरावरि,
जेरिस ये हर, अस्त्रें आवरि,
आला शरणागत चरणांवर. ३

स्मरमीनध्वज फडके त्रिभुवनिं,
सुर-नर-खग-मृग लोळति चरणीं,
वृथा वल्गना प्रीतीच्या जनिं !
जय कविकुलगुरु ! जय रतिपतिवर ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १ ऑक्टोबर १९३५]

२०२. शरणागत

[जाति पादाकुलक, राग केदार]

दारिं उभा शरणागत तव मी,
क्षुद्र जंतु अति भवसंभव मी. ध्रु०
दिशि दिशि वणवण करुनि खपुनि अति
धरुनि देहली करितों स्तव मी. १
गहन तिमिरिं चाचपत येइं वर
त्रिविध ताप सोसुनि नव नव मी. २
ताड ढकल ! हें सोडिं दार नच;
उभा अढळ तें उघडशि तंव मी ! ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १ ऑक्टोबर १९३५]

२०३. चुकला बाण

[जाति गंधलहरी, राग हमीर]

आलिस काय खिडकींतून गेलिस काय पळ ढुंकून
एक कटाक्षशर टाकून कासावीस जीव करून ? ध्रु०
आंबराईंत झुळूक शिरून मोहर जाय जशी उधळून
शान्त तळ्यांत पवन घुसून जाई शीघ्र जळ ढवळून !
आलिस काय, गेलिस काय ? १
मी पांथस्थ मार्गीं जाइं, तुझिये दारिं ठरलों नाहि,
धरिला नेम अन्यासाठि चुकला बाण कां मज गांठि ?
आलिस काय, गेलिस काय ? २

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २ ऑक्टोबर १९३५]

२०४. मावळत्या सूर्याप्रत

[जाति सुश्लिलता, राग यमन]

मावळत्या दिनकरा, अर्घ्य तुज जोडुनि दोन्ही करां ! ध्रु०

जो तो वंदन करी उगवत्या,
जो तो पाठ फिरवि मावळत्या,
रीत जगाची ही रे सवित्या !
स्वार्थपरायणपरा. १

उपकाराची कुणा आठवण ?
‘ शितें तोंवरी भुतें ’ अशी म्हण;
जगांत भरलें तोंडपुजेपण,
धरी पाठिवर शरा ! २

असक्त परि तूं केलिस वणवण,
दिलेंस जीवन, हे नारायण,
मनीं न धरिलें सानथोरपण,
समदर्शी तूं खरा ! ३

प्रभु-सचिवा विरहीं मुखधूसर
होति दयामृदु नयनिष्ठुर कर
टाकुनि कारभार चंद्रावर
चाललास तूं खरा ! ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ३ ऑक्टोबर १९३५]
तां. क. २०

२०५. घर राहिलें दूर !

[जाति किंकिणी, राग भीमपलासी]

उरला दिवस अल्प, घोडें थकुनि चूर,
पथ रानिं चढणींत, घर राहिलें दूर. ध्रु०

असशील घरिं आज तूं गे बघत वाट,
प्राण स्वनयनांत, पोटांत काहूर. १

मुद्रा तुझी म्लान डोळ्यापुढे येइ,
नाहीं मला पंख, हृदयांत हुरहूर. २

या निर्जनीं रानिं दे कोण मज साथ ?
मामू त्राहि जगदीश ! होईं न निष्ठूर ! ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ३ ऑक्टोबर १९३५]
सवन–यज्ञ.

२०६. पाणपोईवाली

(एका संस्कृत श्लोकाच्या आधारें)

[वृत्त स्रग्धरा]

झाली ती ओणवी, तों पदर उरिं सरे सैल झाला, झुले तो
पाणी दे पाणपोईजवळ उभि, पितां, ऊर्ध्वदृष्टी फुले तो !
बोटें तीं ओंजळीचीं विरळ, मग तिची धार बारीक झाली;
मद्येच्छू काय पीतो अविचल? मदिराक्षी तरी काय घाली !

लष्कर-ग्वाल्हेर]

२०७. वारुणीस्तोत्र

[जाति सुरमंदिर, भूपाळी]

जयतु जय भगवती ! जयतु जय वारुणी !
मूलमायाभगिनि जय जगन्मोहिनी ! ध्रु०

मूलशक्त्यंतरीं
उठति लहरि न जरी
सृजन कवणेपरी
करिल मायाविनी ? १

केवि जगदंड हें,
सोममार्तंड हे,
रचिल नव पिंड हे
मोह नसतां मनीं ? २

कल्पनागार तूं !
मोहभांडार तूं
पुरविशी सार तूं !
शक्तिसहचारिणी. ३

देवदानव मिळुनि
धर्म निज सांडुनी
सागरा मंथुनी
काढिलें तुज गणीं ! ४

श्रीसहोदरिणि तूं
अप्सरा-भगिनि तूं !
रतिसुखस्रविणि तूं !
जयतु जय भास्विनी ! ५

दु:खदलमर्दिनी,
विभवसुखवर्धिनी,
मोहिले ऋषिमुनी
जयतु उन्मादिनी ! ६

जय कराल-प्रिये !
मोहनिद्रामये !
मूर्त हास्य स्वयें
हटविकटहासिनी ! ७

देवि उदयोऽस्तु तव !
देवि विजयोऽस्तु तव !
जय उदे ! जय उदे !
जय उदे ? स्वामिनी ! ८

२०८. जमादार

[जाति दासी, राग कालिंगडा]

‘ काय जमादार तुझा शेवटील पाहरा ?
जागशि निमकास खरा, पाहऱ्यांत मोहरा !
क्षितिजिं अर्धमग्न चंद्र वाट पाहि का सखिची ?
मदनापरि हा प्रवालवर्ण उधळि किरणशरां ! १

जागुनिया अंबर्शाचा दाट पालवीमधून
पक्षि, हाक दे प्रियेस, ‘ जाइन वाहेर जरा,’
‘ परवल बतलाव जाव ! रोकटोक फिर किसकी ? ’
‘ परवलची वात मजशि करिशि काय चाकरा ? ’ २

‘ मालिक तुम् मैं नोकर कवराणीसाब, सही;
पर बंदा हुक्म का हुं, पहरेका काम बुरा ! ’
‘ सरली रे रात्र परी परवलचें काम काय ?
हटकशील दिवसा का ? तूं आखडसासरा ! ’ ३

‘ नहि तंबुर, बुगुल नही, वर्दि नही, बजि अबतक;
अमल तीन बजनेका, हिरना नाहि अभि उतरा ! ’
‘ सारि रात्र झोप नाहि, ये हुशारि पवनिं गार,’
‘ नींद लेय बाइसाब ! ’ ‘ नेक एक तूंच खरा ! ’ ४

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ६ ऑक्टोबर १९३५]

परवल = खुणेचा शब्द. वर्दी = जागण्याची सूचना. हिरना = मृगनक्षत्र.

२०९. ग्रीष्म

[जाति अरुण, राग सारंग]

स्वारि बाइ केवि आलि !
घर्मि अंग अंग न्हालि !
आलि गालिं बाइ लालि,
उतरिन जलकुंभ मी ! ध्रु०

तापे शिरिं अंशुमालि,
आग आग भोवतालि,
खरखीत ह्या अकालिं
अग्निच्या जिभा झळा ! १

तरुतळिं बसुनी विवशी
रंवथ करिति गाइम्हशी,
गुपचुप हे पशुपक्षी
दडति गुहाकोटरीं. २

पक्षि एकटा सुतार
ठकठक करि बेसुमार,
सारखा करी प्रहार,
ध्वनि गभीर खोल हा ! ३

पोपट पिंजऱ्यांत शान्त
चित्रसा वसे निवान्त,
श्वान हलुनि नखशिखान्त
धापा हें टाकितें ! ४

वाटेवर तप्त धूळ,
फिरके ना मुळिं पाउल,
गांव जणूं निद्राकुल,
सामसूम चहुकडे ५

आगीची उठे लाट,
तप्त भिंति, तप्त वाट,
तप्त पाट, तप्त खाट,
लाहि लाहि काहिली ! ६

ओढ दासिची नितान्त,
आलां या वेळिं कान्त !
पाय धुतें, बसा शान्त,
वारा मी घालितें ! ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १८ ऑक्टोबर १९३५]

२१०. विरहांतील जीवन

[जाति पादाकुलक, राग बागेसरी]

केवि सरे रजनी ! मज नीज न,
सरे कसा तरि कामकाजिं दिन. ध्रु०

विरहिं विकल तळमळतां, साजणि पळपळ निघतें युगसें जाण. १
मिणमिण करि असुदीप अंतरीं जळे कसातरि सजणाकारण. २
विरहपवनिं जरि ज्योत थरथरे, तगे आसपट, आड येइ घन. ३
तिळभर परि नच उरलें तैलहि, जळे अतां तर वातहि त्याविण. ४
किति दिन बघशिल अंत साजणी, झरझर सरतें चंचल यौवन. ५

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ ऑक्टोबर १९३५]

२११. आज पारणें कां फिटलें ?

[जाति हरिभगिनी, राग वसंत]

किति फुगशि फुलशि तूं छबिले !
लाजुनि मुरडुनि मुरकुंडि वळे छुम् छुम् चळती चरण खुळे ? ध्रु०
कोटि चंद्र नयनीं लखलखती, गालिं गुलाबहि किति फुलले ! १
अशि कशि बघशी दारुड्यापरी, भूत काय कुणि संचरलें ! २
तळमळ करिशी दिवस कितितरी, आज पारणें कां फिटलें ? ३
स्मित गालीं, मधु ओठिं कांपरें, हसतिल तुजला गे सगळे ! ४
काजळ कुंकू वेणिफणी कर, चढव साज सगळे अपुले ! ५
अशी उताविळ काय होशि गे ? सांज न होइल का चपले ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २५ ऑक्टोबर १९३५]

२१२. चौकीदार

[जाति किंकिणी, राग दुर्गा]

अस्ताचलीं सूर्य, हें किर्र घन रान,
घाटींतली वाट, पायीं नसे त्राण. ध्रु०

ती गर्जना ऐक, हें हादरे रान !
ती मृत्युची हाक भयसूचना जाण. १

ये सांजचा पान्थ, त्या थांबवायास
लावी इथे चौकि राजा दयावान ! २

हें झोपडें क्षुद्र, ती पाहि परि खाट,
फळमूळकंदांस नाही इथे वाण. ३

त्या बोरजाळींत खुळखूळ वाहून
बोलावि ओढाहि करण्यास जलपान. ४

मी पेटवीं आग काटेरि झगऱ्यांत,
पाणी करीं ऊन, येईं करीं स्नान. ५

रे कोसचे कोस नाही कुठे गांव,
टेकावया अंग नाही कुठे ठाण. ६

घरची तुला ओढ, बघती तिथे वाट,
धोक्यामधे ऐक झोकूं नको प्राण. ७

निघतां उद्यां सूर्य, तूं लाग मार्गास,
दावीन मी वाट हातीं धनुर्बाण. ८

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. २६ ऑक्टोबर १९३५]

२१३. तें कोण या ठायिं ?

[जाति किंकिणी, राग खंबावती]

मी चालतां वाट, या येइं दारास,
घोटाळुनी पाय लागें स्वमार्गास. ध्रु०

पुरला निधी काय माझा कुठे येथ ?
हरपे इथे रत्न आधार जीवास ? १

ज्या जन्मजन्मांत शोधीं कुठे येथ
चिंतामणी काय लोपे जवळपास ? २

संदिग्ध मनिं लीन पूर्वस्मृती काय
जागूनि या ठायिं पिळतात हृदयास ? ३

जळल्या इथे काय आशा कधी काळिं
ज्यांच्या मुळांतून नव पालवे आस ? ४

कां संचितीं गूढ सळसळ इथे होइ ?
किंवा फुटे वाट माझ्या भविष्यास ? ५

कां पापण्या येथ भिजती न कळतांहि ?
पोटांतुनी खोल कां येइ निश्वास ? ६

कां हें असें होइ ? कां कालवे जीव ?
तें कोण या ठायिं ज्याची धरूं कास ? ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ६ जानेवारी १९३६]

२१४. वायो, खुणव तीस

[जाति किंकिणी, राग बागेसरी कानडा]

येतां तुझ्या दारिं मी वाट चालोनि
चालें पुढे, येथ थांबोनि थांबोनि. ध्रु०

असशील तूं आंत घरकामधंद्यांत,
रेंगाळि कुणि दारिं, तुज भान कोठोनि ! १

छुम्छुम् तुझे पाय स्रवतात नव राग,
कुणि भाग्यवंतास सुख आंत ऐकोनि ! २

डोळे तुझे जेथ पडती घरामाजि
सौभाग्य अरुणास त्या ठायिं नाचोनि ! ३

मी मात्र या दारिं घोटाळिं आशाळ,
कीं ढुंकशिल काय येथोनि तेथोनि ! ४

चाले असें येथ हें रोजच्या रोज,
सांगेल तुज कोण दारीं उभें कोणि ? ५

मी टाकितों येथ काळीज हें फूल;
वायो ! खुणव तीस, ने वास वाहोनि ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ८ जानेवारी १९३६]

२१५. संगीत कलेप्रत

[जाति जीवनलहरी, राग तोडी]

अता राहु देइं नाम
भजनिं कळाहीन राम ! ध्रु०

रागरागिणीमधून
ऐश्वर्यें नटुन सजुन
येइ हृदयपट उघडुन
राम परमसौख्यधाम ! १

नृत्य करिति तुझे सूर,
भरुनि भरुनि येइ ऊर,
तान-लय-निकुंजिं चूर
राम इंद्रनील शाम ! २

नलगे मज पुजापाठ,
दंभाचा थाटमाट,
गायनिं तव ह्या विराट
राम मुनिमनोभिराम ! ३

ऐकतांच तुझी टीप
उजळति जणुं रत्नदीप
स्वर्ग येइ का समीप ?
राम दिसे पूर्णकाम ! ४

ऐकतांच तुझी तान
घेईं मन हें विमान.
तम:पटावरि उडाण !
विमल तेजिं घे विराम ५

मनश्चक्षुच्या भवती
थय थय थय नृत्य करिति
स्वर्ललना ज्योतिष्मति
ही पुजा खरी अकाम ! ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. १४ फेब्रुवारी १९३६]

२१६. तरुणांस संदेश !

[वृत्त मंदारमाला, राग भूप]

हातास ये जें; स्वनेत्रांपुढे जें, तया वर्तमाना करा साजिरें,
हेटाळुनी त्या अदृश्या भविष्यामधे बांधितां कां वृथा मंदिरें ?
जी ' आज ' आली घरा माउली ती ' उद्यां 'ची, स्वकर्मी झटा रंगुनी,
प्रासाद निर्मा स्वताच्या उद्यांचा इथे कर्मभूमीवरी जन्मुनी.

जो पाडि धोंडा अशक्ता, बली त्यावरी पाय रोवी, चढे तो वरी.
नि:सत्त्व गाई करंटाच गाणीं स्वताच्या स्थितीचीं, व्हाणे करी.
हातीं विटा त्या, चुना तोच, भव्य स्वयें ताज त्यांचा कुणी तो करी;
कोणा न साधे कुटीही; भविष्या रचाया हवें सत्त्व, कारागिरी.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलांतर
C 9028 दि: 5/6/04
2925 ... 9/1/2/03

२१७. शुभं भूयात्

[जाति रुद्र]

आज नृपराज ये दिव्यनिधि घरिं खरा
आर्त हाकेसरशि येशि देवी घरा ध्रु०

शून्य जग तुजविणें विभव सारें सुनें
उगवतां तूं फुटे जीवनाचा झरा ! १

येइं येईं म्हणुनि सोत्कंठ बहुजनीं
बाहिलें ती महा- लक्ष्मि आली घरा ! २

आज चिंतामणी पाहिला लोचनीं
परिस लाभे अहो भाग्य येईं करा. ३

देवि मांगल्य तूं सत्य तूं सौख्य तूं
काय आता उणें धन्य झाली धरा. ४

आज झालों कृती धन्य ही संसृती
नव फळांही भरो तव मळा नृपवरा ! ५

दणदणो दुंदुभी देव गाउनि नभीं
अक्षता वर्षुनी प्रीति येवो भरा. ६

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ६ फेब्रुवारी १९४१]

२१८. कोठे मुली जासि ?

उगवे निशाकान्त झाल्या दिशा शान्त
न्हालें जगत् काय क्षीराब्धि फेनांत ? ध्रु०

या काळवेळेस निघतात वेताळ
नाचोन खिदळोन वेताळ गातात ! १

बाई, शरीरास उन्मादकर वास
तो आवडे यांस येतील अंगांत ! २

गुंडाळुनी काम- धंदे मुली लोक
मातींत राबोन स्वगृहा परततात. ३

तरुवेलिच्या खालि हें अंगणीं अंग
टाकूनिया स्वैर रमतात निभ्रान्त ! ४

घालोनि चटयांस हे अल्पसंतुष्ट
स्वच्छंद तंबाखु पीतात खातात. ५

हीं पाखरें पाहिं येतात घरट्यांस
चंचूपुटीं भक्ष्य पिल्लांस नेतात. ६

तूं एकली मात्र कोठे मुली जासि ?
या राक्षसी वेळिं छाया विचरतात. ७

लष्कर-ग्वाल्हेर, ता. ११ नोवेंबर १९४१]

२१९. पुनः पुनः यावें

[अभंग]

धन्य झालों देवा केलें आगमन
जाहलें पावन घर माझें

भजनपूजन नामाचा गजर
लाजले निर्जर देखोनिया

दाही दिशां भरे आनंदीआनंद
आनंदाचा कंद घरीं आला

आणखी याहून स्वर्ग दुजा काय ?
जेथे तुझे पाय तोची स्वर्ग !

भाबड्या भावाची अज्ञानाची सेवा
गोड केली देवा दयावंता

आता गमनाची वेळ ये जवळ
जीवा तळमळ लागलीसे

पुनः पुनः यावें ध्यावा समाचार
हेंच वारंवार विनवीं देवा !

२२०. तुझे चरण पाहिले

[राग भैरवी, ताल दादरा]

भाग्य उजळलें तुझे चरण पाहिले. ध्रु०

लागुनिया तुझे चरण
घर झालें हें पावन
इडापिडा जाति पळुन
हृदय विकसलें. १

नामाचा तुझ्या गजर
लाजति मुनिवर निर्जर
आनंदें भरलें घर
नयन-फळ मिळे. २

घडलें करिं तव पूजन
मुखें नामसंकीर्तन
दर्शनसुख घेति नयन
अंग हर्षलें. ३

करुणेचा तूं ठेवा
केली कशितरि सेवा
गोड करुनि परि देवा
सकळ घेतलें. ४

आता परि करिसि गमन
पुनः पुनः दे दर्शन
हेंचि विनविं शिर नमवुन
हात जोडिले. ५

कांहीं संस्कृत आणि हिंदी कविता

२२१. ॐ तत्सत्

ससर्ज यो विश्वमनंतमेतत्
व्याप्यानिलं वारि भुवं स्थितो यः
ज्ञेयो न जानाति तथापि सर्वं
ध्येयः स एकः प्रभुरद्वितीयः १

सुरः सुराणां च गुरुर्गुरूणां
प्रभुः प्रभूणां जगतां विधाता
छाया जगद्यस्य विभाति सर्व-
मवेहि पूज्यं तमनन्यमेकम् २

शक्यो वर्णयितुं कथं यदि यतो वाणी स्थिता कुंठिता
सादृश्यं न च येन गायति यथा वेदोऽस्ति कुत्रोपमा
जिज्ञासा यदि तस्य ते स्ववहितो भूत्वा मनो धारय
मुक्तः सन् भवसंभ्रमादवितथं ज्ञानं परं लप्स्यसे ३

इंदूर, १९०२]

२२२. राधा झूलत माधवसंग

[जाति पतितपावन, राग बिहाग]

राधा झूलत माधवसंग. ध्रु०
जमुना-तट-तरु माझ रेशमी झूलो लाल सुरंग ! १
गगन बीच घन माधव, राधा बिजली लिपटी अंग. २
गात गीत श्रृंगाररस भरो, झलकत नादतरंग. ३
माधवजीके अंगसंगसे जागे हृदयअनंग. ४
अंग अंग भये पुलकित मुखपे गेहेरे छाये रंग. ५
अर्धनिमीलित नयन मदभरे चितवन हरिमुखदंग. ६

२२३. अब तुम जयजयकार करो !

[जाति पतितपावन, राग कालिंगडा]

अब तुम जयजयकार करो ! रे ! ध्रु०
दुर्गम परवत आडो ठाडो, तामे द्वार परो ! १
द्वारे ठाडो बीर महात्मा, नेन सनेह भरो ! २
कमर बांध कलजुग ललकारो, डरपत भाग परो ! ३
हाय पडी अब कलजुग-दलमो तासें कोन लरो ? ४
याहि काज नरसिंह पधारे हरनाकूस मरो. ५
याहि काज दसरथसुत जाये बंदर सरग चढो. ६
याहि काज वामन बटु आये बलि पाताल धरो. ७
वेहि पधारे मोहन प्यारे अब दुख दरद टरो ! ८
आवो आवो अब सब भैया काहूसे न डरो ! ९
मुसलमान, द्विज, सूद्र आव सब बाह पसार खडो ! १०

अजमेर, ता. २६ ऑगस्ट १९२२]

तां. क. २१

२२४. बिनती सुनो आज

[जाति मधुमधुरा, राग असावरी]

बिनती सुनो आज
त्रिभुवनके महाराज !
बेर भई टेर टेर बैठ गयो अब अवाज. ध्रु०

तुम गरीबके निवाज;
गरिबनकी तुम्हे लाज,
गरिबनपर पीर परे, और करे कोन काज ? १

परधर्मी होथ राज,
धर्मी जनको समाज
त्राहि त्राहि टेर रहों ! कवन दूसरो इलाज ? २

खावनको नही नाज,
चीर न ढाकनकुं लाज,
अबहू तो बचन सुमिर आव, अन्य काज त्याज. ३

लष्कर-ग्वाल्हेर, ऑगस्ट १९२३]

२२५. शारदास्तोत्र

[जाति दिव्यांगना, राग बागेश्री]

जय शारदा देवि ! जय हो तुम्हारी !
स्वीकारिये मात प्रणती हमारी ! ध्रु०

हम पापघट, आप
घट में रहीं व्याप,
पापघ्न निष्पाप,
भवतापहारी ! १

हम मूर्त अज्ञान,
तुम ज्ञानकी खान.
तुम प्रान, जिमितान
वीणाविहारी ! २

हम तो असत् मूर्ति,
हम सत्य की स्फूर्ति !
लहरा रही ज्योति
तिमिरापहारी ! ३

सौंदर्य–शिव–सत्य–
रसरूपसाहित्य,
तुमरो श्वसन नित्य,
नवमोदकारी ! ४

लश्कर-ग्वाल्हेर, १९३५]

स मा प्त

काव्यारंभांची सूचि

[आकडे पृष्ठांकांचे आहेत.]

अगाध निर्मळ अपार सुंदर २३१
अगाध दुर्मिळ जनीं दिसे मज १९०
अजि पुनवेची शारद रात ...१९४
अजुनि लागलेंचि दार ... ८६
अता राहुं देई नाम ...२७६
अनंता, तुझे गोल, तारे तुझे, १२६
अब तुम जयजयकार करो ! १८३
अरुणनयन ...२३७
अर्जी ऐका हो सरकार ...२३५
अशांचें कोण करिल तरि काय ? २०३
अस्ताचलीं सूर्य, ...२७३
आज तो कुठे जिवाचा चोर ? १७९
आज फिरुनि कां दारिं उगवलां?२५५
आज नृपराज ये ...२७८
आठवती ते दिन अजुनी ... ९४
आनंदी आनंद मुलांनो ...१०१
आरती त्रिभुवन-जनकाची ...१६१
आला हाऽऽ दारिं उभा वसंत २०६
आलें तुझ्या रे दारीं नृपा ...१२०
आलि आलि दीप्तिशालि ...२६४
आलिस काय खिडकींतून ...२६६
आलों, थांबव शिंग दूता ! ...१६९
आव्हानशृंग तव तीव्र कसें ...१५४
उखळांत दिलें शिर काय अता ?१९९
उगवे निशाकान्त ...२७९
उगिच कशाला पाहशि ...२४६
उगिच काय बुल्बुलाऽ, ... ५२
उदार चंद्रा, तुला नमुनि मी १७५
उद्यांची काय कळे रे गती ?...१६४
उरला दिवस अल्प ...२६८
कडकड कडकड तडित् ... ४८
कधी भेटतां एकान्तीं ती ...११७
कवणे मुलुखा जाशी गे तूं ? १९५
कशि लाज सोडिशी सारी ...२३३
कशि काळनागिणी वैरिण ...१८१
कळा ज्या लागल्या जीवा ...१८२
कळ्या-कळ्यांत विहार . ८६
कां मज आज तुम्हीं बोलविलें ? २४५
कां रे जाशी मज त्यजुनी ?... ५०
कांते, या जगतीं जरी मिरविती ४०
काय जमादार तुझा ...२७०
कालाच्या चढुनी श्रमें वरिवरी ९५
काळेभोर विशाळ केस रुळती ११५
किति फुगशि फुलशि ...२७२
किति महामूर्ख तूं शहाजहां ! १७७
“ किति हृदय ओढिती हरिण! ” ९२
कुणास ठाउक कवणे रूपी ...१७९
कुणि असेल ग ...२५९
कुणि कसें म्हणा, कुणि ...२१३
कुणि कोडें माझें ...१३७
कुरणावरती बडाखालती ... ३८
कुस्करूं नका हीं सुमनें ! ... १

कृष्ण वस्त्र हें भयद घेउनी ... १०
केवि सरे रजनी ! ...२७२
कोठे शान्ति, तुझा निवास ? ...१२८
कोणिकडे जादुगारिणि ...२३५
कोवळीं फुलें वाळलीं ...१०७
क्षण सुवर्णकण झाले रमणा, ...१५१
गहन विपिनिं करि गौरि ...२३२
गेली ज्योति विझोनिया मग ... ९८
गे शपथ तुझी, मी वदें खरें ...१६०
घट तिचा रिकामा झऱ्यावरी १९२
घट भरा शिगोशिग ! भरा भरा १९१
घट भरे प्रवाहीं बुडबुडुनी ...१४२
घटोत्कच-माया पसरली ... ४५
घन तमीं शुक्र बघ ...१५२
घन पिता मम जो नटवी धरा २
घातली एकदा अता उडी ...१६२
घाबरूं नको, बावरूं नको ! ...१६८
घुमव घुमव एकदा फिरुनि तो ७६
घेतला जोग ...२५०
चंद्राच्या गालावरी ...२५१
चंद्राच्या दांत पटांमधुनी ...१४५
चंद्राने गगना पयोधवल्शा ... ४१
चरण कधीं का पाहिन आई ? २२९
चरणिं तुझ्या मज देईं रे ...२२८
चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या, १३३
चहुकडे ढगांच्या माळा ...२००
चिवचिव चिमणी छतांत ... १३
चौघडा झडतो ... ७८
छेड सखे, ...२६२
जगाच्या बागेंत ...१७२
जन खुळे म्हणति तर ...१३५
जन पळभर म्हणतिल 'हायहाय' १७०
जन म्हणति सावळी तुज ...१८३
जन्मा येउनिया कुशीं तव ...११९
जय जय जननी देवि ! ...२२५
जयतु जय भगवती ! ...२६९
जय वाल्मीकी ! ..२३३
जय शारदादेवि ! ...२८५
जाउनी तिला येथुनी दिवस १०९
जागवी जरी सुकुमारी, ... ७२
जिवलगे, संगिं मम सारा ... ३८
जिवाचे लागेबांधे ...२५४
जीवनाध्वरिं पडे आज पूर्णाहुती २६१
जेव्हा लोचन हे तुझे विहरती २०६
जेव्हा हो अति तीव्र शीत, ... ६३
जो जो जो जो रे ! ...२०१
ज्योत्स्नेने नभ व्यापिलें, ... ७
झाली ती ओणवी ...२६८
झाले जे कवि, वंद्य त्यां जन ... ६२
झोपाळ्यावर बसूं .. २४९
डुमडुमत डमरु ये ...१६३
डोळे हे जुलमि गडे, ... ६
तरुणा, जिवा अंत ...२६०
तव नयनिं उजळले बाल-रवी १३६
तीनी सांजा सखे, मिळाल्या, ५१
तुज खेळ वाटली प्रीति मना रे ९३
तुझ्या गळां ...१०८
तुम्हि असें समजतां, गुपित न २२१

तुम्हीं न यावें हो धन्वंतरि, २४७
तुला न देइन माला ...२४८
तूं कवण जगांतिल ललना ...२०७
तूं ये गे, ये गे, ये, ये ...२४०
तूं हुबेहूब साउली त्याच मूर्तिची ११६
तृणाचें पातें ...२१८
तेची चिरंजीव जगीं जहाले... ५८
तें दूध तुझ्या त्या घटांतलें ...१४८
त्या दारावरुनी कोण निघे?...१५८
त्वेषाने घनघोर घर्घररवें ... ८२
थांब जराशी ...२१८
दारिं उभा शरणागत ...२६६
दिनान्तीं श्रमान्तीं ...२४६
दुनियेच्या भरल्या बाजारीं...२५८
दुंदुभी दुमदुमे भारी ... ६१
दृष्ट हिला लागली, पडे कुणा...१८७
दोशि मला तूं जरी तरी दे ...१९८
दैत्यशी छातिवर, ठेली ...१६७
धन्य झालों देवा ...२८०
धुळीलाहि जाऊं मिळोनी सुखें २०५
नगर सुंदर एक महेश्वर ... १४
नटवर तो हर ध्यावा ...२४२
नदितिरीं उभी ती दाट तृणीं २१०
नदीच्या शेजारीं ...१०४
नववधू प्रिया, मी बावरतें,...१४९
नादीं लागुनि तुझ्या चेटक्या...१२१
नाही ज्या सुमनीं मधू ... ५४
निजल्या तान्ह्यावरी माउली...१८१
नितान्त झाली शान्त निशा ही १२९
निर्जनीं घोर या वनीं कोण तूं... ८९
निशिदिनिं तुज हरि,ध्याइन...२२८
निष्ठुर किति पुरुषांची जात ...१९२
पक्षि पिंजऱ्यांतुनी उडाला ...१८५
पंजरीं पाखरूं फडफडतें ...१५७
पहा हो कसा हा कारागीर...२१५
पाडवा उगवला नवा पुन्हा... ८७
पातालांतूनि येतां वरवर गगनीं ४७
पावलोपावलीं साउलि ही ...१५०
पोशाख नवनवा मला दिला...१६६
प्रभु तुज कवणेपरि ध्याऊं ?...१२२
प्रवाहपतिता काष्ठांसम हो ...१७६
प्रीति ना वसे कधीहि ... ७३
प्रेम तयावर होतं तर मग तुमचं ९९
प्रेमोत्कर्षे मनें परस्पर जयीं...१२७
फस्त करी भक्षुनिया ...२३४
फेऱ्या दारावरी कुणी हा ...१८४
बघुनि तया मज होय कसेंसें ...१४३
बिनती सुनो आज ...२८४
भयचकित नमावें तुज रमणी...१४६
भाग्य उजळलें ...२८१
भोग कुणा सुटले जगिं या ...२३६
भोळा शंभु दिसे वरी ...२४१
मग विसर हवा तर हा क्षण गे !१३९
मधु मागशि माझ्या सख्या...२३९
मधुमासामधि बहार येतो ... ५५
मध्यरात्रिच्या निवान्त समयीं रे ११३
मंदिरीं मना तव गान भरे ...१५५
मरणांत खरोखर जग जगतें...१७३

माझे बांधुनि हातपाय ...२४८
माझ्या अंगणांत ...२५२
माझ्या दारावरनं ...२५३
मावळत्या दिनकरा, ...२६७
मिळे गे नयनां नयन जरी...२०२
मी चालतां वाट ...२७४
मुशाफिर आम्ही ... ६४
या क्षिप्राचमळा परस्पर कशा १०३
यापरी असे जीवनऽसखे गे, ३६
या पाप्याच्या पायांसाठी २१९
या प्रकाश-शिखरीं कुणिकडुनी १५६
या भविष्याचिया दिव्य ...२०४
या वेळीं माझ्या ये रमणा...१५९
येतां तुझ्या दारिं मी ...२७५
ये ना हंस उडाला हाता ...२०९
ये पहाटच्या तारा गगनीं ...२५७
योग हा वधुवरां ...२४४
रतलें परपुरुषाशीं रे, मी ...१९५
रवी जातां जातांच मंदिरातें ४३
राजराजेश्वरा हो दयाळा !...१४०
रात्रीं शान्त निवान्त विश्व वश ११४
राधा झूलत माधवसंग ...२८३
राऽसमंडल गोपीचंदन ...१०५
रुणुझुणु ये, रुणुझुणु ये ...२०८
रे मानसहंसा माझ्या ...१२४
रे हिंदबांधवा, थांब या स्थळीं २३८
रे हिन्या माझिया झळक घरीं १४७
ललितलताकुंजीं स्मरमंजरि, ९६
वदन मदनरंगसदन ...४९
वन्दन व्हावें हरि, मम जीवित २३०
वाटलें नाथ हो, तुम्ही उतरतां २१६
विमल या कलिका लतिकांवरी ६६
विरहीं मी बहुपरी मनोमय चित्रें १८८
वेणूंत नादसम नित्य सखे, ८
शुक्राची मधु चांदणी लखलखे ९९
शैशव दिन जरि गेले निघुनी ८५
संसार-सतारीवरि तारा ...१३८
सखये, या स्थानींऽवसावें वाटे ७४
सखिलोचनकासारीं ...२६४
सखे, अगे ऊठ ! रवी उदेला ९
सजलीस जरी हें हृदय सखे, ८३
समज मानिनी, मान न करिं गे २०९
ससर्ज यो विश्वमनन्तमेतत् २८२
सहचरि, समजुनि बांध शिदोरी २०३
सहज तुझी हाल-चाल ...२१७
सांगु कुणा गुज ...२६३
सांगु तुम्हांला किती दयाळा ? १९६
सुरासुरांचा चुरा ...२६५
स्वारि बाइ केवि आलि !...२७१
सुफलित झालें गे सखि जीवित ! १७८
सोन्याची घेउनि करिं झारी १५३
हरि, अर्पावें काय तुला मीं ? २३०
हळु हळु हळु वर वर नभिं २४३
हातास ये जें, ...२७७
हा श्रीविलासांत सदैव लोळे, ७९
हृदय सांग चोरिलें कशास ५३
हे मुरड नेत्र रागांत किं ...८१

टीपा

[टीपांच्या आरंभींचा अंक कवितानुक्रमाचा आहे.]

भास्कररावांच्या कवितांचा आधार समाजाच्या अंतर्बाह्य अवलोकनावर आहे. कवितांना आधारभूत असे प्रत्यक्ष घडलेले प्रसंग फार कमी. स्त्री-पुरुषांच्या भावनांची हालचाल कोणास दिसत नाही ? ती पाहून लागलेला चटका अशा काव्यनिर्मितीस कारणीभूत होतो. भास्कररावांच्या कल्पनांसारख्या कल्पना अन्य वाङ्मयसागरांत नसतील असें नाही. कारण वर्ण्य विषय व कवि एकाच जगांतील असल्यामुळे अशी सदृशता उत्पन्न होणे शक्य आहे.

रसिकांचा उपमर्द केल्यासारखें होईल म्हणून प्रथम टीपा देणार नव्हतों. परंतु जरूरच पडल्यास वाचकांस त्या उपयुक्त वाटतील या भरंवशाने कांहीं कवितांवर टीपा दिल्या आहेत.

—मायदेव

१. या कवितेंत कवीची रसिकांना विनंती आहे. म्हणूनच कालानुक्रमाने पहिली नसतांही ही कविता प्रारंभीं दिली आहे. भास्करराव रतलाम येथे असतांना एक भाविक गृहस्थ एका परडींत स्वच्छ व ताजीं फुलें घेऊन चालला होता. गडबडींत दुर्दैवाने ती परडी सांडली व देवांच्या मस्तकीं वाहिल्या जाणाऱ्या सुमनांवर मातींत पडण्याचा प्रसंग आला. भास्कररावांनी खिडकींतून हें दृश्य पाहिलें व माझ्याही सुमनांची म्हणजे कवितांची अशी स्थिति होईल की काय, अशी शंका येऊन त्यांनी ' कुस्करूं नका हीं सुमनें ' ही कविता रतलामपासून उज्जैनला पोंचेपर्यंत आगगाडींतच लिहिली. जाति = जाई. बागेचे डोळे = फुलें.

२. ताह्न—तहान शब्दाबद्दल वापरला आहे. रूपभंगाचा दोष झाला आहे. निकुंज—लतागृह, वंश—वेळू. १८ व्या श्लोकांतील दुसऱ्या चरणांत वंशनिकुंजिं असा पाठ पाहिजे.

३. दुर्दैवाने या कवितेचें दुसरें कडवें मिळालें नाही. मिळालें असतें तर बहार झाली असती. ' डोळे तुमचे जादुगिरी ' अशी एक जुनी लावणी ऐकिवांत आहे.

४. चोख–स्वच्छ, शुभ्र. ३, ४, ५, ६, ७ या कविता १८९३ नंतरच्या असाव्या असें वाटतें.

७. बालपणीं तांबे यांनी आपल्या कुटुंबांतील एका स्त्रीची अशी उडालेली तिरपीट पाहिली होती. त्याची स्मृति या कवितेस आधार आहे. कडीवर आणखी लोखंड घालून ठेवणें हा प्रियवस्तुमीलनावर तोडगा मानतात (श्लोक ६). १६ व्या श्लोकांत तिसऱ्या चरणांत 'असें'च्या ठिकाणीं 'असे' पाहिजे.

८. "बालांसाठी जें गीत तें बालगीत. या प्रकारच्या गीतांत मुलांना रुचतील असे विषय असावे लागतात. खेळ, दांडगाई, भातुकली, चिऊकाऊ, बागुलबुवा असे प्रसंग यांत पाहिजेत. तात्पर्य, मुलांचें जेणेंकरून रंजन होईल अशीं हीं गीतें असलीं पाहिजेत हें गीत या प्रकारचें आहे. मुलांस अद्भुत, हास्य, भयानक इत्यादि रस फार आवडतात. शृंगारहास्याचा संकर हाही मुलांचा फार आवडता रस आहे. 'आतां गडि फू दादाशीं' ही कविता या प्रकारचें उदाहरण आहे." तांबे यांनी मला पाठविलेल्या एका पत्रांतील उतारा.

९. हें छोटेखानी काव्य प्रख्यात आंग्लकवि Robert Browning याच्या Pied Piper चें रूपान्तर आहे. हें प्रथम देवासचे श्रीमंत खासेरावसाहेब पवार यांस काव्याची अभिरुचि लागावी म्हणून त्यांच्याकरितां लिहिलें (५७). डगणें–भिणें. 'मथे'–ही भास्कररावांची वडील मुलगी. हिचा विवाह पुढे खांडवा येथील वकील श्री. उमाकान्त बाळकृष्ण घाटे यांच्याशीं झाला.

१०. या कवितेंतील शेवटच्या कडव्यांतील कल्पनेप्रमाणे कांही कडवीं असलेलें तांबे यांचें एक असमग्र गीत उपलब्ध आहे. त्यांतील कांही ओळी पुढीलप्रमाणे आहेत :

हे भगवंता सदय अनंता । तूं भवनाविक राणा
अमुची चिंता तुज, तरि फुटतां । तारीं दीनोद्धरणा !
आदळतें हें भयकर वादळ । गगनीं वळवीं नयना
कामनक्रदळ वेंचित निजबळ । सागरतळ दावोना
पैलतिरावर तेज दिसे घर । अपुलें त्यावर फिरवीं नयना

१२. गुराख्याचे तोंडीं हें गाणें घातलें, म्हणजे प्रत्येक गुराख्याचे मनांत हे विचार येतात असें नव्हे. कल्पनेच्या साम्राज्यांत व अप्रत्यक्षाच्या वातावरणांत निसर्गाला धरून असा विहार हक्काने करतां येतो.

१३. प्रतापगडाहून २३ ऑगस्ट १९२० या दिवशीं मला लिहिलेल्या पत्रांत तांबे म्हणतात की, 'माझीं सारीं प्रेमगीतें मला माझ्या पत्नीवरील प्रेमामुळेच लिहितां आलीं. मीं जर प्रीतीचा आस्वाद घेतला नसता तर तिच्या अभावीं प्रीतीची एकही ओळ मला खरडतां आली नसती.' १३, १४, १७, २४, २८, २९ व ३९ या सर्व कविता भास्कररावांनीं आपल्या पत्नीच्या सहवासांतील प्रेमळ प्रसंगांना अनुलक्षून लिहिलेल्या आहेत.

१६. आंग्लाईने दिपून गेलेले स्वजन पाहून कवीने हे विषादपूर्ण उद्गार काढले आहेत.

१९. 'वदन मदनकेलिभुवन' असें तांबे यांनी प्रथम लिहिलें होतें.

२१. चक्रवाल—क्षितिज. ७३ व्या कवितेंत ११ वी ओळ पहा.

२२. काष्ठ मी रहा उगा : "माझें घर स्मशानाप्रमाणे उदासवाणें असून मी तेथे जाळण्यासाठी आणलेल्या निर्जीव लाकडाप्रमाणे आहे." तांबे यांचें पत्रांतील स्पष्टीकरण.

२४. केशवसुतांप्रमाणे तांबे यांनीही सुनीतें लिहिलीं. विचाराच्या आविष्करणास शार्दूलविक्रीडित त्यांना योग्य वाटलें व त्याच वृत्तांत त्यांनी आपलीं सुनीतें लिहिलीं.

२५. तांबे यांचा मुलगा कमलाकर हा लहानपणींच निवर्तला. पंचमी-यात्रेंतील युवती = नागपंचमीच्या दिवशीं देवदर्शनाला जाणाऱ्या महिला.

२६. या सर्व कवितेंत दामयमकें साधलीं आहेत.

२७. यांतील ६ वें कडवें पूर्वी नव्हतें. तें अगदीं अलीकडे लिहून घालण्यांत आलें. उत्कर्षबिंदु ७ व्या कडव्याचे शेवटीं आला आहे असें वाटतें.

२८. शेवटच्या दोन ओळी—तुझ्या हृदयाचें चित्र हातामध्यें घेऊन उभा असलेला प्रेमराजा तुझ्या डोळ्यांत दिसतो. त्या डोळ्यांना पाहून माझ्या हृदयांत काय होतें तें कसें सांगूं !

२९. पीतां मी अपुलेंचि रक्त–मी मला दोषी लेखतांच. शेवटची ओळ–अश्रु आले असतां तुझे डोळे जास्तच सुंदर दिसतात.

३०. " या कवितेची मध्यवर्ती कल्पना Scott कृत O Brignall Banks are wild and fair या कवितेवरून तर सुचली नसेल ? "

—डॉ. माधवराव पटवर्धन.

३१. ही कविता भास्कररावांचे मित्र नारायणराव दुबे यांचा तान्हा मुलगा वारला त्या वेळीं देवासहून लिहून त्यांस इंदोर येथे पाठविली होती.

(७) मग मुकाच मुकाच न पाहवे–शब्दहीन पाळणा पाहून हुंदका फुटतो.

(३०) ' धरिं ' असें पाहिजे.

३२. ही कविता शारदा नाटक पाहून सुचली.

(७) मेघांवर दिसणारें इंद्रधनुष्य होऊं द्या. एकमेक = एकमेकांबरोबर.

३३. प्रीतीचा वास राजमंदिरापेक्षा गरिबांच्या झोपडींत असतो हें संस्थानी वातावरणांत वावरलेल्या माणसास तेव्हाच पटतें.

३४. १९०३ सालीं वकिलीचें काम घेतल्यावर भास्कररावांना न्युमोनिआ झाला. नंतर ते प्रकृति सुधारण्यासाठी पचमढीला गेले. तेथील सृष्टिशोभा पाहून ही कविता लिहिली आहे.

३५. भुलति दुष्टभावा–वाईट स्वभाव विसरून जातात. डुकाऱ्या करिती–डरकाळ्या फोडतात, बइ–मुलीचें नांव. अभक्ष्य–झाडाचा पाला वगैरे. पुष्कळ गरिबांच्या नशिबीं असली ताटातूट दुष्काळांत येते. सुखांत दुःखाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही.

३६. एका विधुराचे मुलाच्या लग्नप्रसंगींचे उद्गार. वरमाय–वधूपक्षाकडील लोकांनी वरमायींचीं गाणीं म्हणावयाचीं असतात त्यांतील एखादें गाणें. निधनगीती–हा Dirge शब्दासाठीं प्रतिशब्द बनवलेला दिसतो. पण आपल्याकडे निधनाचे वेळीं अशी गीत म्हणण्याची पद्धत नाही. अवसेचे पुतळे (१) अंधाराचे पुंजके, ढीग. (२) आश्विन व. ३० ला घरापुढे यमाचा शेणाचा पुतळा करतात.

३७. तांबे यांच्या सबंध काव्यसंग्रहांत एवढीच कविता निर्यमक आहे. ओपुनी–अर्पुनी.

३८. सळ येणें = गुडी पाडणें = भुवया व डोळे यांचा विचार करतांना संकोच दिसणें. माळव्यांतील मराठींत हे भाषासंप्रदाय रूढ आहेत. हराम = अन्यायी, खोटा.

३९. बारू—हें तांबे यांच्या पत्नीचें माहेरचें नांव. पार्वती हें सासरचें नांव. या सुनीताप्रमाणे २४, २८, २९, ४९, ५१, ५२, ५५, ६२, ६३, ७२ व ७३ हीं सर्व सुनीतें तांबे यांस त्यांचे पत्नीचे सहवासांतच सुचलीं आहेत.

४०. ही कविता कविमित्र नारायणराव दुबे यांना उद्देशून आहे.

४१. पण नीट पहा गे आंत आपल्या हृदया—तूं आपल्या हृदया आंत नीट पहा. माझें हृदय तुला त्यांत मिळून गेलेलें आढळेल. पाणी दुधांत मिसळलें तर तुम्हां बायकांना दूध नासावेंसें वाटेल का? आणि ही गोष्ट आम्हीं पुरुषांनी का तुम्हां स्त्रियांना शिकवायची?

४२ व ४३. या कविता बंगाली कवयित्री तोरु दत्त हिच्या बहिणीला उद्देशून लिहिलेल्या Though childhoods' days be past and gone या आणि Still Barred thy doors या दोन कवितांचीं रूपान्तरें आहेत.

४४. उकाळा—उकळी.

४५. आंग्लकवि गोल्डस्मिथच्या Vicar of Wakefield मधील Hermit कवितेप्रमाणे यांतील मध्यवर्ति कल्पना आहे. ती वाचल्याचें भास्कररावांना आठवत नव्हतें.

४६. "तोरू दत्तच्या बद्ध काव्यांतील उताऱ्याचें हें भाषान्तर आहे. मूळ Had they touched the heart? असें आहे."

—प्रो. भवानीशंकर पंडित.

४९. पुण्य करून हस्तगत केलेला स्वर्ग पापाच्या नुसत्या कल्पनेने हातचा जातो, अशा तऱ्हेची प्रेमाची उदात्त कल्पना बाळगिणाऱ्या मलाहा तुमचे डोळे लाल दिसताहेत तेव्हा काल कुठे होतात असें विचारतेस. किती रागीट व मत्सरी आहेस बरें तूं?

५०. जयदेव कवीच्या रचनेची आठवण या कवितेने होते. व्यतिरेक अलंकाराचीं सुंदर उदाहरणे या कवितेंत आहेत.

५१. हेंच तें सुनीत, की जें वाचून केशवसुतांनी " भास्करराव हे जिवंत वाणीचे निसर्गकवि आहेत " असे सानंदोद्गार रहाळकरांजवळ काढले.

५३. ब्राउनिंगच्या संवादयुक्त नाट्यगीताप्रमाणे रचना करण्याचा भास्कररावांचा हा प्रथम प्रयत्न वाटतो. लपविलेल्या प्रेमाचे धागेदोरे दासीने आपल्या खुसखुशीत विनोदाने उकलून दाखवले असल्याने नाट्यगीत लांबलें असून कंटाळवाणें होत नाही.

५४. मुलांची सृष्टिशोभा पाहण्याची व नाचण्या-बागडण्याची हौस यांत आणली आहे.

५५. क्षिप्रा-चंबळा संगम हा मध्य हिंदुस्थानांत जावरा संस्थानांत छिपवरा येथे आहे.

५६. हें शिशुगीत वाऱ्यास अनुलक्षून आहे. यांत भयानक रस असून तें मुलांना आवडतें.

५७. या कवितेंतील **कडवीं समचरण नाहीत.** ५० व्या कडव्यांतील मंडळाची कल्पना आंग्ल-वाङ्मयांतील संकेतानुसार आहे. रात्रीं पऱ्या फेर धरून नाचतात व त्याने अशीं वर्तुळें पडतात हा तो संकेत.

५८. अजाण अर्भकाचा आईसाठी हट्ट. ही कविता भास्कररावांच्या पहिल्या मुलाच्या हट्टावरून त्यांस सुचली. मुलाची आई हळदीकुंकवासाठी गेली असतां मुलगा उठला व त्याने हट्ट धेतला.

५९. आठव्या कवितेवरील टीप पहा. असला विनोद घरोघरीं चालतो.

६१. १९०८ मध्यें कवीच्या पहिला मुलगा निवर्तल्यावर ही कविता लिहिली आहे.

६२. गतकालाबद्दल मानवी मन नेहमीं असेंच आसासून पहात असतें. मागील कविताही पहा.

६३. गुदरखेडा येथे हें एक दृश्य पाहून ही कविता सुचली. उगें **अधिक याऊपरी-स्वरूपभंगदोष.**

६४. " एका गृहस्थाचें मन एका स्त्रीवर बसलें. पण तिने त्याला झिडकारलें. त्यावरून तो विदेशीं निघून गेला. पन्नास वर्षांनंतर परत येतो तों तिचीच नात गावच्या वेशीशीं दत्त उभी." ही गोष्ट भास्कररावांना एका युरोपिअन अधि-

५१. हेंच तें सुनीत, की जें वाचून केशवसुतांनी " भास्करराव हे जिवंत वाणीचे निसर्गकवि आहेत " असे सानंदोद्गार रहाळकरांजवळ काढले.

५३. ब्राउनिंगच्या संवादयुक्त नाट्यगीताप्रमाणे रचना करण्याचा भास्कररावांचा हा प्रथम प्रयत्न वाटतो. लपविलेल्या प्रेमाचे धागेदोरे दासीने आपल्या खुसखुशीत विनोदानें उकलून दाखवले असल्याने नाट्यगीत लांबलें असून कंटाळवाणें होत नाही.

५४. मुलांची सृष्टिशोभा पाहण्याची व नाचण्या-बागडण्याची हौस यांत आणली आहे.

५५. क्षिप्रा-चंबळा संगम हा मध्य हिंदुस्थानांत जावरा संस्थानांत छिपवरा येथे आहे.

५६. हें शिशुगीत वाऱ्यास अनुलक्षून आहे. यांत भयानक रस असून तें मुलांना आवडतें.

५७. या कवितेंतील **कडवीं समचरण नाहीत.** ५० व्या कडव्यांतील मंडळाची कल्पना आंग्ल-वाङ्मयांतील संकेतानुसार आहे. रात्रीं पऱ्या फेर धरून नाचतात व त्याने अशीं वर्तुळें पडतात हा तो संकेत.

५८. अजाण अर्भकाचा आईसाठी हट्ट. ही कविता भास्कररावांच्या पहिल्या मुलाच्या हट्टावरून त्यांस सुचली. मुलाची आई हळदीकुंकवासाठी गेली असतां मुलगा उठला व त्याने हट्ट घेतला.

५९. आठव्या कवितेवरील टीप पहा. असला विनोद घरोघरीं चालतो.

६१. १९०८ मध्यें कवीचा पहिला मुलगा निवर्तल्यावर ही कविता लिहिली आहे.

६२. गतकालाबद्दल मानवी मन नेहमीं असेंच आसासून पहात असतें. मागील कविताही पहा.

६३. गुदरखेडा येथे हें एक दृश्य पाहून ही कविता सुचली. उगें **अधिक याऊपरी-स्वरूपभंगदोष.**

६४. " एका गृहस्थाचें मन एका स्त्रीवर बसलें. पण तिने त्याला झिडकारलें. त्यावरून तो विदेशीं निघून गेला. पन्नास वर्षांनंतर परत येतो तों तिचीच नात गांवच्या वेशीशीं दत्त उभी." ही गोष्ट भास्कररावांना एका युरोपिअन अधि-

कान्याने अनुभवाची म्हणून सांगितली. ब्राऊनिंगच्या अभ्यासामुळे या एकोक्तीला चांगलाच अवकाश मिळाला. 'आटवें'च्या ठिकाणीं 'आठवे' असें रूप हवें.

६५. ह्या नाट्यगीताचे बोल एका विधवेच्या भावाचे आहेत. प्राणविहंग नाहीसा होतांच तिच्यावर प्रेम करणारा तरुण अदृश्य होतो. सामाजिक कल्पनाबंधामुळे तिच्यावर प्रेम करणारा तरुण जवळपास असूनही हें फूल कोमेजून जातें.

६६. पोटासाठीं नोकरी करीत असतांना लोकमान्य देशभक्ताची निंदा तोंडपुजेपणाने केली त्याबद्दलचा अनुताप यांत व्यक्त होतो आहे.

६७–७१. या कवितांवरून कवीची सान्ताकडून अनन्ताकडे दृष्टि वळली आहे असें वाटतें.

७२. ही कविता ६५ व्या कवितेस प्रस्तावना म्हणून १० वर्षांनी लिहिली गेली.

७३. आत्मयज्ञ करणाऱ्या विधवेबद्दल सहानुभूति बाळगणारा तरुण गिरिगव्हरवासी होतो, त्याच्या मनांत कोणते प्रश्न, विचार व गूढें त्यास त्रस्त करीत होतीं तें या कवितेंत थोडक्यांत मांडलें आहे. सिनेमान्तरीं—चित्रपटांत. हा शब्दप्रयोग इष्ट खास नाही.

७४. मागील प्रश्नांचीं उत्तरें त्याचीं त्यालाच सुचतात व तीं मित्रासाठी तरुणमुखाने कवीने वदविलीं आहेत. ६५ व्या कवितेंतील विधवेचें मरण, पुनर्विवाहप्रतिबंधक दुष्ट रूढीचा परिणाम. त्या वेळीं जो 'दीनांचा कनवाळु' नाहीसा झाला तोच गिरिमुखान्तर्गत नष्ट सखा. त्याचा शोध मृत विधवेच्या भावास—ज्यास आपल्या बहिणीची मानसिक स्थिति आकलतां आली नाही त्या दगडास—लागला. त्या नष्ट पुरुषाचा एक मित्र आपले मित्राबद्दल नेहमी चौकशी करीत असे. त्यास त्या विधवेचा भाऊ एक प्रसंग पाहून गिरिमुखापाशी घेऊन गेला आहे व ७३ व्या कवितेंतील प्रश्नांचीं उत्तरें चौकशी करणाऱ्या मित्राला ऐकावयास मिळत आहेत.

७५. तत्त्वज्ञान थोर खरें, पण प्रणयही कमी थोर नाही.

७६. पाळ आपुली खिरे पळें = आपल्यांतील मर्यादा अगर बंध क्षणांत नाहीसा होतो. आकृतीचा बांध गळे = आकृतीच्या आकाराचें बंधन नाहीसें होतें. म्हणजे आपण एकरूप होतों.

७८. या कवितेंत दोन प्रणयी जीवांचा काव्यमय एकजीवीपणा व्यक्त केला आहे.

७९. संसार लाकडी यंत्राप्रमाणे वास्तविक निर्जीव पण त्यांतच आपल्या तारांचें प्रेमरणन करून मदनाने अपूर्व जीवनसंगीत निर्माण केलें आहे.

८०. प्रणयी जीवांच्या मीलनक्षणाची महती सुचविली आहे.

८१. लोकमान्य टिळक कालवश झाले हें ऐकून हें शोकगीत लिहिलें.

८२. टेनिसनच्या Enoch Arden मधील पुढील ओळी पाहा:—

As a village girl
Who sets her pitcher underneath the spring,
Musing on him that used to fill it for her,
Hears and not hears, and lets it overflow.

८३. सामाजिक कृत्रिम दडपणाखाली सांपडलेलें विधवेचें मन येथे वर्णिलें आहे.

८४. प्रणयहतास आपलें मन लपवणें सोपें नाही.

८५. कवीची सर्व स्त्रीजातीबद्दलची अत्यंत उदार कल्पना यांत बिंबित होत आहे. ' उदात्तं वस्तुनः सपत् ' सर्व कविता उदात्त अलंकाराचें उत्तम उदाहरण आहे.

८७. एक गोड दृश्य.

८८. आपली परमात्म्याच्या प्राप्तीविषयींची तळमळ किती दुबळी आहे व त्याच्याच प्रसादावांचून त्याची प्राप्ति कशी होणें नाही हें या कवितेंत सूचित केलें आहे.

८९. ही साउली म्हणजेच अज्ञान; ही कविता बुद्धिप्रधान असून त्यांत भास्कररावांचें धार्मिक मत दिसून येतें.

९०. पारखी–हा शब्द प्रो. मायदेवांसाठी वापरला आहे.

९१. सत्यसाक्षात्काराचा हा प्रथम किरण आहे. नैराश्य, खिन्नता, भीति ही ज्याची त्याची स्वतःची निर्मिति. विश्वाच्या सत्य स्वरूपांत त्यांस अवकाश नाही. (राजकवि तांबे–१५१ पानावरील १-११-२० चें पत्र पहा.)

९२. एके दिवशीं पहाटेस उषेचे सुवर्णमय रंग पाहून परमात्म्याने आपले-

कडे अमृताचा घट भरून धाडला आहे असें कवीला वाटलें. अशीं सृष्टीचीं सहजसुंदर वैभवें आपण किती तरी पाहतों, पण तीं तत्काल विसरतोंही.

९४. स्वरोत्कट माधुर्य तर आहेच पण स्वरांनी प्रकट न झालेलें माधुर्य अंवतींभंवतीं किती तरी भरलें आहे. तें मूक असेल. तें शब्द, रस, रूप, वगैरेंनी प्रकट होतें. पण पुष्कळ वेळां मनुष्य हें विसरतो व त्याच्या इंद्रियांस शमविणाऱ्या पदार्थांतलें तेवढें माधुर्य तो मान्य करतो. परंतु अशाने तो केवढ्या माधुर्यकुंभाला अंतरतो.

९५. परमात्माच वाटाड्या होऊन जीवात्म्याचा विकास करीत नाही काय ?

९६. आपल्या कृतींनी सुखी होणाऱ्या रसिक मित्रास कृतज्ञतेने कवि म्हणतो.

९७. गोंधळाचें घर म्हणजे सृष्टिसौंदर्याला व कलारहस्याला पारखें होऊन नाण्यांच्या नादांत नाचणाऱ्यांचें जग. —माधवराव पटवर्धन.

९८. असल्या कवितेस विराणी म्हणजे विरहिणीचे उद्गार म्हणतात. अशा तऱ्हेचे संतकवींचे किती तरी अभंग आहेत.

९९ कवीची सुखमय जीवनाची मीमांसा.

१००. सान्त आणि अनन्त म्हणजे प्रकृति आणि पुरुष होय. सात्त्विक कवितेंत भास्कररावांचीं तत्त्वज्ञानविषयक मतें आलीं आहेत. त्या मतांवरील विश्वासाच्या दृढतेमुळे भावनेला कल्पनेने आपल्या भव्य उदात्त दृष्टीचा लाभ दिला आहे.

१०२. जगांतील विषमता एकदांची नाहीशी व्हावी म्हणून कवि रुद्रास बोलावीत आहे.

१०३. जगावर प्रीति करण्याजोगीच परिस्थिति आहे, असें कवीचा आशावाद स्पष्ट ध्वनित करीत आहे

१०४. कवीला त्याच्या अनुभवांत असे किती तरी प्रसंग आले की, त्यामुळे असे उद्गार कृतज्ञतेने काढणें त्याला अपरिहार्य वाटलें.

१०५. महाप्रस्थान म्हणजे जीवाचें जग सोडून निघणें. यावर कवीच्या एकंदर नऊ कविता आहेत. त्यांचा अनुक्रम पुढीलप्रमाणे घ्यावा (१०५, ९३, १०७, १०८, १०६, १०९, ११०, १११ व ११२). वरील सर्व कवितांबद्दल वि. स. खांडेकर यांनी पुढील मार्मिक “उद्गार” काढले आहेत.—

“ जीवनसागराला काळओहटी लागली असतांना त्याच्या आंत ओढणाऱ्या लाटांवर डौलानें नृत्य करणारी ही कलानौका पाहून मन चकित झाल्यावांचून राहात नाही.”

(१०५) कवीचें मन शारीरिक अस्वास्थ्याने दुर्बल झालें असतां घाबरून जातें. त्या वेळची त्याची गांगरलेली स्थिति यांत प्रतिबिंबित झाली आहे. कवि आपले जीवास डोळ्यांस अमंगल पाणी न आणतां धीर धरण्यास सुचवीत आहे. (९३) यांत मृत्यूची हांक कवीच्या कानीं आदळते व साहजिकपणें तो घावरतो. (१०७) या कवितेंत कवि देवदूतांस आपली येण्याची तयारी असल्याचें सांगतो. निकड कोणाला लावावयाची ? जो तयार नसेल त्याला ना ? मी तर तयारच आहे असें कवि सांगतो. (१०८) या कवितेंत कवि मनाला सांगत आहे की, जगाचें अडेल या दृष्टीनें तूं मरण्यास तयार नसावें या तुझ्या म्हणण्यांत कांहीच अर्थ नाही. जगाचें अडणार नाही. इतकेंच नव्हे तर जगाला तुझी पर्वाही नाही. अशा बेपर्वा जगाचा मोह धरायचा कशाला ? तेव्हा हरिदूतास संमुख होणेंच योग्य असें कवि मनास सुचवीत आहे. (१०६) मरण म्हणजे जीवाचें त्याच्याशी युद्धच. युद्ध करावयाचें तर वीरवृत्तीने लढण्यांत हांशील; तेंच कवि सुचवितो. (१०९) जग सोडतांना जगाने केलेल्या उपकारांविषयी कवीचें हृदय कृतज्ञतेने भरून जात आहे. (११०) कवीचें मनोधैर्य इतकें अढळ राहतें, की, मरण हें जीवनास आवश्यक आहे हेंही कटु सत्य तें सांगूं लागतें. (१११) शान्तपणाने कवि जग सोडीत आहे. (११२) मरण म्हणजे गाडी बदलणेंच नव्हे का !

११३. शहाजहान बादशहाने आपल्या अमूर्त प्रेमाचें मूर्त प्रतीक म्हणून सुंदर ताजमहाल बांधविला, पण उपयुक्ततावाद्यांना त्याचें काय होय ? ते त्याला एखाद्या बोरीबंदराहून, अगर सेसिल हॉटेलाहून अथवा प्रयोगशालेहूनही कमी लेखतील. कवितेंत उपयुक्ततावाद्यांवर ताशेरा आहे.

११४. तुझ्यामुळेच विषवृक्षाला अमृतफळ आलें.

११५. विरहस्थिति सृष्टीसही नापसंत आहे, असें दिसतें.

११६. परमात्मा जर घरीं चालून आला तर तो कोणत्या थाटांत येईल व आला तर स्वागत तरी कसें करायचें ?

११७. मीलनाची आतुरता गीतांत व्यक्त झाली आहे.

११८. या कवितेंत त्रिभुवनजननीचें विश्वव्यापी प्रेम, कवीची कृतज्ञता व जननीस परितोष होतो आहे किंवा नाही हें पाहण्याची वालवृत्ति उत्तम रीतीनें व्यक्त झाली आहे.

११९. ध्येय आणि परिस्थिति या दोहोंनी ओढल्या जाणाऱ्या जीवाची ओढाताण यांत दृष्टोत्पत्तीस येते.

१२०. किती वेडे आपण, की बाह्य स्वरूपावरून अंतरंगाची कल्पना ठाम करतों.

१२१. या अद्भुतरम्य प्रेमगीतांत रजपूत वातावरण व्यक्त होत आहे. वधूस नेतांना रजपूत लोक घोडी वापरतात.

१२२. त्याच वातावरणाचें पूरक चित्र.

१२३. आपले तारुण्यांतील दिवस विसरलेल्या वडील माणसांकडून रोग एक व निदान भलतेंच असें पुष्कळदां होतें, त्याचा हा नमुना आहे.

१२४. मूर्तापेक्षा अमूर्तांत मन जास्त रंगूं शकतें. प्रेमबद्ध जीवास तर हेच तरंग मानवतात.

१२६. द्वंद्वामुळे या सुखाच्या बागेंत दुःखाचे तण सपाटून माजलेलें दिसतें. सौंदर्याच्या उपासनेसही किती मर्यादा आहेत. तेव्हा ही माया ईश्वरी अनुग्रहानेंच दूर झाली तर होईल. त्यासाठी कवि प्रार्थना करीत आहे. खिळति=दृढ बसतात.

१२९. राजपुतान्यांत खेडेगावांत असलीं गाणीं म्हणतात व फेर धरून नाचतात.

१३०-१३१ परमात्म्याशीं मीलनोत्सुक अशा आत्म्यास प्रश्न व त्याचें उत्तर.

१३२. नीरस–शुष्क.

१३३. पूर्ण प्रेमांतच जीवनाचें सार आहे हें सुचविलें आहे.

१३४. ‘मोहनीं’ = महात्मा गांधीजींमध्ये.

१३९. एका निर्भय विरक्तास पाहून ही कविता सुचली आहे.

१४०. भावी भारताच्या उज्ज्वल स्वरूपाआड कोणी येऊ नये म्हणून हा इषारा आहे.

१४१. स्वार्थत्यागी महात्म्याची प्रतिज्ञा अशीच असेल नाही का !

१४२. कर्मानुसार फल.

१४३. कवीचें पत्नीबद्दलचें निःसीम प्रेम.

१४४. ललत राग ऐकतांना एकदां तांबे यांच्या डोळ्यांपुढे जी काल्पनिक मूर्ति उभी झाली तिचें हें वर्णन आहे.

१४५. आपल्याच रांगत्या मुलावरून भास्कररावांना ही कविता सुचली.

१४७. ‘ आनंदकर्ते ’ वासुदेवराव आपटे यांचा मुलगा ‘ आनंद ’ हा वारला हें ऐकून ही कविता लिहिली आहे.

१४८-१४९. हीं दोन्ही विधवांबद्दलचीं कवनें आहेत. एक हाल होत असून जीव न देतां मुलांसाठी आत्मघातापासून परावृत्त होते. दुसरी विचार, भक्ति व निश्चय यांनी पुन्हा विवाहसूत्राने बद्ध होते.

१५०. ईश्वर हा थोर कलावंत. त्याच्यापुढे मानवाला आपल्या उच्च कलेचा अभिमान बाळगतां येईल काय ?

१५१. १९२० च्या असहकारितेच्या वेळीं अशीच आशा किती तरी जणांच्या मनांत पालवली होती.

१५२. भास्कररावांच्या प्रेमगीतांतील अत्युत्तम असें हें भावगीत आहे.

१५४. ‘ व्यर्थीं अधिकाचि अर्थ वसे । तो त्यांस दिसे । ज्यां म्हणति पिसे.’ तृणाच्या पात्यामागची ही सत्ता कितीजणांच्या प्रत्ययास येते ?

१५६. कवितेचा पाल्हाळ कंटाळवाणा वाटतो.

१५७. हें गीतसुद्धा बांधेसूद नाही.

१५८, १५९, १६०, १६१, १६२. भास्कररावांचा ईश्वरावरचा विश्वास व त्यांची भक्ति हीं गीतें व्यक्त करतात.

१६३. भगवंत हा खरा कलावंत व खरा कवि होय. त्याच्याच अनुग्रहाची आकांक्षा यांत व्यक्त केली आहे.

१६४. तक्रार अगदी खरी आहे. तशीच विनोदीही आहे, म्हणून तिरस्कार उत्पन्न करीत नाही.

१६५. वाल्मीकि व बाण या दोन कवींबद्दल भास्कररावांना विशेष प्रेम व आदर वाटे. Birth of the Muse आणि महाश्वेतेचें निवासस्थान असे दोन निबंध या दोन कवींच्या गौरवार्थ त्यांनी लिहिले होते. दुर्दैवानें दोन्ही गहाळ झाले आहेत.

१६६. धान्यराशि–धान्याचे ढीग; अनुस्वार अर्थातच चुकून पडला आहे. साम्राज्यवाद्याचें लढणें, कळवळा, शान्तीच्या गप्पा, न्यायाचा आव, विश्वबंधुता, निरिच्छता व धार्मिकता सर्व खोटी !

१६८. जगांतील वैषम्याचें मंडन कसें करावयाचें हें कवीला तरी समजत नाही.

१६९. रविराजाच्याहि नजरेस पडूं नये म्हणून मी जें जें लपवितें त्याचा तूं चारचौघांत निःसंकोच उच्चार करतोस. हें कसें बरें तूं करतोस ?

१७१. अरुणोपम, विमलहृदय व प्रस्फुटयौवन तरुणीला उद्देशून.

१७२. झांशीच्या राणीचें स्मारक ग्वाल्हेरचे किल्ल्याखाली बांधलें आहे. त्यावर खोदण्यासाठी प्रस्तुत कविता रचली.

१७३. आपल्या प्रतिभेचा दीप आता म्लान होतो आहे असें कवीसच वाटतां वाटतां किती तरी प्रकाश त्याने पाजळला आहे.

१७४. परमेश्वरी कृपेला ही हांक मारली असावी असें वाटतें.

१७५. स्त्रिया अबला नसून प्रबला आहेत.

१७७. सुनेरि (हिं.)–सोनेरी.

१७८. ग्वाल्हेरच्या राजकुमारीचे विवाहप्रसंगीं ही कविता लिहिली होती.

१८१. लुसलुसलें–टवटवीत, तजेलदार. दिवाणें-वेडें. मंजरी–मोहर, तुरा.

१८२. ‘ सरें ’च्या ऐवजीं ‘ सरे ’ असें पाहिजे.

१८३. तिसऱ्या ओळीचे आरंभीं अवतरणचिन्ह चुकून पडलें आहे. इतका अवखळ शृंगार तांबे यांच्या कवितेंत अन्यत्र नाही. वेला–बेलिया, मोगऱ्याचा एक प्रकार, चमेली.

१८४. हे कान्त, अफाट संसारांत अरक्षित अशी मला एकटीला टाकून दिलीत व या बुरसटलेल्या विचारांच्या लोकांचाही जर तुझ्याविरुद्ध अपवाद उठला तर तूं मला जन्माची मुकशील अशी वरतीं धमकी देतां. अशा भीषण परिस्थितींत माझी कशी धडगत लागणार कुणास ठाऊक !

१८६. कवणपाशीं–कुणाच्या पाशांत सांपडून. जोग-संन्यास.

१८८. खंत–हुरहूर. प्याले–पेले.

१९०. बाळपणीं शब्द दिला असला तरी प्रौढपणीं विपरीत प्रसंगाने अन्य ठिकाणीं संसार करीत असलेली ही स्त्री बाळपणच्या संवगड्यास

गतेतिहास विसरण्यास विनवीत आहे. कां रे उकरीसी कूस–वैगुण्य अगर लबाडी चव्हाट्यावर कशाला आणतोस ?

१९१. " उगवलां आज फिरुनि कां दारिं " असें छापावयास पाहिजे. पांचव्या व सहाव्या कडव्यांत अनुतप्त पतीचे उद्गार आहेत.

१९२. निसुरडा–चुकलामाकला. निर्लज्ज अर्थ घेतला तर खालच्या ओळीकडे तो वृद्धाला वाईट कल्पून लावला पाहिजे. पण ही ओढाताणच. रात्र जांभया देते = अजून रात्र संपली नाही. पुष्करिणी–कमळें असलेलें तळें.

१९३. निहारीं–पाही. वाऱ्यावरील वरात–ताळमेळ नसलेली गोष्ट.

१९४. आपल्या चिमण्या मैनाराणीसारखाच, तिचा पुढे होणारा जिवलग चिमणा राघू आज कोठे तरी वाढत असेल याबद्दल एका मातेचें मनोराज्य.

१९५. सहाव्या, सातव्या व आठव्या कडव्यांत व्यतिरेक अलंकाराची मौज आहे.

१९६. आलापु–आलापो. सवनभूमि–यज्ञभूमि.

१९८. यांतील **ध्रुवपद नीट नाही** व **यमकेंहि चांगलीं नाहीत.**

२०२. दुसऱ्या कडव्यांत **वाईट यतिभंग.**

२०४. धरि पाठीवर शरा–तोंड वळवतांच वाग्बाण पाठीवर टाकलाच म्हणून समजावें.

२०५. अत्यंत मनोहर गीत.

२०७. वारुणी–मद्य. वारुणीभक्तांनी केलेली आपल्या दैवताची स्तुति.

२०८. रोकटोक–अडवणें, प्रतिबंध. सही–खरा. नेक–विश्वासू.

२११. संध्याकाळ होणार का नाही आहे ? अधीरता उत्तम ध्वनित केली आहे.

२१२. झगरा–निखाऱ्याचा ढीग.

२१५. उडाण–उड्डाण.

२१७. ग्वाल्हेरनरेशांच्या विवाहमंगलप्रसंगीं ही कविता लिहिली.

२१८. पिल्लांस–**अपप्रयोग.**

परिशिष्ट

कै. डॉ. माधवराव पटवर्धन यांची प्रस्तावना

(पहिली आवृत्ति)

कविवर्य भास्कर रामचन्द्र ताम्बे यांचा जन्म ग्वाल्हेर संस्थानांत मुगावली येथे ख्रिस्तशके १८७४ या वर्षी कार्तिक वद्य षष्ठीस झाला. त्यांच्या कौमारकालांतच त्यांचे वडील वारले. परंतु त्यांचे मामा बळवन्तराव डोंगरे आणि गुरुजी काशीनाथपन्त लेले यांच्या सक्रिय सहानुभूतीमुळे ताम्बे हे १८९३ मध्ये अलाहाबाद विश्वविद्यालयाची प्रवेश-परीक्षा उतरून पहिल्या वर्गांत आले. त्यांचे वडील बन्धु गोपाळराव हे त्या वेळीं बी. ए.च्या वर्गांत होते. त्यांना शिक्षण पुढे चालवितां यावें म्हणून भास्कररावांना आपलें शिक्षण थाम्बवावें लागलें. याच वर्षी काशीनाथपन्त लेले भास्कररावांना घेऊन महाराष्ट्रांत आले आणि त्यांनी त्यांना मुम्बई, पुणें आणि इतर कांही स्थळें दाखविलीं. भास्कररावांचा विवाह १८९६ मध्ये रतलाम येथील त्र्यम्बकराव जावडेकर यांची मुलगी वारूबाई हिच्याशीं झाला. ती त्यांना ‘ रम्याकृतींची अधिदेवता ’च भेटली; आणि त्या सौभाग्यवतीने पतीचें जीवित खरोखरीच ‘ सुफलित ’ करून टाकिलें आहे. भास्कररावांना लहानपणापासूनच कविता रचण्याचा नाद असे. काशीनाथपन्त लेले यांनी आपल्या शिष्याची कवित्वशक्ति ओळखून तिच्या जोपासनेसाठी शक्य ते परिश्रम घेतले, आणि ताम्बे हे महाराष्ट्रांत अग्रेसर कवि म्हणून प्रसिद्ध झालेले पहावयाला ते गुणज्ञ आणि वत्सल गुरुजी राहिले हें सुदैव होय. पुढे भास्कररावांनी निरनिराळ्या ठिकाणीं मोठमोठ्या पदांवर कामें केलीं. या त्यांच्या आयुष्यांत त्यांचीं अनेक स्थित्यन्तरें झालीं, आणि आता ते ग्वाल्हेर येथे शिक्षण-खात्यांतून सेवानिवृत्त होऊन राजकवि म्हणून त्यांची नेमणूक करण्यांत आली आहे. कचेरीच्या कामामुळे काव्याकडे लक्ष द्यायला त्यांना रिकामा वेळ मिळत नव्हता; आणि पूर्वी लिहिलेल्या कवितांपैकी कित्येक गहाळ झाल्या होत्या, अशा स्थितींत १९१७–१८ मध्ये महाराष्ट्रांतून, पुण्यांतून त्यांच्या कवितांची विचारपूस झाली. प्रो० मायदेव यांनी चिकाटीने परिश्रम करून ताम्बे यांच्या कविता ठिकठिकाणांहून मिळवून १९२० च्या डिसेम्बर

मासांत त्या प्रकाशित केल्या; आणि नावीन्याचा नादी ग्राहक असा जो विद्यार्थिवर्ग, त्या वर्गापुढे आपल्या गोड स्वराने त्या म्हणूनहि दाखविल्या. याच्या थोडें आधी भास्कररावांच्या घरीं चोरी होऊन इतक्या वर्षांच्या कष्ट-श्रमाने जी थोडीफार पुञ्जी त्यांनी मिळविली होती ती सारी चोरीस गेली. सुवर्णधनाची हानि यशोधनाने भरून निघत नाही, पण आता त्यांना भराभर प्रसिद्धि मिळूं लागली; आणि या वेळीं त्यांच्या काव्यलतेलाहि नवीन भर येऊं लागला.* १९२६ च्या नाताळांत इन्दूर येथे भरलेल्या मध्यभारतीय

---

* ता० २४ सप्टेम्बर १९२० या दिवशीं प्रो० मायदेव यांना लिहिलेल्या पत्रांत ताम्बे म्हणतात, "कशी कोणास ठाऊक पण गेल्या कांही दिवसांत माझी कविता एकाएकी जागृत झाली आहे. एक शम्भर कविता प्रतिदिवशीं माझ्या मनांत उद्भवतात आणि तितक्या कशा तरी निःशब्दपणें अन्तर्हित होतात. कांही अगदी थोड्याच शब्दरूपाने व्यक्त होतात! श्रेष्ठ कविता या गम्भीरतम दुक्खाप्रमाणे निःशब्द असतात असें जें म्हटलें आहे, तें खरें आहे."

[I do'nt know how, but the Muse has suddenly been awake during the last few days, and a hundred poems rise up in my mind every day and a hundred are hushed up any how; only a few become expressed in words! It is truly said, "The greatest poems are silent, silent as deepest grief."]

ता० १० ऑक्टोबर १९२० ला प्रतापगढाहून प्रो० मायदेव यांना लिहिलेल्या पत्रांत ताम्बे म्हणतात, "या अलीकडील कविता (जन खुळें०, प्रणयप्रभा इत्यादि) या माझ्या सर्व लिखाणांत मताने परिपक्व, विचाराने गम्भीर, भावनेने उत्कृष्ट आणि कलादृष्ट्या उदात्त आहेत असें मला वाटतें."
["But I think these laterday poems (जन खुळें०, प्रणयप्रभा etc.) are the ripest in judgment, deepest in thought, intensest in feeling and noblest in art, in all my writings."]

मराठी कविसम्मेलनाचें अध्यक्षपद त्यांना देण्यांत आलें. १९२७ मध्ये त्यांच्या नवीन कवितांचा भाग श्री० दि. गं. केळकर यांनी प्रकाशित केला, परन्तु प्रकाशनानन्तरचें कार्य राहून गेल्यामुळे हा भाग उत्कृष्ट असूनहि याचा बोलबाला झाला नाही. तथापि याच भागांतील कवितांच्या प्रभावाने ताम्बे यांना विद्यमान कवींत पहिलें स्थान सहज मिळालें. १९३२ च्या डिसेम्बर मासीं कोल्हापूर येथे भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य सम्मेलनांत ताम्बे कविसम्मेलनाचे अध्यक्ष झाले, आणि ता. २७ नोवेम्बर १९३४ या दिवशीं जेव्हा त्यांच्या वयाला साठ वर्षे पुरीं झालीं तेव्हा नगरोनगरीं त्यांचा जयजयकार झाला !

ताम्बे यांच्या कवितांचे दोन संग्रह प्रकाशित आहेत; आणि कांही नवीन कविता निरनिराळ्या मासिकांतून प्रकाशित झाल्या आहेत. या साऱ्या कवितांची मी एक हस्तलिखित प्रत सिद्ध केली. नंतर कै० कवि श्रीनिवास रामचन्द्र बोबडे यांच्याकडील ताम्बे यांच्या कवितांची वही मिळाली. " आठवती ते दिन अजुनी " आणि " ललने, चल चलुं लावलाही " या कविता बोबड्यांच्या वहीवरून घेतल्या आहेत. प्रो. मायदेव यांना ताम्ब्यांनी वेळोवेळीं आपल्या कवितांच्या ज्या प्रती पाठविल्या होत्या त्या त्या पत्र-व्यवहारासङ्गेच पहायला मिळाल्या; आणि वर, भास्कररावजींच्याकडे एक दोन ज्या जुन्या फाटक्या वह्या आहेत त्याहि मीं पाहून टाकिल्या. " रे हिन्या माझिया झळक घरीं " ही कविता दोन्ही ठिकाणीं आढळली. ती या सङ्ग्रहांत प्रथमच प्रकाशित करण्यांत येत आहे. याव्यतिरिक्त अन्य साधनसामग्री उपलब्ध झाली नाही. पण सर्व उपलब्ध हस्तलिखितें पाहून माझ्या हस्तलिखितांवर पाठभेदांची नोन्द मीं करून घेतली.

एखाद्या कवीची कविता त्याच्या जिवन्तपणीं दुसऱ्याने सम्पादून प्रकाशित करण्याचें कार्य वाटतें तितकें सुकर नाहीं. दिवंगत कवीच्या कविता सम्पादून प्रसिद्ध झाल्या तर हस्तलिखितांचा शोध करून, ती ताडून पाहून, विश्वसनीयतेच्या दृष्टीने त्यांचा क्रम लावून, मूळ निश्चित करून पाठभेद दिले की मुख्य कार्य संपतें. हें काम बिकट आणि किच्चकट असलें तरी सम्पादकाला तें करितांना एक प्रकारचें स्वातन्त्र्य असतें. व्यक्तिशः त्यांचा आणि

कवीचा सम्बन्ध येऊन घर्षण होण्याची भीति मुळींच नसते. कल्पना लढवून त्यांतल्या त्यांत जो अर्थ लागू पडेल तो बसवितां येतो. सम्पादकाचें कार्य किती बिनचूक झालें आहे आणि त्याने लाविलेला अर्थ योग्य आहे की नाही इत्यादि गोष्टींची परीक्षा लोक कितीहि कठोरपणाने करोत, कवि स्वतः मत द्यायला येण्याचा संभव नसतो. परन्तु सम्पादकाला कोणतीहि सुधारणा सुचविण्याचा अधिकार असला तरी कवि दिवङ्गत असल्यामुळे त्याला ती सुधारणा कृतींत आणण्याची सन्धि मिळूं शकत नाही.

विद्यमान, सुप्रसिद्ध पण प्रकाशनाविषयी उदासीन अशा कवीची कविता दुसऱ्याने सम्पादून प्रकाशित करण्याचें काम हें वर साङ्गितलेल्या कामाइतकेंच बिकट असतें, आणि वर अतिशय हळवें असतें. उपलब्ध हस्तलिखितें नि मुद्रितें पाहून मूळ निश्चित केल्यानन्तरहि त्याला कवीची मान्यता घ्यावी लागते; परन्तु पाठशुद्धीला नि अर्थनिश्चयाला कवीचेंच साह्य मिळण्याचा सम्भव असतो. कवीचेंच असें साह्य मिळण्याचा सम्भव दिसतांच अल्पायासाने दूर होऊं शकणारे बहिरंगाचे दोष तरी दूर करून घ्यावेत अशी इच्छा होते. कोठे छन्दोभङ्ग झालेले असतात तर कोठे मात्रा न्यूनाधिक झालेल्या असतात. कोठे कडवीं समचरणक दिसत नाहीत. चरण लिहिलेले असून गळून गेलेले असण्याचा संभव असतो तर ते मुळी रचलेलेच नसण्याचाहि संभव असतो. कोठे कडव्यांचा क्रम योग्य आणि परिणामकारक वाटत नाही; तर कोठे पुनरुक्तीचा दोष टळावा वा सङ्क्षेपाने उत्कटता वाढावी म्हणून एखादें कडवें गाळून टाकण्यासारखें असतें. कोठे व्याकरणदोष राहून जातो तर कोठे वर्णनांत मध्येच थोडी विसङ्गति वा अस्वाभाविकता आढळते. कोठे कविता समजत नाही तर कोठे कवीचा अभिप्रेत अर्थ असतो एक आणि वाचक करतात दुसराच असेंहि होतें. आणि कवि हा इतका उदासीन असतो की त्याची कविता आहे तशीच कोणी छापून काढिली तर तो यत्किञ्चित् चिन्ता करीत नाही. परन्तु कविकीर्तीच्या दृष्टीने सम्पादकाला तसें करणें इष्ट वाटत नाही. तीं शङ्कास्थळें कवीच्या दृष्टीस आणून कवीकडूनच तेथे शक्य ती सुधारणा करून घेण्याचें बिकट आणि हळवें काम हें सम्पादकाला कर्तव्यच वाटतें. सुधारणा करायची म्हटली म्हणजे दोष दाखविण्याचें अप्रिय काम

केल्याविना गत्यन्तर नसतें; आणि सुधारणा ही कवीला बहुशः सुचत असली तरी क्वचित् प्रसंगीं सुचवावीहि लागते. कवीची उदासीनता वा सहनशीलता ही मर्यादितच असायची; त्याचें आपल्या कृतीविषयींचें ममत्व केव्हा प्रकटेल याचा नेम नसतो. आणि पुन्हा कवीची सहनशील सहकारिता मिळाली तरी जी प्रगति होऊं शकते तिने सम्पादकाचें समाधान होतेंच असें नाही.

तथापि, या दिशेने प्रयत्न करून पहायचाच असा मीं निश्चय केला; कारण नुसतें सङ्कलनमुद्रण काय कोणींहि केलें असतें. मीं आधी शङ्कास्थलें दाखवून देणारें एक सविस्तर पत्र ताम्बे यांस लिहून त्यांत माझी अपेक्षा स्पष्ट मांडली. “ यांत काय विचारतां हो आणि अनुमति कसली मागतां ? माझा तुमच्यावर पूर्ण विश्वास आहे.” अशा आशयाचें अत्यन्त अनुकूल उत्तर ताम्बे यांच्याकडून आलें. तरी नुसत्या विश्वासाने आणि पत्रव्यवहाराने किती काम होणार ? कांही गोष्टींच्या निर्णयासाठी सम्भाषणाची, विचारविनिमयाची अत्यन्त आवश्यकता आहे असें पाहून मी ग्वाल्हेरास गेलों. तेथे ताम्बे यांना हस्तलिखित वाचून दाखवून शङ्कास्थलांची पूर्ण चर्चा करून प्रत्येक गोष्टीचा निर्णय मीं ताम्बे यांच्याकडूनच करवून घेतला. हें कार्य तडीस नेण्यास त्यांनी अभिजात लीनतेने आणि सहनशील सहकारितेने जें साह्य केलें त्याचे आभार मी कसे म्हणून मानावेत ? असो. त्यांच्या त्या वेळच्या सम्मतीवरहि न थाम्बतां या ग्रन्थाचीं कच्चीं मुद्रितें हींहि त्यांच्या दृष्टीखाली घालवून आणविलीं. त्यांच्या मुद्रणाचें कार्य चालू असतांना नव्या नव्या शङ्का सुचत त्या त्या स्थळीं पत्रव्यवहार करून ताम्बे यांचें मत मीं घेतलें. कित्येकदा कच्च्या मुद्रितांवर त्यांनी शुद्धि केली तेथे तेथे ती करून घेण्यांत आली. चर्चा होऊन जो पाठ त्यांनीच निश्चित केला तो फिरवून पुन्हा पहिला पाठ ठेवा असें त्यांच्याकडूनच लिहून आलें तेव्हा तेव्हा कच्च्या मुद्रितावर पुन्हा जुना पाठ घातला. तेव्हा आता हा छापील ग्रन्थ अधिकृत आणि विश्वसनीय आहे असें निःशङ्कपणें समजावें. तसा तो आहे म्हणूनच पाठभेद देण्याचा प्रश्न उपस्थित होत नाही.

पहिल्या भागांतील ‘ सायङ्काळ ’ ही कविता, दोन्ही भागांत न आलेली परन्तु ‘काव्यरत्नावलि’ मासिकाच्या जुन्या अङ्कांतून शोधून काढून प्रो० भवानी-

शङ्कर पण्डित यांनी पुनः प्रकाशित केलेली ‘ जाईचीं फुलें ’ ही कविता आणि इतर कांही किरकोळ नि प्रासंगिक कविता यांचें हस्तलिखित सिद्ध असूनहि त्या या ग्रन्थांतून ताम्बे यांच्या साङ्गण्यावरून गाळल्या आहेत. कवितेची उत्कटता वाढावी म्हणून तीन-चार कवितांतून ताम्बे यांनी कांही चरण गाळून टाकिले आहेत; उलटपक्षीं छापील प्रतींतून गळालेले कांही चरण त्यांना स्थळें दाखवितांच आठवले ते या सङ्ग्रहांत घालण्यांत आले आहेत.

कवितांचे मथळे निश्चित करतांनाहि मी क्वचितच अधिकार गाजविला असेल. ताम्बे आपल्या कवितांना मथळे बहुशः देत नाहीत. वाचलेली कविता नांव ऐकतांक्षणीं ध्यानांत यावी असा तिला सूचक मथळा पाहिजे. असा आखूड सुटसुटीत मथळा जेथे सुचेना तेथे प्रथमचरणांतील वा ध्रुवपदांतील आरम्भींचा आवश्यक तेवढा भाग मथळा म्हणून दिला आहे.

पहिली आणि शेवटली कविता वगळल्यास उर्वरित कविता रचना-कालाच्या अनुक्रमाने दिल्या आहेत. निरनिराळीं हस्तलिखितें आणि पत्रव्यवहार ताडून पाहून ज्या तारखांच्याविषयी शङ्का राहिली नाही त्या तर दिल्याच आहेत; परन्तु नेमका काल जेथे सापडत नाही तेथे कविता अमुक कवितेच्या आधी लिहिली का तमुक कवितेच्या नन्तर लिहिली असे शोधक प्रश्न ताम्बे यांना विचारून लेखनकाल शक्य तितका जवळ जवळ निश्चित केला आहे. तथापि, त्यांत चूक असण्याचा संभव आहे; आणि हें दाखविण्या-करिता त्या कालापुढे प्रश्नचिन्ह घातलें आहे. कवितेचें संस्करण असें ताम्बे क्वचितच करितात. आणि जरी ही आवृत्ति सिद्ध करतांना ‘ कळा ज्या लागल्या जीवा ’, ‘ त्या दारावरुनी कोण निघे ? ’, ‘ किति महामूर्ख तूं शहाजहां ’ इत्यादि चारपाच कवितांत मागाहून फेरफार करण्यांत आले असले तरी त्या कवितांच्या अन्तरङ्गांत कांही अन्तर पडलेलें नाही. तेव्हा कवितांचा कालानुक्रमें अभ्यास केल्यास कवीच्या मनावर कोणत्या वेळीं कोणकोणत्या विषयांची पकड होती हेंहि कळेल आणि भाषाशैलींत कांही सङ्क्रमण झालें असल्यास तेंहि समजेल. ताम्बे यांच्या कवितांचा अभ्यास करितांना कालानुक्रमाला महत्त्व आहे, कारण ताम्बे यांच्या या भावकविता म्हणजे जीवनलहरी आहेत.

आपल्या एका पत्रांत ताम्बे म्हणतात,[१] " माझ्या कवितेचा हा एक विशेष आहे की, तिची वाढ माझ्या जीवनाच्या सङ्गतीने झाली आहे. मी पन्धरा वर्षांचा होईपर्यन्त ती शिशूप्रमाणे बोवडे बोल बोले. माझ्या नवयौवनाच्या काळांत ती कामुक झाली; आणि खरोखर त्या वेळच्या कांही कविता मी जाळून टाकिल्या. विवाहानंतर ती एक प्रेमांतच गुङ्गून गेली. पुढे माझीं मुलें सभोवती दिसूं लागतांच तिने मुलांचीं गाणीं गायिलीं. मृत्यु जेव्हा माझ्या दाराशीं आला आणि मुलांना घेऊन गेला तेव्हा ती कविता चिन्ताक्रान्त आणि उदासवाणी झाली. ' मध्यरात्रिच्या निवान्त समयीं रे माझ्या हृदया ', ' पोरकीं बाळें ' आणि इतर कांही कविता या तेव्हा स्फुरल्या. जीवितांतील वस्तुस्थितीची आणि माझ्या मनाची सङ्गति जुळल्यावर पुन्हा एकदा प्रेम-कवितेचें पीक आलें. या कवितांचा सूर अधिक गम्भीर आणि यांचें स्वरूप अधिक व्यापक आहे..... आता, फुललेल्या गुलाबाच्या पाकळ्या गळून पडाव्यात तसे माझ्या भोवतीचे साहित्यिक गळून पडल्यावर; अशक्तता, क्लेश आणि रोग हीं माझ्या शरीरांत ठाणें देऊन बसल्यावर आणि झन्झा-वाताच्या झपाट्यांत गावलेल्या होडग्याप्रमाणे माझा संसार इतस्ततः फेकला गेल्यावर, माझे डोळे जर इहलोकच्या सीमेपलीकडील दूरस्थ प्रदेशाकडे, त्या परम भवितव्याकडे लागले तर त्यांत आश्चर्यकारक असें काय आहे ? दिक्कालांच्या सीमांच्या पलीकडे दूर दूर असलेल्या त्या रम्याद्भुत मोहन-लोकांतील घण्टांचा क्वणत्कार मला आता ऐकूं येत आहे......"

[" ...... It is a remarkable feature of my poetry, it has grown with my life. It babbled like a child when I was below fifteen. It was licenscious in my early youth and I actually burned some of those pieces. It dwelt upon love after wedding till children sprang up

---

[१] प्रो० मायदेव यांना ग्वाल्हेराहून ता. २४ एप्रिल १९३३ ला लिहिलेलें पत्र. इंग्रजी पत्राच्या इतरत्र दिलेल्या भाषान्तराप्रमाणे हेंहि भाषान्तर माझें आहे.

round me. Then it sang of children. It became moody and pathetic when death visited my doors carrying away children. Then came out 'मध्यरात्रिच्या निवान्त समयीं रे माझ्या हृदया' and the Orphans etc. Reconciliation to the realities of life brought in a fresh crop of love poetry, deeper in note and more universal in character......Now, when literary persons have dropped round me like petals of a blown rose, when disease and distress and debility have established their quarters in me; when like a canoe caught in a whirl of storm my family affairs are tossed hither and thither, is it wonder that my eyes should dwell upon the distant skirts of Life Beyond (upon) the Great To Be? I almost hear the mellow tinkling of far away bells of a magic romantic world, far and far away beyond the bourne of time and space."]

प्रा० मायदेव यांना प्रतापगढाहून ता० २८ सप्टेंबर १९२० या दिवशीं लिहिलेल्या पत्रांत ताम्बे म्हणतात, "माझ्या कवितांचा आधार येथून तेथपावेतो समाजाच्या अन्तर्बाह्य अवलोकनावर आहे. त्यांच्या बुडाशीं प्रत्यक्ष प्रसङ्ग असे फारच कमी; व इतर काव्यांचा आधार तर अगदीच कमी. जेथे आहे तेथे आपणास स्पष्ट कळविलेंच आहे......आता, माणसाचे डोळे सारखेच असतात त्यामुळे समान भावना भिन्न हृदयांत उद्‌भवतील ही गोष्ट सामान्य आहे. या दृष्टीने माझी कृति आपण इतर काव्यांशीं तोलून पाहिली तर एवढ्या मोठ्या काव्यसागरांत माझ्या कवितांशीं कोठेहि साम्य मिळणार नाही अशी हमी कोणीं द्यावी? असें साम्य सापडल्यास मला मौज वाटेल......"

अशीं साम्यस्थळें दाखवून दिल्यास ताम्बे यांना स्वतःला फार मौज वाटेल असें त्यांनीच आश्वासन दिलें आहे म्हणून ग्रंथाच्या शेवटीं टीपांत साम्यस्थळें दाखविण्याचें मीं धाडस केलें आहे. हा साम्यस्थळांचा प्रश्नहि

आता डावलून जातां येणार नाही. ताम्बे यांचे मामेभाऊ विसूभाऊ डोंगरे यांनी टागोरांचा ' The Gardener ' हा कवितासंग्रह आणि ताम्बे यांची कविता यांतील कांही साम्यस्थळें प्रतिभा मासिकांतून दाखविल्यापासून ताम्बे यांचे कांही भक्त गडबडले आहेत. परन्तु स्वत: ताम्बे गडबडले नाहीत; आणि खरोखरच गडबडून जाण्याचें कांहीच कारण नाही. तीं साम्यस्थळें पाहतां एवढेंच दिसतें की, ताम्बे तत्सदृश मन:स्थितींत असतांना ' दी गार्डनर ' हें पुस्तक ताम्बे यांच्या हातीं पडलें, आणि तें त्यांनी अत्यन्त समरसून वाचिलें. मनुष्य जेव्हा वाचन करितो तेव्हा कांही शब्दप्रयोग, कांही वर्णिलेलीं दृश्यें, कांही निरन्वय कल्पना हीं मनांत खोल ठसतात, अगदी अज्ञात मनांत जाऊन बसतात; आणि लेखनाच्या वेळीं न कळत वर उसळून नवनिर्मित सृष्टींत अकल्पित स्थानें पटकावतात.

हा प्रकार अत्यन्त प्रतिभाशाली लेखकांच्या लिखाणांतहि घडतो. अनुभविलेल्या गोष्टीहि अशा रीतीने वाङ्मयांत उमटतात पण त्या उमगत नाहीत. परन्तु वाचलेल्या गोष्टी शाब्दिक साम्यामुळे उमगतात; तथापि तेवढ्याने कृतीची स्वतन्त्रता, निर्मितीची नवीनता ही नष्ट होत नाही, हीं साम्यस्थळें शाब्दिकच असतात; त्यांच्या मुळाशीं सहेतुक योजना दिसत नाही. रूपान्तरांत प्रज्ञेची जाणतेपणीं होणारी क्रिया असते; परंतु पृथगात्म स्वतंत्र कृति ही प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष अनुभूतींपासूनच होत असली तरी प्रतिभेच्या गूढ, न कळत होणाऱ्या संयोजनेने होते. एका कवितेंतील कांही शब्द वा कल्पना हीं भलत्याच कवितेंत अगदी एकजीवपणे मिळून गेलेलीं दिसतात याचें कारण प्रतिभेची गूढ संयोजना हेंच होय. एखादी वाङ्मयकृति पूर्वीच्या वाङ्मयकृतीसारखी आहे अशी शङ्का आल्यास दोन्ही कृति एकामागून एक वाचून पहाव्यात; आणि मग जर पाठीमागील कृति प्रभावी आणि पृथगात्म वाटली तर ती स्वतंत्र आहे असें म्हणायला कांही प्रत्यवाय नसावा. शेक्सपिअर–फिज्जेरल्डसारखे कवि धडधडीत दुसऱ्याची कृति रूपान्तरायला घेतात; पण प्रतिभेचा प्रभावच असा असतो की, दिसायला साम्य दिसूनहि वस्तुतः कांही नवीनच निर्माण होतें. पितळ असतें त्याचें सोनें होतें; जड असतें तें सचेतन होतें. प्रतिभेचा परीस हा असा आहे. तेव्हा या दिसणाऱ्या शब्दसाम्यांना भिण्याचें कारण नाही. ' चल जळो ज्ञानविज्ञान गड्या ' आणि ' राजराजेश्वरा हो दयाळा ' या दोनच ताम्बे

यांच्या कविता रूपान्तरित वाटतात. तेथेहि, कांही तरी लिहिलेंच पाहिजे आणि स्वतन्त्र स्फूर्ति तर होत नाही; तेव्हा अमुक एक कवितेचें सोयीचें असें रूपान्तर करून कार्यभाग साधावा असा विचार ताम्बे यांच्या मनांत आला नसेल.

पुन्हा शाब्दिक साम्याच्या बळावर अमुक एक गोष्ट तमुक एका गोष्टी-वरून घेतली, असें म्हणण्यांत चूक होण्याचा सम्भव असतो. ताम्बे यांनी 'दी गार्डनर' हा कवितासङ्ग्रह वाचला होता एवढ्यावरूनच जर कोणी म्हणेल की,

"I try to weave a wreath all the morning, but the flowers slip and they drop out. You sit there watching me in secret through the corner of your prying eyes. Ask those eyes, darkly planning mischief, whose fault it was." (G 39)

या कवितेचें, "डोळे हे जुलमि गडे" हें रूपान्तर आहे तर तो चाङ्गलाच फसेल; कारण दी गार्डनर प्रथम प्रसिद्ध झालें १९१३ मध्ये आणि ताम्बे यांची कविता १८९१ च्या सुमारास झालेली, म्हणजे रवीन्द्रनाथ प्रसिद्धिच पावले नव्हते तेव्हाची आहे. तेव्हा साम्यस्थळें गावतील तितकीं द्यावींत; पण मत पूर्ण विचारान्तींच ठरविलें पाहिजे.

कविसम्मेलनाचे जे दोनदा अध्यक्ष झाले त्यांच्या कवितेचा परिचय करून देण्याची आवश्यकता आता तादृश राहिली नाही. त्यांच्यापेक्षा वीस वर्षांनी लहान अशा माझ्यासारख्याने तो परिचय करून देण्याचा आव आणून पहिल्या भागाचे प्रस्तावनालेखक वासुदेव बळवन्त पटवर्धन आणि दुसऱ्या भागाचे प्रस्तावनालेखक रावमहाशय नरसिंह चिन्तामण केळकर यांच्या पङ्क्तीस बसण्याचा मान घ्यावा हें अनुचित होईल. बरें, ताम्बे यांच्या समग्र कवितेचें समीक्षण करूं म्हटलें तर प्रस्तावना हें समीक्षणाचें स्थळ नव्हे. त्यांतून ताम्बे यांच्या कवितांची चर्चा ज्या निबन्धांतून आली आहे अशा निबन्धांचा एक उपयुक्त सङ्ग्रह ग्वाल्हेर येथील, ताम्बेवाढदिवसमण्डळाने प्रकाशित केला आहे. जिज्ञासूंच्यासाठी त्या ग्रन्थाकडे अङ्गुलिनिर्देश केला की

माझें सम्पादकीय कर्तव्य सम्पलें. ताम्बे यांच्यासारख्या प्रभावी पण प्रसिद्धि-पराङ्मुख अशा कवीच्या कवितांचा एक अधिकृत विश्वसनीय सङ्ग्रह नीट सम्पादून रसिक अभ्यासकांना उपलब्ध करून द्यावा या एकाच हेतूने मीं हें कार्य हातीं घेतलें. कार्य करण्याचा म्हणून जो आनंद असतो तो मीं अनुभविलाच. आता कवीच्या एकसष्टाव्या वाढदिवशीं हा ग्रंथ रसिक वाचकांच्या सेवेशीं प्रविष्ट केल्यावर कवीस सन्तोष झाला आणि वाचकांचें समाधान झालें की माझ्या श्रमांचें सार्थक झालें. खरोखर परिश्रमाव्यतिरिक्त माझें असें या ग्रन्थांत काय आहे ?

" फोडिलें भाण्डार,
धन्याचा हा माल,
मी तंव हमाल
भारवाही "—

डेक्कन जिमखाना, पुणें ४
ता. ८ नोव्हेम्बर १९३५

माधवराव पटवर्धन

प्रा. वा. गो. मायदेव, एम्. ए. यांची प्रस्तावना

(तिसरी आवृत्ति)

श्री. भास्कर रामचंद्र तांबे यांचें मूळ गांव खेटकुई. हें गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांत आहे. तांबे यांचे पूर्वज पेशवाईत गोविंदपंत बुंदेल्यांबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत गेले. त्यांच्या कामगिरीबद्दल बुंदेलखंडांतील कुढोण हा गांव त्यांना जहागीर म्हणून मिळाला. झांशी खालसा झाली त्या वेळेस या गांवावरही गदा आली; तथापि त्यांतला कांही भाग तांबेकुळांत अद्याप चालत आहे.

भास्कररावांचे आजे गंगाधरशास्त्री तांबे हे एक प्रसिद्ध शास्त्री व वैद्य होते. यांना चार मुलगे. पहिले रामचंद्रराव, दुसरे लखुभय्या, तिसरे मुकुंदराव व चौथे बाळकृष्णपंत. यांपैकी रामचंद्रराव यांचे द्वितीय चिरंजीव भास्करराव होत. भास्कररावांस तीन भाऊ व दोन बहिणी. भास्कररावांचे मातामह कै. बळवंत रामकृष्ण डोंगरे हे देवास येथे फडणिशीच्या कामावर होते. त्यांना विलक्षण विद्याभिरुचि होती. विद्याभिरुची व निःस्पृहपणा हे गुण भास्कररावांत यांच्यामुळेच उतरले. भास्कररावांची आजी मथुबाई डोंगरे यांचा मुख्य गुण प्रेमळपणा हाही तांब्यांच्या काव्यांत अत्यंत उत्कट रीतीने उतरलेला दिसून येतो.

भास्कररावांचा जन्म मुगावली मुक्कामीं इ. स. १८७४ त नोव्हेंबर महिन्यांत २७ तारखेस झाला. भास्कररावांचें प्राथमिक शिक्षण झांशी व मुगावली येथे धूळपाटीवरूनच झालें. सन १८८५ मध्यें इंग्रज सरकारने झांशी आपल्याकडे घेतली. त्यामुळे झांशीची सुभायत भांडेर मुक्कामीं गेली व भास्कररावांच्या वडिलांस भांडेर येथे जावें लागलें. या वेळीं भास्करराव ११-१२ वर्षांचे असतील. परंतु या वेळेपर्यंत भास्कररावांनी पांडवप्रताप, रामविजय वगैरे ग्रंथांचीं बरींच पारायणें केलीं होतीं. तुळशीदासकृत रामायण हिंदींत आहे, तेंही त्यांचें अनेक वेळां वाचून बरेंचसें पाठही झालें होतें. भांडेर मुक्कामीं दुय्यम शिक्षणाची सोय नसल्यामुळे १८८८ सालीं भास्करराव आपल्या

आजोळीं देवास येथे गेले. पण भास्करराव देवास येथे जाऊन फार दिवस झाले नाहीत तोंच रामचंद्रपंत वारले. हें पाहून डोंगरे यांनी भास्कररावांकडून कांही फारशीचा व कांही कायद्याचा अभ्यास करून घ्यावयाचें ठरविलें व हायस्कूल-मधून काढून उज्जैन येथे पाठविलें. परंतु थोडे महिने झाले नाहीत तों भास्करराव इंग्रजी शिकण्याचें मनांत ठरवून घरांत न सांगतांच एके दिवशीं उज्जैनहून निघाले, व देवासला काशीनाथ भास्कर लेले मास्तर यांचेकडे दत्त म्हणून उभे राहिले व आपली इंग्रजी शिकण्याची तीव्र मनीषा त्यांनी त्यांचेजवळ बोलून दाखविली. लेले मास्तरांनीही भास्कररावांच्या मनाची आच लक्षांत घेऊन बळवंतराव डोंगरे यांस भास्कररावांस तेंच शिक्षण देण्यास सांगितलें व अशा रीतीने त्यांच्या दुय्यम शिक्षणास देवास हायस्कूलमध्यें खरा आरंभ झाला.

भास्कररावांच्या जीवनक्रमांत अनुकूल विकास घडवून आणणारे कुणी असतील तर ते रा. काशीनाथपंत लेले हेच होत. भास्करराव लहानपणीं फार हूड होते, बुद्धिमान् होते. परंतु त्या हूडपणाला जरब लावून व बुद्धीला सारखा नवीन नवीन ज्ञानाचा पुरवठा करून लेलेमास्तरांनी चांगलें वळण लाविलें. भास्कररावांना शाळेंत असल्यापासूनच इंग्रजी पुस्तकांतील कवितांचें भाषान्तर करमणुकीखातर करण्याचा नाद असे. असाच एक चोळामोळा केलेला कागद लेलेमास्तरांचे हातीं पडला व त्यावर

अहा मतिगती खुटे तव कृती परी नाकळे
बघूनि अशि ही स्थिती दुरभिमान देवा गळे

या दोन ओळी त्यांना दिसल्या. त्या भास्कररावांनी आपणच लिहिल्याचें लेलेमास्तरांस सांगितलें. तें ऐकून त्यांना मोठें कौतुक वाटलें. या बालभास्कराचें हें काव्यतेज पाहून लेलेमास्तरांनी त्यांस कांही तरी कारणाने काव्यविषयक व इतर चांगलीं पुस्तकें देण्याचा सपाटा चालविला व प्रत्यक्ष साहित्यशास्त्राचा अभ्यास करून घेण्यासाठी बळवंतराव कमळाकर यांचा मराठी रसप्रबोध, आणि ध्वन्यालोक हे ग्रंथ भास्कररावांकडून वाचून घेतले.

१८९३ त भास्कररावांचे थोरले बंधु गोपाळराव हे कॉलेजमध्यें बी. ए.च्या वर्गांत शिकत होते. त्या वर्षींच भास्करराव अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिक परीक्षा पहिल्या श्रेणींत पास झाले.

१८९३ तच भास्कररावांस काशीनाथपंत लेले यांनी पुण्यास, मुंबईस व इतर ठिकाणीं नेलें. तेथील शाळा, किल्ले, लेणीं व इतर सृष्टिसौंदर्याचे प्रदेश त्यांच्या नजरेस आणले.

इंदूर येथे कॉलेजमध्यें भास्कररावांनी नांव घातलें, पण गोपाळराव व भास्करराव या दोघांचाहि कॉलेजचा खर्च घरांतून करणें जड जाणार असल्या-मुळे भास्कररावांना आपलें उच्च शिक्षणाचें ध्येय बाजूस सारावें लागलें. त्यामुळे ते कांही काळ उदास व खिन्न होते. परंतु त्यांचे आजीचे ध्यानांत हें आल्यावांचून राहिलें नाही. मथूबाई डोंगरे यांनी भास्कररावांना लगेच जवळ बोलावून शिक्षणाचे अभावीं त्यांना कांही कमी पडणार नाही असें सांगितलें, व संसारांतील सुखदु:खें विद्येवर अवलंबून नसून दैवाधीन असतात अशी समजूत घालून भास्कररावांना त्यांनी उल्हसित केलें.

भास्कररावांस धाकटे बधु दोन. सर्वांत धाकटे इंदुरास रेव्हिन्यू खात्यांत नोकरीस लागले. दुसरे गणपतराव बलभीमबुवा नांवाच्या सत्पुरुषाचे अनुयायी होऊन हरिगुणचिंतनांत राहून संसार चालवीत. भास्कररावांना परमार्थप्रवण करण्यांत या बलभीमबुवांचा सहवास थोडासा कारणीभूत झाला.

भास्कररावांना नोकरी करावी लागणार हें पाहतांच लेलेमास्तरांनी त्यांस आपल्या हायस्कूलमध्यें शिक्षक म्हणून ठेवून घेतलें. १८९४ त भास्कररावांना देवासचे राजपुत्र खासेराव पवार यांचे शिक्षकाची जागा मिळाली. शिक्षणास उपयोगी अशा ग्रंथांची माहिती लेलेमास्तरांकडून मिळतांच त्या माहितीचा भास्कररावांनी भरपूर उपयोग केला. आपल्यावर टाकलेल्या जबाबदारीसाठी त्यांनी वाचन केलें, व प्रत्यक्ष कांही लिहूनहि पाहिलें. या प्रयोगांतच ‘ चिंवचिंव चिमणी छतांत ’ हें सुंदर शिशुगीत उदयास आलें. आंग्लकवि Browning याच्या Pied Piper चें रूपान्तर त्यांनी याच काळांत केलें. या वेळी त्यांना इतर वाचन करण्यासहि पुष्कळ वेळ मिळत असे. या वेळच्या त्यांच्या विविध विषयांवरच्या वाचनांत ठराविक असा क्रम नव्हता. परंतु त्यांत विविधता बरीच होती. पुष्कळशा इंग्रजी ग्रंथकारांचा त्यांनी असा परिचय करून घेतला. रामभाऊ वैद्य नांवाच्या मित्राबरोबर संस्कृत नाटकांचेंही पुनर्वाचन त्यांचेकडून या काळांतच झालें.

भास्कररावांचा विवाह रतलाम येथील त्र्यंबकराव जावडेकर यांची कन्या वारूबाई हिचेबरोबर १८९६ सालीं झाला. या विवाहामुळे भास्कररावांच्या जीवनक्रमांत ओलावा उत्पन्न होऊन त्यांचें जीवित प्रेममय व सुखमय झालें. करारी, निःस्पृह व हूड स्वभावाच्या भास्कररावांसारख्या वृक्षाला या प्रेमळ वल्लीचा विळखा नसता तर हा वृक्ष कदाचित् नीरस, शुष्क व जीर्ण झाला असता, यांत संदेह नाहीं. या सुमारास भास्कररावांनी बऱ्याच शृंगारिक कविता लिहिल्या होत्या. त्यांनाच त्या उत्तान वाटल्यामुळे त्यांनी आपलें हें सर्व लिखाण भस्मसात् केलें. या अग्निदिव्यांतून बचावलेलें असें ' डोळे हे जुलमि गडे ' एवढेंच एक गीत आज उपलब्ध आहे. शितावरून भाताची परीक्षा करावयाची झाल्यास या सर्व कविता भास्कररावांना जितक्या उत्तान वाटल्या तितक्या त्या असतीलच असें वाटत नाहीं.

१८९७–१९०० पर्यंतची भास्कररावांची सांपत्तिक स्थिति बेताचीच होती, व त्या काळचें स्मृतिचिन्ह म्हणून ' जिवलगे संगिं मम सारा । दुःखाचा मात्र पसारा ।। ' हें एक करुण प्रेमगीत आज आपणांस पहावयास सांपडतें.

१९०० सालीं खासेराव मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाले व त्यांची उच्च शिक्षणासाठी इंदुरास रवानगी झाली. त्यांचेबरोबर त्यांचे पालक म्हणून भास्कररावांनाहि इंदुरास जावें लागलें. धार संस्थानच्या इंदूरच्या कोठीची व्यवस्था पाहण्याचेंही काम या वेळेस त्यांना मिळालें. या सुमारासच त्यांचा निरनिराळ्या साहित्यप्रेमी मंडळींशीं मैत्रीचा योग आला व त्याचा त्यांच्या काव्यवल्लीला बहर येण्यास फार उपयोग झाला.

या वेळीं कांही कौटुंबिक प्रसंगाने भास्कररावांना उमरावतीस जावें लागलें व रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी या त्या वेळच्या मोठ्या साहित्यिकांशीं त्यांची ओळख झाली. इंदुरास नारायणराव दुबे, रा. न. शं. रहाळकर वगैरे मित्रमंडळी त्यांचेभोंवतीं नेहमीं असत. त्यांच्याशीं भास्कररावांच्या साहित्यविषयक चर्चा चालत. कॉलेजमध्ये शिकत असलेल्या मंडळींना कित्येक आंग्लकवींचे ग्रंथ परीक्षेस नेमलेले असत. त्यासंबंधीं कांही वेळां त्यांना वाचन करावें लागे. वाङ्मयप्रेमामुळे भास्कररावांनी त्याच काळांत बायरन्, शेली, कीट्स्, वर्ड्स्वर्थ, कोलरिज व विशेषतः टेनिसन व ब्राउनिंग चांगले वाचले. या वेळीं इंग्रजी साहित्य-

मर्मज्ञ व तत्त्वज्ञानी यांचेहि ग्रंथ वाचण्याची त्यांना संधि मिळाली. वरील मैत्रीचा, चर्चेचा व वाचनाचा तांबे यांस चांगला फायदा झाला आणि त्याचा त्यांनी नीट उपयोग करून घेतला असें म्हटलें तर वावगें होणार नाही कारण याच १९०२–०३ च्या काळांत त्यांनी निरनिराळे लेखनप्रयोग करून आपली काव्यशक्ति व कल्पनाशक्ति कसास लावून पाहिली. केवळ १९०२ च्या मेपासून १९०३ च्या ऑगस्टपर्यंत त्यांच्या ४० कविता आहेत.

भास्कररावांच्या काव्यवल्लीच्या या पहिल्या बहराकडे नजर टाकल्यास त्यांचे कवितांवर संस्कृत वातावरणाची बरीच छाया होती असें म्हटलें तर चूक होणार नाही. शब्द-योजना, वृत्तें, संकेत, शैली या सर्व बाबतींत त्यांचेकडून भवभूति, जगन्नाथ व जयदेव वगैरेंचें अनुकरण न कळत होत असे. परंतु याच काळांत इंग्रजी भाषेंतील अद्भुतरम्य, मोकळें व स्वातंत्र्याचें वारें त्यांना मानवूं लागलें होतें याचें प्रत्यंतर येतें. स्कॉटच्या अद्भुतरम्य, कथात्मक व शाहिरी वाङ्मयावरून त्यांना रजपूत लोकांतील व मराठेशाहींतील मर्दपणा व शृंगार आठवला. त्याचीच सुंदर प्रचीति आपणास 'बिजली जशि चमके स्वारी', 'राजकन्या व दासी' आणि 'मुशाफिर आम्ही' या कवितांतून आढळते.

श्रीयुत भास्कररावांना १९०३ सालीं इंदूर येथेच सीनिअर देवासचे वकील म्हणून काम पहावें लागलें. संस्थानी वातावरणाचा हीनसपणा त्यांचे ध्यानीं तर सारखाच होता. परंतु पोटाकडे लक्ष देऊन त्याविरुद्ध बोलण्याची सोय नव्हती. अशा परिस्थितींत शुद्ध, मोकळ्या, स्वतंत्र वातावरणांत राहण्याची त्यांचे मनांत किती उत्सुकता होती याची कल्पना आपणास या वेळच्या त्यांच्या 'प्रीतीचा वास' या कवितेवरून येते. १९०४ मध्यें ते आजारी पडून पचमढीस गेले होते. तेथील रम्य वनश्रीने मराठी वाङ्मयाला एका सुंदर कवितेची देणगी मिळवून दिली. 'सखये या स्थानीं वसावें वाटे दिनरजनी' ही कविता थोडी लांब झाली आहे हें खरें, परंतु भास्कररावांच्या आशा, आवडी व आकांक्षा कोणत्या होत्या आणि त्यांच्या मनाची बैठक प्रथमपासूनच कशी प्रेमळ, शुचि व धैर्य-पूर्ण होती याची सुंदर कल्पना हें गीत वाचलें असतां तेव्हाच येते.

१९०२ ते १९०८ या सालांत त्यांनी कित्येक इंग्रजी कवि अभ्यासिले होते. त्यांचीं Sonnets त्यांनी वाचलीं होतीं. सुनीतांबद्दल महाराष्ट्रांत

केशवसुत प्रयोग करून पहात होते. सुनीताची अपूर्वता भास्कररावांचे लक्षांत येतांच त्यांनीही प्रथम कांही श्लोकवजा कवनें लिहिलीं व नंतर सुनीताची रचना करून पाहिली. त्यांच्या सर्व सुनीतांत ' गेली ज्योति विझोनिया ' हें सुनीत लिहून त्यांनी असामान्य यश मिळविलें. असें म्हणण्याचें कारण हें की, केशवसुतांसारख्या कवीने हें सुनीत पाहून मान डोलविली.

या काळांतली त्यांची ' ललने चलुं चञ्च लवलाही ' या नांवाची एक कविता आहे. संस्कृतांतील संकेत घेऊन त्यांवर आधारलेलें हें पदलालित्यपूर्ण प्रेमगीत कुणालाही आवडेल असें आहे.

१९०७ सालीं भास्करराव जळगांवीं कविसंमेलनास हजर राहिले होते. त्या वेळीं महाजनी, टिळक, चंद्रशेखर, विनायक व टोमरे ही मंडळी त्यांस भेटली. त्याच संमेलनांत टोमरे यांचा बालकवि म्हणून सन्मान झाला. त्या वेळीं कांही बालगीतें ऐकून की स्वतंत्रपणें कुणाला ठाऊक, भास्कररावांनी ' तर मग गट्टी कोणाशीं', 'आईकडे न्या', 'शिशुवंचन' वगैरे कविता लिहिल्या. त्यांतील ' तर मग गट्टी कोणाशीं ' हें कवन प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धनांना इतकें आवडलें होतें की, अशा तऱ्हेचीं शिशुगीतेंच भास्करराव लिहिते तरी त्यांचें मराठी कवींतील स्थान अढळ झालें असतें असे उद्गार त्यांनी काढले.

१९०८ सालीं भास्कररावांची इंदूर येथील नोकरी सुटली व त्यांना १९०९ त गुदरखेडा येथें नोकरी मिळाली. हें ठिकाण इंदूरपासून जवळच असल्यामुळे साहित्यप्रेमी मंडळींची त्यांचेकडे ये जा चालू असे. गुदरखेड्यास असतांना एका युरोपियन अधिकाऱ्याने आपली एक प्रेमकहाणी भास्कररावांना सांगितली. ती ऐकून भास्कररावांचे मनाला चटका लागला व ब्राउनिंगचे वाचनाने एकोक्तीसारख्या रचनेला हा प्रसंग उत्तम आहे असें ध्यानांत येऊन त्यांनी ' तूं हुबेहूब साउली त्याच मूर्तिची ' हें सुंदर नाट्यगीत लिहिलें.

१९१० त भास्कररावांची आनंदकर्ते आपटे व लोकशिक्षणकार जांभेकर यांची ओळख झाली. येथपावेतों भास्करराव निरनिराळ्या प्रकारचें लेखन करून पहात होते. त्यांनी शिशुगीतें, एकोक्ति, द्वंद्वगीतें, सुनीतें व इतर प्रकारचीं भावगीतेंही लिहून पाहिलीं, परंतु त्यांचें त्यांनाच त्यांत अपूर्व यश आलें आहे असें वाटत नव्हतें.

गुदरखेडा येथील काम चोख रीतीने बजावल्यामुळे मध्य हिंदुस्थानांतील पोलिटिकल एजंट मिस्टर जार्डिनसाहेब यांची भास्कररावांवर मर्जी बसली व त्यांनीच १९११ सालीं पिप्लोदा येथील जहागिरदारास चांगल्या दिवाणाची जरूर आहे असें ऐकतांच भास्कररावांचें नांव सुचविलें. लगेच भास्कररावांना पिप्लोदाच्या जहागिरींत दिवाण म्हणून काम करण्याचा प्रसंग आला. पुढे १९१५ सालीं ते प्रतापगढ येथे सुपरिंटेंडेंट ऑफ पोलिस या हुद्द्यावर रुजू झाले. नंतर फर्स्ट क्लास जज्ज म्हणून त्यांची तेथेच नेमणूक झाली. पिप्लोद्यास असतांना व नंतर दोन वर्षें समानधर्मीय मित्र न मिळाल्यामुळे म्हणा अगर अंगावर पडलेल्या नवीन कामामुळे म्हणा, १९१७ पर्यंत त्यांचे हातून काव्यरचना झाली नाही. मध्यंतरीं त्यांच्या कवितांची वही कुणी रसिकाने त्यांचेकडून नेली व परत आणून दिली नाही. त्यामुळे आपल्या काव्याबद्दल ते उदास झाले की काय न कळे. कारण १९११ ते १९१७ पर्यंतची त्यांची एकही कविता उपलब्ध नाही.

या वेळीं महाराष्ट्रांत पुण्यास प्रो. कर्वे यांनी काढलेल्या महिलाविद्यापीठांत मराठींतून उच्च शिक्षण देण्याच्या प्रयोगास प्रारंभ झाला होता. पाठशाळेंतील प्रथम व द्वितीय वर्षास मराठीच्या अभ्यासासाठी अभिनव काव्यमालेचीं पुस्तकें नेमलीं होतीं. या निमित्ताने अर्वाचीन मराठी कवितेच्या अभ्यासाला उत्तेजन दिलें जात होतें. त्या वेळीं भास्कररावांच्या कवितांचें परिशीलन करून त्यांच्या कांही कवितांच्या स्पष्टीकरणार्थ त्यांचेबरोबर माझा पत्रव्यवहार सुरू झाला.

आपण महाराष्ट्रापासून इतके दूर असलों तरी आपल्याबद्दल, आपल्या कवितांबद्दल व त्यांच्या निर्मितीबद्दल इतरत्र औत्सुक्य आहे हें पाहून, मला वाटतें, त्यांची प्रतिभा पुन्हा जागी होऊं लागली. पुढे त्यांच्या कवितांची एक वहीच मला इंदूरचे रा. माकोडे यांचेकडून मिळाली व त्यांतील कवितांबद्दल आम्हां दोघांत चर्चा सुरू झाली. याचा फायदा भास्कररावांना झाला तो हा की, त्यांच्या कवितांवर होत असलेली टीका त्यांचे कानांवर जाऊं लागली. या सुमारास त्यांनी संगीताचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास सुरू केला होता व त्यामुळे संगीतानुकूल रचना करण्याकडे त्यांचें लक्ष वेधलें. प्रदीर्घ नसलेलीं व रागदारींतील चालीचीं बांधेसूद भावगीतें ते या वेळपासून लिहूं लागले.

आजपर्यंत त्यांनी लिहिलेल्या त्यांच्या ७५ कविता माझ्याजवळ जमल्या होत्या. त्या नीट छापल्या तर मराठी कवितेच्या अभ्यासाची थोडी सोय

होईल, या हेतूने मी मुद्दाम प्रतापगढ येथे त्यांचेकडे गेलों. कवितेंतील पाट त्याना दाखवून ते मुक्रर करून घेतले. चरित्र व टीपाहि त्यांना दाखविल्यानंतर या ७५ कवितांचा संग्रह मीं १९२० मध्ये छापला.

या सुमारास त्यांचीं कवनें मीं खासगी बैठकींतून, सभांतून व संमेलनांतून म्हणून दाखवीत होतों. १९२० सालीं भास्कररावांनी प्रतापगढची नोकरी सोडली व ते पुण्यास आले. त्या वेळीं त्यांच्या कवितेने लोकांचे मनांत कशी आवड उत्पन्न केली आहे हें त्यांनी पाहिलें. महाराष्ट्रांतील किती तरी विद्वान् रसिक त्या वेळेस त्यांचेभंवतीं त्यांचें काव्य ऐकण्यास आतुरतेने रुंजी घालून बसत.

काव्यलेखन हें कवि केवळ ग्रथाभ्यासाने शिकतो असें वाटत नाही. ' आपरितोषात् विदुषां न साधुमन्ये प्रयोगविज्ञानम्. ' आपण लिहिलेलें काव्य आपल्याला पटलें म्हणजे झालें असें म्हणतां येणार नाही. त्याचा प्रत्यय भास्कररावांसहि आला असल्यास नवल काय ? या त्यांच्या पुण्याकडच्या फेरींत त्यांना रसिकांस आपल्या कोणत्या कविता आवडतात, त्या कशामुळे पटतात, त्या रागदारीने कशा झुलवतात, त्या प्रदीर्घ असल्यास कशी रसहानि करितात, त्या संस्कृतप्रचुर असल्यास कशा बिचकवतात वा गूढ असल्यास कशा गोंधळवतात याचा अनुभव भास्कररावांना आला. लहान-मोठे, स्त्री-पुरुष, अशिक्षित-शिक्षित, सर्व प्रकारचे श्रोते त्यांना मोठ्या प्रमाणांत मिळाले व त्यांच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट प्रतीत होणाऱ्या भावप्रतिबिंबावरून त्यांना एक प्रकारची सुस्पष्ट शिकवण मिळाली असें म्हटलें तर वावगें होणार नाही.

पुण्याहून ते इंदुरास पोंचले तोंच त्यांना अजमेर मुक्कामीं राजपुत्रांचे पालक नेमल्याचा हुकूम त्यांचे हातीं पडला. म्हणून ते अजमेर येथे गेले. तेथे आणखी प्रो. भवानीशंकर पंडित, श्री. यशवंतराव कुलकर्णी यांच्यासारख्या रसिक व प्रेमळ स्नेह्यांचा त्यांस लाभ झाला. तेथे गेल्यावर त्यांनी उपनिषदांचें वाचन सुरू केलें होतें व आपल्या मित्रमंडळींत त्यांवर ते प्रवचनेंही करीत असत. रवीन्द्रनाथांसारख्या समानधर्म्यांचे ग्रंथहि त्यांना याच वेळीं वाचावयास मिळाले. भावगीतांचें मर्म त्यांचे गळीं नीट उतरून भावगीतें कशीं लिहिलीं पाहिजेत, याचा त्यांना नीट उलगडा झाला होता. परंतु या वेळींच त्यांना जिवावरच्या दुखण्याने गांठलें व त्यायोगें ते कांही काळ गडबडलेही. पण

जात्याच धीर वृत्तीचे असल्यामुळे याही प्रसंगाचा त्यांनी विचारवंताप्रमाणे उपयोग करून आपल्या धैर्यशाली मनाची बैठक निरनिराळ्या संगीतानुकूल भावगीतांनी व्यक्त केली. या विषयांवरचीं त्यांचीं हीं भावगीतें अत्यंत हृदयस्पर्शी, गंभीर व उदात्त अशीं आहेत.

भास्कररावांच्या प्रतिभेला खरा बहर १९२० पासून १९२३ सालापर्यंत आलेला दिसेल. या काळांतच त्यांनी सुंदर भावगीतें, नाट्यगीतें, शिशुगीतें व सुनीतेंही लिहिलेलीं सापडतील. भावगीतांची रचना रसरशीत भावनेने कशी भारून टाकावी, कल्पनासौंदर्याने कशी नटवावी, वेंचक शब्दांनी कशी अर्थपूर्ण करावी, व सोप्या संगीतमय चालींनी कशी श्रुतिमधुर करावी हें त्यांनी या कालांतील कवितांच्या लेखनाने दृढ केलें. भास्कररावांनी लहानपणापासून खूप गाणें ऐकलें होतें; परंतु संगीताचा १९१८च्या सुमारास शास्त्रशुद्ध अभ्यास केल्यानंतर लिहिलेल्या चालीपुढे भावनानुकूल संगीत रागही ते देऊं लागले.

अजमेर येथे दोन वर्षे काम केल्यानंतर तांबे यांची बदली शिवपूर बडोदा येथे त्या मांडलिक संस्थानचे सुपरिंटेंडेंट म्हणून झाली. त्या कामांतही भास्करराव यशस्वी ठरले. १९२६ सालीं त्यांचा ग्वाल्हेरचे शिक्षणखात्यांत रजिस्ट्रार ऑफ एक्झॅमिनेशन्स म्हणून नेमणूक झाली. पहिला भाग छापल्यावर या वेळपावेतो भास्कररावांनी लिहिलेल्या आणखी ७५ कविता माझेकडे आल्या. रा. दिनकर गंगाधर केळकर हे संपादक लाभल्यामुळे या भागाचें प्रकाशनही १९२७ सालीं करतां आलें. मध्यभारतीय कविसंमेलनाचें अध्यक्षस्थानही त्यांना या वेळीं लाभलें. पुढे १९३२ सालीं कोल्हापूर येथे महाराष्ट्र साहित्य संमेलन भरलें त्यांत भरलेल्या कविसंमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांस देण्यांत आलें. ग्वाल्हेरच्या तांबे वाढदिवसमंडळाने “ तांबे : व्यक्ति आणि कला ” हा ग्रंथ १९३५ त प्रसिद्ध केला. १९३६ सालीं डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचे संपादकत्वाखाली तांबे यांची समग्र कविता पहिल्या प्रथम छापली गेली. त्या वेळीं महाराष्ट्रभर तांबे यांचा गौरव करण्यांत आला. १९३७ सालीं ते सेवानिवृत्त झाले. सेवानिवृत्त होण्यापूर्वी ग्वाल्हेरभूपतींनी त्यांना ‘ राजकवि ’ ही पदवी व १०० रुपयांची मासिक नेमणूक करून दिली. सेवानिवृत्त झाल्यावर ते आपल्या वडील मुलाकडे ग्वाल्हेर येथे राहिले. दम्याचा विकार त्यांना प्रथमपासूनच होता व त्यांतच त्यांचा ७ डिसेंबर १९४१ रोजीं अंत झाला.

आज त्यांच्यामागे त्यांच्या पत्नी, चार मुलगे व तीन मुली हयात आहेत.

तांबे यांच्या काव्यसंग्रहाकडे नजर टाकण्यापूर्वी तांबे यांचीच काव्यासंबंधी काय कल्पना होती हें पाहणें अनुचित होणार नाही. काव्य अल्पाक्षर व बह्वर्थप्रतिपादक असावें ही त्यांची कल्पना. काव्यनिर्मितींत रस-निष्पत्ति झाली की त्यांना इतर गोष्टींची पर्वा नसे. रसनिष्पत्ति उत्तम होत असतांना शब्द व वृत्तें आपोआप निर्दोष सुचतात असें त्यांचें मत. बरें, त्यांतूनही दोष राहिले तर रसिकाने त्यांचें स्तोम माजवूं नये व आपली रसिकता हीन करूं नये असें त्यांना वाटे. रस निर्माण करतांना कवीने तो जितक्या कलात्मक रीतीने निर्माण करतां येईल तितका करावा. परंतु रसाचा प्राण भावना असल्यामुळे ती जितकी उत्कट करतां येईल तितकी केली पाहिजे हाच त्यांचा दंडक, आणि याकडेच लक्ष देऊन त्यांनी आपली बहुतेक कविता लिहिली आहे. वृत्त, छंद, मात्रा, यमक वगैरे बाह्य गोष्टी काव्याला उपकारक हें त्यांस मान्य, परंतु त्यांचा अवास्तव बडेजाव मानण्यास ते तयार नसत. अशी त्यांची काव्याकडे पाहण्याची दृष्टि असल्यामुळे कांही मित्रमंडळींनी त्यांना एखादा ऱ्हस्वदीर्घाचा च्युतिदोष दाखविला तर ते म्हणत "जाऊं द्या हो."

कविता परिश्रमपूर्वक निर्दोष करावी याचें त्यांना एकंदरींत वावडेंच! माल बनला तो बनला. म्हणूनच साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांच्या कवितांत राहून गेलेले अनेक दोष दाखवितां येतील. कुठें चुकीचीं यमकें आहेत, कुठें मात्रांचें न्यूनाधिक्य आहे; कुठें शब्दांचे रूपभंग आहेत तर कुठें निरर्थक पादपूरणार्थकें पडलीं आहेत. कुठें चरण पुरेसे नाहीत तर कुठें सारखीं कडवीं नाहीत. परंतु या संग्रहाचा साकल्याने ज्या वेळेस आपण विचार करूं लागतों त्या वेळेस या अल्प हिणकसाबरोबर आढळणारें सुवर्णाचें प्रमाण फार मोठें आहे हें तेव्हाच ध्यानांत येतें.

उत्कट व रसरशीत भावना, आटपशीर व बांधेसूद रचना, आणि समुचित व समर्पक शब्दयोजना हीं भावगीताचीं प्रमुख अंगें होत. या तीनही अंगांवर नजर ठेवून ज्या वेळेस आपण त्यांच्या भावगीतांकडे पाहूं लागतों त्या वेळेस त्यांतील असामान्यता आपल्या लक्षांत आल्यावाचून रहात नाही.

भावगीतांत उत्कट रसरशीत भावना असावी हें खरें, पण ती ज्या

विषयांसंबंधी व्यक्त केली गेली आहे त्यांची यादी जर लक्षांत घेतली तर रसिकांच्या ध्यानांत ही गोष्ट तेव्हाच येईल, की भास्कररावांच्या नजरेंत सामान्य विषय भरतातच; परंतु झांशीवाली, लोकमान्य, वाल्मीकि, स्फूर्ति, मेनकावतरण, भैरव, रुद्र, अनंत अशांसारखे विषय त्यांच्या प्रतिभेला जास्त मानवतात. आधुनिक कवींच्या कवितांच्या विषयांकडे नजर टाकल्यास आपणांस असें आढळून येईल की, ते विषय बहुधा लौकिक, व्यावहारिक व सामान्य असे असतात. परंतु भास्कररावांचे मनांत जे विषय पाहून, वेड लागून, मनांत उत्कट गाणें जागें होई ते विषय बहुधा असामान्य असत. प्रेमाचें मूल्य पटवून देण्यासाठी त्यांची किती तरी कविता खर्ची पडली आहे. त्या भावनेचा उदय, विकास व लय होते वेळीं किती अद्भुत, मनोहर व रोमहर्षी स्वरूपें प्रत्ययास येतात याचा विस्तीर्ण व विविध पात्रान्वित असा चित्रपट भास्कर-रावांखेरीज कोणत्याही आधुनिक कवीच्या कवितेंत नाही. त्यांच्या कांही कवितांत बाह्य सौंदर्य वर्णिलेलें आहे, नाही असें नाही; परंतु शब्दातीत रमणीयत्व व्यक्त करण्यासाठी त्यांचे शब्द झटत असतात. त्यांचें प्रेम अव्यावत् नाही असा आक्षेप आहे. परंतु कोणत्याही देशकालाने अविच्छिन्न न होणाऱ्या प्रेमाचें त्यांनीं (८५, ८६, ८९, १२०, १२४, १२५, १४३, १४६, १५६) केलेलें वर्णन पहावें म्हणजे हाही आक्षेप फोल वाटेल.

आणखी दोन महत्त्वाच्या विषयांवरच्या कवितांमुळे भास्कररावांच्या कवितेला अनन्यसाधारण स्थान आहे. भास्कररावांचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फारच समंजसपणाचा आहे. त्यांना आयुष्यांत बेताचें शिक्षण मिळालें, परंतु प्राच्य आणि पाश्चात्य कवि यांच्या कृतींत मनमुराद अवगाहन करतां आलें. पैसे फार मिळाले नाहीत, परंतु संसाराला कांही कमी पडलें नाही. संकटें आलीं, त्यांतून लगेच पार पडतां आलें. लोकाचे संसारांत कांहीन् कांही उगें दिसावें, परंतु यांना मात्र अपूर्व शक्तिसंयोग लाभून सर्व सुकर झालें. कीर्ति मिळाली. या सर्व गोष्टींमुळे त्यांचा परमेश्वरावर अढळ विश्वास बसला. त्याच्याच दयेने हें सारें जुळून येत आहे असें त्यांना वाटत असे. कृतज्ञतेने त्यांचें हृदय नेहमी भरून येई. संकटांनी ते डगमगून जात नसत. त्यांचा अशावाद पक्का, खंबीर व निर्भय असा होता, हा त्यांचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आधुनिक मराठी काव्यांत अपूर्व आहे. कमीजास्त प्रमाणांत कविजनांत काय अगर अन्यजनांत

काय, आपल्याला गुण, बुद्धि, बल, योग्यता यांच्या अनुरूप पैसा, अधिकार व मान मिळत नाही अशी सगळ्यांची तक्रार ! या उलट आपल्याला अपेक्षेबाहेर नीट वागविल्याबद्दल कृतज्ञ राहून जीवित सुफलित झाल्याबद्दल हा कवि आनंद मानतो हें पाहून कवीची अनन्यसाधारणता वाचकाच्या लक्षांत येते.

जन्म आणि मरण हीं दोन गूढें मानवी मनाला स्तिमित करून सोडणारीं आहेत. जन्मामुळे सुखाला आंचवण्याजोगें कांहीं घडल्याचा प्रयत्न येत नसल्यामुळे त्याबद्दल मानवाला एवढें गूढ अगर भीति वाटत नाही. मृत्यूबद्दल मात्र त्याला भीति वाटते. कारण आयुष्यांत जो कांहीं बरा वाईट अनुभव आहे, आनंद आहे, तो मृत्यूबरोबर कायमचा नाहीसा होणार असल्यामुळे त्याच्या कल्पनेबरोबर उरांत धसका घेणारे लोक किती तरी आढळतात. परंतु याही गंभीर विषयाबद्दल नुसती चर्चाच नव्हे तर मनाची तयारी करून प्रस्थान-कालीन मनाच्या निरनिराळ्या अवस्थांचीं चित्रें, सावकाश, संथ व निर्भय रीतीने भास्कररावांनी काढलीं आहेत. आधुनिक कवितेंत या शत्रूने उडविलेल्या दाणादाणीचीं करुण चित्रें बरींच रंगविलीं गेलीं आहेत. परंतु या शत्रूशीं मुकाबला घेऊन, त्याच्याशीं दोन हात करून, लढाईत वीराप्रमाणे विजय संपादून सानंद व हर्षनिर्भर तऱ्हेने निरोप घेण्याची करामत भास्कररावांनीच साधली आहे. हें पाहून वाचकास त्यांचेविषयी आदर वाटूं लागला तर त्यांत आश्चर्य नाही.

या संग्रहांत भास्कररावांच्या २२४ कविता छापल्या आहेत. त्यांत भाव-गीताच्या सर्व कसोट्यांना उतरणारीं ५।५० तरी भावगीतें खास आहेत.

भास्कररावांच्या गूढगुंजनात्मक कवितांबद्दल बऱ्याच भ्रामक समजुती रूढ आहेत. तत्त्वज्ञान आणि गूढ प्रान्त यांच्या मर्यादा अत्यंत निकट आहेत. किंबहुना एकाची मर्यादा कुठे संपते व दुसऱ्याची कुठे सुरू होते हें सांगणें कठीण आहे. भास्कररावांची तत्त्वज्ञानाची बैठक श्रुतिस्मृतिपुराणांतील मतप्रणालींहून भिन्न अतएव स्वतंत्र आहे असें वाटत नाही. त्यांच्या कवितांचें सर्व वातावरणच हिंदु मनाचें आहे. परमेश्वर, अवतार, पूज्य ग्रंथ, धर्म, नीति, संचित, पाप व पुण्य यासंबंधीच्या हिंदु कल्पनांनी त्यांची कविता नटली आहे. त्यांचा परमेश्वरावर विश्वास होता. जीव–शिव, प्रकृति–पुरुष, माया–ज्ञान, सगुण–निर्गुण, व

द्वैत-अद्वैत या हिंदुस्थानांत सर्वत्र मान्य असलेल्या हिंदु तात्त्विक कल्पनांचेच ते अनुयायी होते. जगाची उत्पत्ति, विकास व लय यासंबंधीच्याही त्यांच्या कल्पना रूढ कल्पनांहून भिन्न नव्हत्या. त्याच त्यांनी आपल्या शब्दांत सुंदर रीतीने प्रकट करून दाखविल्या आहेत. जीवाने शिव होण्याची आशा बाळगणें, सान्ताने अनन्ताची ओढ बाळगणें, वा प्रकृतीने पुरुषाची आठवण ठेवून आळवण, आराधना, अनुनय करणें या आपल्याकडीलच कल्पना त्यांनी मांडल्या आहेत. त्यांत सुफीपंथाचा पुसटसुद्धा वास नाही. सुफीपंथांत भक्त कांही वेळां परमेश्वराला आपली प्रिया समजतो व तिचा अनुनय करतो. तशा तऱ्हेची एकही कविता भास्कररावांच्या कवितांत आढळत नाही. तेव्हा त्यांचे कवितांत कांही गूढगुंजन आहे असें मला वाटत नाही.

पंचवीस वर्षांपूर्वी हीं कवनें प्रसिद्ध करतांना या सुमनांचा गंध सर्वत्र दरवळेल अशी आशा मीं व्यक्त केली होती. ती आशा खरी ठरली आहे; इतकेंच नव्हे तर भास्कररावांच्या या काव्यवल्लीची जोपासना महाराष्ट्रांत घरोघर केली जात आहे हें पाहिलें म्हणजे मनाला हर्ष झाल्यावाचून रहात नाही.

मुंबई, ता. १ डिसेंबर १९४५. वा. गो. मायदेव

REFBK-0013484